

Віктор Горобець

СВІТАНОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Влада, соціум, люди, порядки, традиції

Ця книжка про один з найяскравіших і водночас найбільш драматичних періодів вітчизняної історії — добу визвольних змагань козацтва середини XVII століття, після яких постала Українська козацька держава, а потім — сто років відчайдушної, жертвовної боротьби за зміцнення й розбудову власної країни.

Історія козацької доби не вкладається у штучно спрощену модель, а постає в усіх кольорах і відтінках. Це чесна розповідь про величні й героїчні справи, доблесть і жертвність, доленосні державні рішення і мудрість, що випередила час, а також про ганебні прояви егоїзму, легкодухості й слабкості, недалекоглядності, зрадливості, підлості й жадібності. Розповідь про те, як вершилась історія України в її золоту добу, коли поняття «воля», «право», «гідність», «незалежність» були сенсом життя. І в цьому дзеркалі минувшини відбивається жива душа народу, творця своєї історії.

«Досить тепер маю вигоди, достатку й
пожитку в землі й князівстві моєму».
Козацька революція 1648–1649 років і
народження Української держави.

Пролог

Коли на початку 1648-го колишній військовий писар реєстрового козацького війська, а наразі покритвджений всевладдям магнатів-«королев'ят» чигиринський сотник Богдан Хмельницький прибув на Запорозьку Січ і почав агітувати козаків до виступу за повернення «старожитніх» козацьких прав і вольностей, відібраних шляхтою Речі Посполитої при погамуванні повстання 1637–1638 років, лише неймовірно прозорливий і далекоглядний провидця зміг би передбачити, якими масштабними і доленосними — не лише для України, а й усієї Речі Посполитої та навіть Центрально-Східної Європи — будуть наслідки, здавалось би, чергового вибуху соціального невдоволення поневоленого народу. Адже козацьких повстань упродовж останніх десятиліть XVI — першої половини XVII ст. в Речі Посполитій було чимало. Відтак і масштаби обопільного насильства у ході цих відчайдушних герців за волю і право жити у власному «панстві» за своїми законами і своїми правилами не важко було спрогнозувати. Як, власне, і передбачити ймовірну кількість жертв цього двобою. А заодно й можливий сценарій розвитку цієї вже звичної трагічної «п'єси», де щедре пролиття ворожої крові, глибокі взаємні образи й жадоба помсти в заключному акті неминуче поступаються місцем хоч якомусь компромісу. Компромісу, який, утім, лише на деякий час вгамує несамовиту лютість супротивників, але нічого не змінить засадниче. Отже, після нетривалого умовного миру «Дикі Поля» (скористаємось цим штампом польської історіографії) неминуче запалають смертоносним полум'ям нової війни.

Богдан Хмельницький, гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького. Гравюра В. Гондіуса

Проте цього разу все було інакше. І масштаби козацького виступу, і рівень обопільної ненависті, і кількість жертв і, що більш важливо, наслідки війни перевершать усі — навіть найсміливіші й найтрагічніші — прогнози, бажання й острахи його активних учасників і людей, мимоволі втягнутих у вир цих доленосних подій.

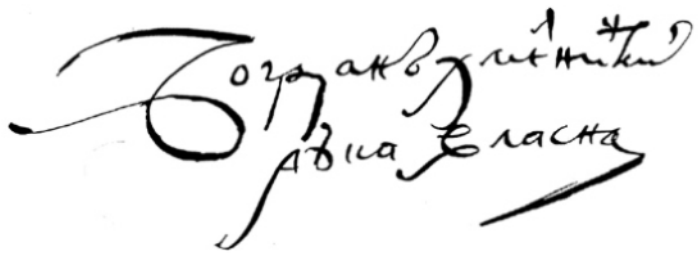
Після прибуття на Запорозжя та закликів долучатись до виступу на бік колишнього військового писаря перейшли не лише запорозькі козаки, а й переважна кількість козаків-реєстровців. Не характерна для попередніх козацьких повстань наступальна стратегія обраного на гетьманство Хмельницького дозволила в травні 1648 р. здобути блискучі перемоги в битвах на Жовтих Водах і біля Корсуня. За результатами Корсунської битви 16 травня 1648 р. коронна

армія Речі Посполитої припинила своє існування. У полон потрапили відразу два коронні гетьмани — великий коронний Миколай Потоцький та польний Мартин Калиновський. Під знаком таких новин відбувається масове покаяння простолюду. Козаки-неофіти громлять шляхетські маєтності, виганяють їхніх власників, адміністраторів і орендарів. Неймовірна паніка охопила шляхту Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, де «що хлоп, то козак». Тривожні повідомлення зі «східних кресів» змушують шляхту масово покидати й міста південно-східної Волині, а звідти панічні настрої перекидаються на Подільське і Руське воєводства. Ще більше сум'яття посіяла ганебна поразка коронних військ і шляхетського ополчення в битві під Пилявцями у вересні 1648 р., що стала найбільшою ганьбою Речі Посполитої за всю її попередню воєнну історію. За результатами битви до рук повсталих перейшло близько 100 гармат, великі припаси пороху та зброї, багаті трофеї (їх загальна вартість оцінювалася на суму близько 10 млн. золотих). Колись потужна, королівська армія перестала існувати.

Тим часом після цієї блискучої перемоги Військо Запорозьке вирушило в похід на західноукраїнські землі. У листі до свого брата в Сосницю Хмельницький повідомляв, що веде полки не куди-інде, а на Варшаву. Утім, скоріш за все, йшлося про те, аби, стоячи на східних кордонах власне коронних земель Речі Посполитої, продиктувати її правлячій еліті свою політичну волю при обранні наступника померлого в травні 1648 р. Владислава IV, а по тому добиватися, аби майбутній правитель став також і «королем руським», тобто відстоював інтереси не лише Польщі та Литви, а й інтереси України-Русі. І дійсно, взявши в облогу Львів і висунувши передові полки аж до Замостя, гетьман вплинув на те, щоб на престол зійшов не висуванець очолюваної князями Вишневецьким і Заславським «партії війни», вихований єзуїтами Кароль Фердинанд, а його більш поміркований брат Ян Казимир, за спиною якого стояв коронний канцлер Єжи Оссолінський. Останній перед тим зарекомендував себе прибічником політики компромісів у розв'язанні конфлікту з українським козацтвом.

Виряджаючи посольство на елекційний сейм до Варшави, Хмельницький, за спиною якого стояла могутня армія, спроможна продовжити свій тріумфальний марш на столицю королівства, з усім тим озвучив доволі скромні політичні вимоги: гарантії відновлення козацьких прав і привілеїв, ліквідованих «Ординацією» 1638 р.; виділення козацтву території, що мала перебувати під його безпосереднім управлінням, поза контролем старостинської адміністрації, та за умови повного виведення звітти кварцяних військ; надання козацтву дозволу на організацію морських виїздів; зрівняння козаків у правах зі шляхтою щодо повного самоврядування та непідлеглості владі коронних гетьманів, а лише короля. Ознайомившись з ними, Ян Казимир вислав до Хмельницького свого секретаря Якуба Смяровського з повідомленням про готовність прийняти всі висунуті козаками вимоги. Гетьман же, вдовольнившись цими обіцянками, згорнув облогу Замостя та повів козацьке військо на Подніпров'я.

Підпис Богдана Хмельницького

Тож коли 23 лютого 1649 р. Хмельницький урешті-решт зустрівся з Киселем за столом переговорів, то замість того, аби виторгувати в короля повернення козакам раніше здобутих прав і привілеїв, твердо заявив про свої наміри «вибити з неволі лядської весь народ руський». На закиди воєводи щодо козацького свавілля гетьман різко відповів: «Шкода говорити много... Виб'ю з лядської неволі весь народ руський; а що перед тим за шкоду мою і кривду воював, то тепер воюватиму за нашу православну віру. За кордон війною не піду, шаблі на турків і татар не піднесу; досить тепер маю на Україні, й Поділлі, і Волині; досить тепер маю вигоди, достатку й пожитку в землі й князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть і мовчіть, ляхи». Не стане мені більше нога жодного князя й шляхотки в Україні»¹.

Однак утілити цю далекосяжну політичну декларацію на практиці було вельми не просто. На перешкоді стояли і цілком зрозуміле прагнення королівської влади відновити дореволюційний статус-кво в Україні, і жадання коронної шляхти будь-що не допустити втрати своїх маєтностей на українських землях, і політична незрілість еліти, що сформувалась із різних соціальних прошарків, була вихована в різній політичній культурі й мала різні уявлення про моделі організації державної влади. Дуже складним виглядало також завдання легітимізації нового державного організму в очах тогочасного світу, пошук свого місця в структурі європейської міждержавної взаємодії. А ще потрібно було якось пройти між Сциллою і Харібдою круговерті соціальних інтересів і конфліктів, з одного боку, підтримуючи бажання лицарського люду проливати кров на благо вітчизни щедрими соціальними авансами, привілеями і пожалуваннями (як це було загалом прийнято в тогочасній європейській культурі), а з іншого, не відштовхуючи від себе цими соціальними реверансами соціальні низи, бо, як заявляв гетьман Хмельницький на вже згаданих перемовинах з Киселем, «від черні не відступлю, бо то є права рука наша».

Готуючись до війни за право розбудовувати свою козацьку Україну, Хмельницький розгорнув масштабну дипломатичну діяльність, маючи на меті створити широку антипольську коаліцію держав. Гетьман відряджає посольства до Москви, Стамбула, Бахчисарая, схиляючи тамтешніх володарів до війни з Річчю Посполитою. Намагається

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 97; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 101.

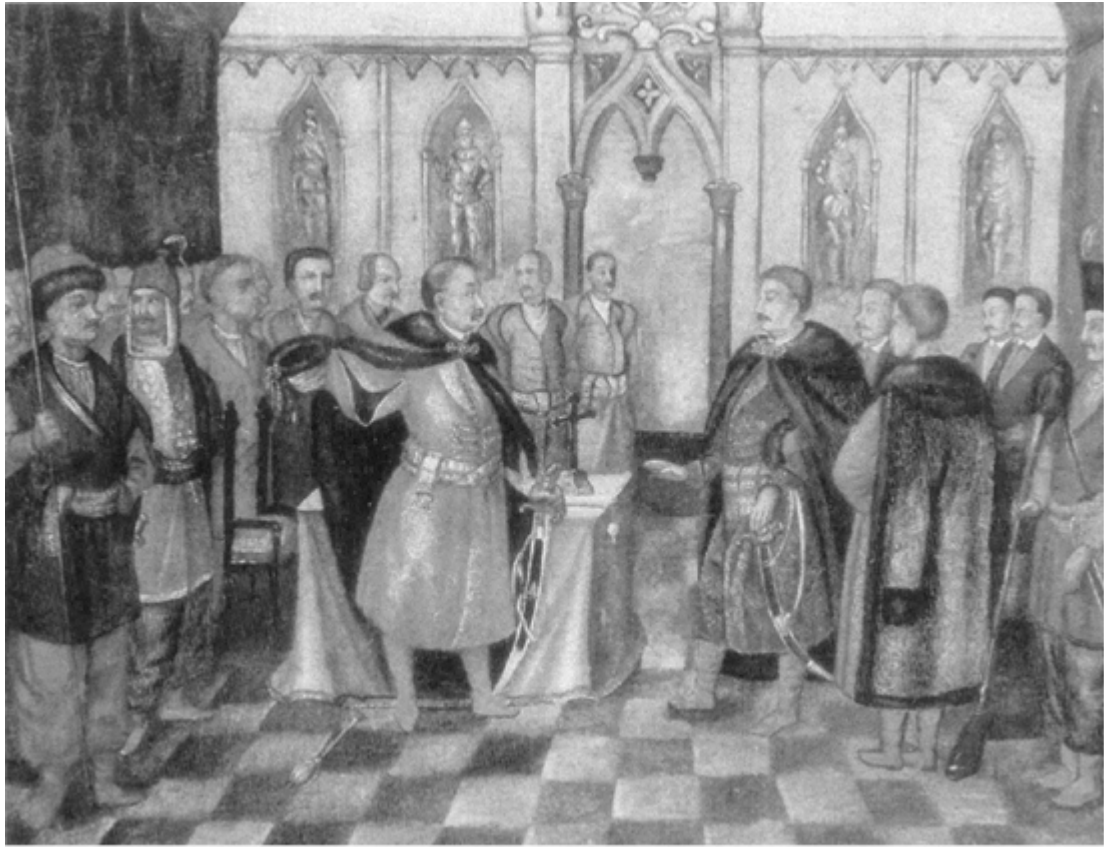
зав'язати союзницькі стосунки з правителями Венеції, Молдавії, Трансільванії, Волощини, Швеції, Бранденбургу.

У часи ж, коли не вдається переломити хід війни на свою користь, намагається шукати компромісів і у стосунках з Річчю Посполитою. Більш вдало це вийшло влітку 1649 р. під час укладання з королем Зборівської мирної угоди, яка дозволила гетьманському уряду консервувати полково-сотенний мобілізаційно-адміністративний устрій, що почав стихійно встановлюватися відразу ж по звільненні українських земель від коронних органів влади. Узаконити козацький присуд. Функції центральної влади в Україні закріпити за гетьманським урядом, до складу якого, крім самого гетьмана, входять генеральні старшини — обозний, писар, суддя, осавули, бунчужний і хорунжий. Навіть зборівські домовленості про часткову реставрацію дореволюційних засад соціальних відносин і відновлення шляхетської моделі господарювання гетьману вдається обійти, зберігши недоторканими важливі соціальні завоювання Козацької революції.

У наступні роки й десятиліття на долю Української держави випало чимало випробувань, криз і навіть катастроф. Крихкий мир із Річчю Посполитою раз у раз руйнували нові спалахи насильства. Більш чи менш вдалі спроби політичного порозуміння сторін у кінцевому результаті не витримували руйнівного впливу станового егоїзму еліт, обопільних образ, жадоби сатисфакції і помсти. Шукаючи шляхи виходу з кризових ситуацій, українські гетьмани то укладали, то розривали угоди про союзи, протекції, дружбу і взаємодопомогу чи не з усіма володарями сусідніх з Україною держав. Іноді такі кроки були успішними, іноді — не дуже, а часом і взагалі шкідливими. Отже, політико-правовий статус Української держави то понижувався, то підвищувався, а то й знову занепадав. Проте чи не визначальним у цій історії було все ж те, що отримана у ході революції інерція розвитку державотворчих процесів виявилась настільки потужною і, що головне, внутрішньо властивою уявленням українців про справедливий суспільний лад, що, попри всі внутрішні незгоди і руйнівний зовнішній тиск, зуміла зберегти свій потенціал більш ніж на століття.

Що ж являла собою народжена у кривавій борні середини XVII ст. Українська держава раннього Нового часу? Якою була модель взаємодії її головних владних ланок і соціуму, людей «старших» і «менших»? Як козаки й посполиті обирали владу і як вони з нею комунікували? Хто міг претендувати на старшинство у Війську Запорозькому, та який зиск мав з того старшинства урядовець? Як влада реалізувала свої можливості дисциплінування соціуму? Як звичайно виникали конфлікти поміж членами соціуму, та люди і влада залагоджували їх? Які небезпеки загрожували державі? Як — успішно чи не дуже — вона їх долала? Отже, яким є місце ранньомодерної держави в загальній канві української історії? Усі ці та суголосні їм питання і стануть предметом детального розгляду на сторінках книги.

*Переговори гетьмана Богдана Хмельницького з послом Яна Казимира Якубом
Смяровським під Замостям 1648 р. Невідомий художник*

Для того аби поставити крапку в кривавому конфлікті, король — як і було домовлено з Хмельницьким — затвердив склад комісії, яка мала негайно вирушити в Україну та виробити умови замирення. Згідно з побажанням козацького керівництва, комісію очолив лідер православного табору в середовищі коронної еліти, брацлавський воєвода Адам Кисіль, який перед тим уже неодноразово демонстрував прагнення погамувати насильство політичними способами. Зважаючи на миролюбність заяв козацького гетьмана, що прозвучали на переговорах під Замостям, здавалося, що для Киселя і його товаришів виконати поставлене новообраним королем і підтримане сеймом завдання стосовно приведення козаків до послуху буде не так уже й важко. Проте за час, поки посольство вибиралось у дорогу, час історичний не те що прискорився, а здійснив неймовірний стрибок уперед. Епіцентром цих історичних перемін стала давня князівська столиця Русі — Київ, куди в неділю 27 грудня 1648 р. Хмельницький на чолі козацьких старшин і вибраних козаків вступав, символічно завершуючи рік славетних перемог. Столиця зустріла звияжного гетьмана передзвоном величних київських храмів, гарматними пострілами на замку, урочистими декламаціями написаних на його честь київськими спудеями віршів, у яких Богдан величався не інакше як «Мойсей Руський», «спаситель, освободитель і визволитель народу з лядської неволі». По тому гетьман відбув не менш емоційно насичені зустрічі з патріархом Єрусалимським Паїсієм, митрополитом Київським Сильвестром, іншими вищими ієрархами українського православ'я. Владика ж Паїсій величав Богдана не як-небудь, а «князем Руським». Як про факт dokonаний говорив про розбудову ним православного князівства, порівнював гетьмана з рівноапостольним імператором Костянтином Великим.

Київські зустрічі гетьмана в поєднанні з процесами державотворення, що вже з літа 1648 р. стихійно протікали на звільнених від присутності коронної влади українських землях — коли функції воєвод перебирали до своїх рук козацькі полковники, замість

старост і підстарост на місцях починали урядувати козацькі сотники й отамани, замість коронних суддів правосуддя вершили козацькі старшини та виборні козаки й міщани, а гетьман разом з генеральними старшинами і полковниками фактично перебрали до своїх рук верховну владу в Україні, включно з прерогативами у сфері фінансів, військової мобілізації, закордонних зносин, — усе це призвело до тектонічних зрушень у політичній свідомості козацької еліти. За результатами такого успішного першого року визвольних змагань представники нової української еліти уперше в історії раннього Нового часу доходять до усвідомлення необхідності розбудови власної держави, яка б утілила і прагнення народу до самоврядування на своїй землі, і уявлення про справедливий державний устрій і господарський уклад.

Глава 1

«А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю». Що являла собою Українська держава раннього Нового часу?

Міжнародно-правовий статус Української держави в середині — другій половині XVII ст.

Народжена в ході революційних змін, Українська держава потребувала свого політико-правового визнання — передовсім правлячою елітою Речі Посполитої, але також й оточуючим світом. Перший крок на цьому шляху було зроблено влітку 1649 р., коли король Ян II Казимир, намагаючись уникнути розгрому коронної армії під Зборовом, підписав угоду, якою визнав за козацькою Україною право на адміністративну автономію в межах Речі Посполитої. Вальний сейм Речі Посполитої хоч дещо й обкрояв дані королем обіцянки, але загалом узаконив такий стан справ. Утім, уже на кінець 1650 р. з посиленням у владному істеблішменті Польсько-Литовської держави позицій політичних «яструбів» над українською автономією нависла загроза ліквідації. Істотне загострення взаємин Війська Запорозького з Річчю Посполитою влітку 1651 р. вилилось у найбільш масштабну за всі роки визвольних змагань битву під Берестечком. Цю битву Україна програла, зазнавши неймовірно важких втрат. Але вже менш ніж за рік Богдан Хмельницький реваншував у битві під Батогом, безжально винищивши цвіт коронного війська. Після Берестечка і Батога простору для політичного маневрування й пошуку можливостей включення Української козацької держави в тіло Речі Посполитої практично не залишилось, принаймні за того розкладу внутрішніх сил, як в Україні, так і в Польщі, і за того розвитку міжнародних процесів, що склалися в середині століття.

Для того аби вийти з глухого кута й спробувати ствердити Українську державу на міжнародному рівні, її керівництву конче було необхідно знайти союзників поза межами Польщі та Литви й наполегливо руйнувати традиційну систему міжнародних відносин, у яку ніяк не вписувалась нова держава. Реалізуючи це важливе завдання, гетьманський уряд

Хмельницького вже від початків революції активно розвиває відносини зі своїм найближчим сусідом — Кримським ханством, трохи згодом вступає в переговорний процес із Молдавським і Волоським князівствами, Трансильванією, Швецією і навіть географічно далекою Венеціанською республікою. Утім, найбільш реальними кандидатами на роль протектора України на той час були Оттоманська Порта і Російське царство. Саме вони володіли найбільшими військовими потугами в регіоні, а крім того мали власні плани щодо ослаблення Речі Посполитої. Для Стамбула це було важливо в контексті подальшого розширення Османської імперії в Європі, вплив якої і так сягав майже половини континенту, а для Москви йшлося про реванш за поразку, яку вона зазнала від поляків і литвинів у так званій Смоленській війні 1630-х років.

Султан Мегмед IV. Гравюра XVII ст.

Шукаючи шляхи виходу з кризової ситуації, в яку дедалі більше скочувалися козацька Україна, гетьман Хмельницький ще на початку березня 1653 р. вислав до Стамбула представницьке посольство й доручив добиватися від султана Мегмеда IV взяття Війська Запорозького під свою протекцію. У відповідь до Чигирин відбуло велике посольство на чолі з Мегмед-агою, котрий привіз Хмельницькому грамоту великого візира Мустафи з повідомленням, що султан, милостиво зваживши на клопотання гетьмана, погоджується виявити Війську Запорозькому свою високу ласку і взяти його «в підданство і покровительство». Крім грамоти Мегмед-ага привіз гетьманові також атрибути влади залежного від Порти васала — булаву, бунчук, кафтан і знамено. При цьому Стамбул запропонував Хмельницькому протекторат на умовах, що були значно кращі, ніж ті, які визначали статус Кримського ханату. Так, гетьманський уряд мав би передати Порті під управління і розміщення свого гарнізону місто Кам'янець-Подільський, яке мало б стати не лише місцем розташування османської адміністрації, а й уособлювати зверхність султана над Україною. Як плату за покровительство й опіку, Гетьманат повинен був щорічно сплачувати султану данину в розмірі десяти тисяч золотих і десяти тисяч волів та овець.

Мілітарна складова османської протекції мала втілитися в участі козацького війська у війнах, що вела Порта.

Але перш ніж ухвалювати доленосне рішення, варто було все добре зважити. Адже з тексту грамоти і з розмов з послом було зрозуміло, що Порта планувала захищати нового васала від неприятелів винятково силами своїх причорноморських васалів — Кримського ханства та інших орд, що кочували землями Північного Причорномор'я. За таких умов Хмельницький просив посла зачекати з укладанням угоди, посиляючись на несприятливий для переговорів час. А сам тим часом намагався розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, це йому блискуче вдалося. Так, ще 22 квітня 1653 р. на аудієнції у царя українські послы Кіндрат Бурлай і Силуян Мужилівський вкотре безуспішно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя та надання військової допомоги в боротьбі з Польщею. Коли ж 20 червня до Москви надходить інформація про наміри Порти взяти Україну під свій протекторат, то вже за два дні потому, 22 червня, Олексій Михайлович звертається до Хмельницького з грамотою, вперше пропонуючи перейти «под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение»². А 28 червня за дорученням царя думний дяк оголошує стрілецькому війську попередження про можливість близьких воєнних дій.

На 1 жовтня 1653 р. цар закликав до Москви представників усіх соціальних верств, що мали право давати поради щодо ведення державних справ, на Земський собор, аби спільно ухвалити рішення про прийняття України під «високу монаршу руку» та, відповідно, про підготовку до війни з Річчю Посполитою за Україну. Заслухавши представлену царським урядом доповідь стосовно образи поляками царської честі та знущань над православною вірою, учасники собору підтримали намір влади прийняти Україну під царську протекцію, зробивши при цьому доволі цікаве уточнення: «Чтоб их не отпустить в подданство турскому салтану или крымскому хану»³, тобто головний мотив усе ж крився в небажанні допустити поширення на Україну турецького впливу.

---

2 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 4.

3 Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 18.

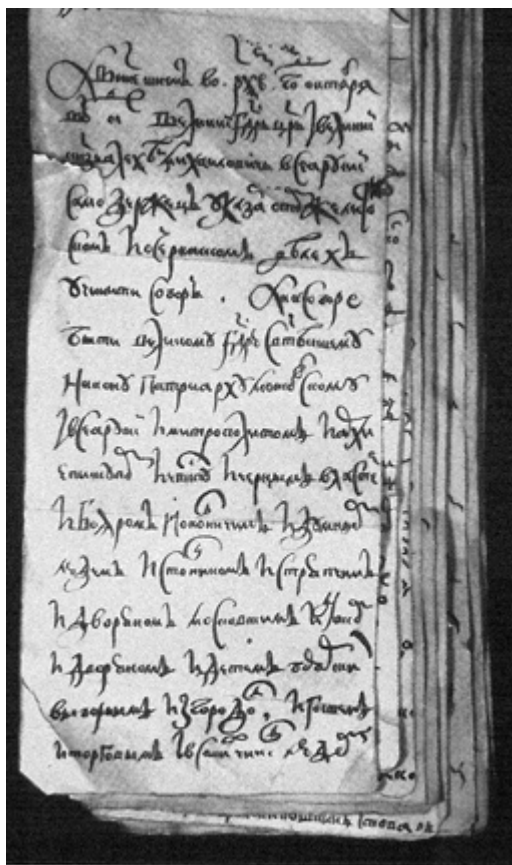

Присяга цареві

Підвалини українсько-російських відносин і, відповідно, статусу Гетьманату під протекцією російського царя було закладено на переговорах, що відбулися в Переяславі 9–10 січня 1654 р. На них, варто визнати, гетьман і старшина порушили чимало таких питань, які являли собою рудименти політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, 9 січня Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государ указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя»⁴. Не заперечив гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воєвод, крім Києва, до інших «знатних» міст України, де царські представники могли б «судити і радити».

Згодом, уже під час формулювання проекту міждержавної угоди, Хмельницький відмовиться від цих пропозицій. До заключних документів переговорного процесу вони так і не увійшли. Але, що прикро, залишились у матеріалах переговорів, і згодом російська сторона, намагаючись змусити українських державних мужів піти на поступки в тій чи іншій сфері державного життя, посилатиметься на ці сумнівні аргументи. Чи не востаннє до матеріалів переговорів 1654 р. російська влада апелюватиме навесні 1722 року (тобто майже через сімдесят років!), коли Петро I, шукаючи правових підстав для обґрунтування запровадження в Україні власної державної інституції — Малоросійської колегії — представить справу так, начебто вона створена замість тих самих воєвод, проти присутності яких в Україні гетьман Хмельницький не заперечив у січні 1654 р.

⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 236.

Постанови Земського собору 1653 р.

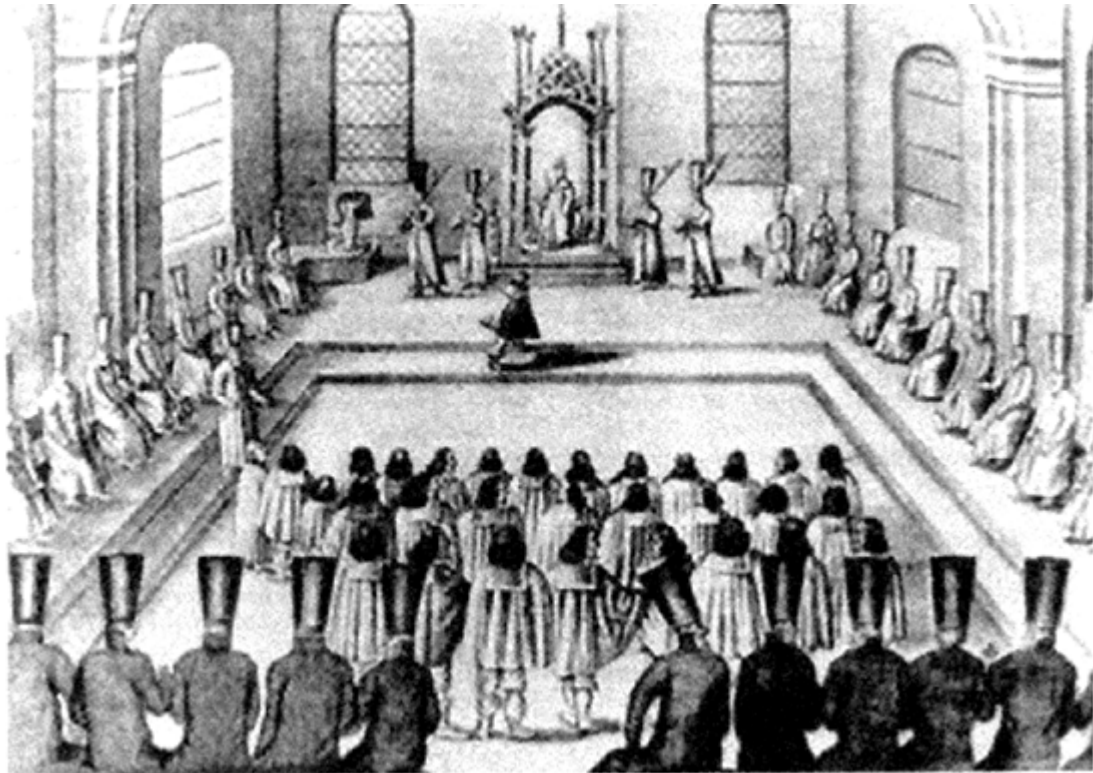
Переговори з посольством Олексія Михайловича, що відбувалися 9–10 січня 1654 р. в Переяславі, носили попередній характер, на них лише «намацувалися» ті важливі питання, що мали скласти основу договірних взаємин Гетьманату з правлячою в Російській державі династією Романових. У тому, що взаємини Гетьманату з Олексієм Михайловичем мають базуватися саме на двосторонній договірній основі, українська сторона не сумнівалася навіть у критичні для козацької України дні й місяці другої половини 1651 р., що настали після важкої поразки українського війська під Берестечком. Тоді на переговорах з посланцем царя і гетьман Хмельницький, і генеральний писар Виговський заявляли про свій намір їхати до Москви, і домовлятися, на яких умовах переходити під зверхність Олексія Михайловича, і дати за своїми підписами відповідне «договірне письмо». І хоч згодом, уже на початку 1654 р., процедура переходу України під «високу царську руку» відбулася за дещо іншим сценарієм, у якому

відразу було проголошено акт переходу Війська Запорозького під протекцію Олексія Михайловича, без закріплення на письмі відповідної угоди. Ані українська сторона, ані російські представники не заперечили саму ідею укладення такого договору. Боярин Бутурлін, перебуваючи в Переяславі, від імені Олексія Михайловича запросив гетьмана до Москви, аби виробити договірні умови та отримати їхнє затвердження у царя.

У середині лютого Хмельницький скликав ряд старшинських рад, спочатку в Чигирині, а згодом у Корсуні, на обговорення яких і виніс питання характеру та змістового наповнення договору з царем. Дебати учасників старшинських зібрань були доволі гострими, а висловлені на них позиції сторін часто-густо не просто відмінними одна від іншої, а й непримиренними. Це певною мірою і зашкодило формулюванню концептуально цілісного проекту угоди. Підґрунтям для розходження інтересів старшини стало те, що старшинський корпус, як і козацтво загалом, формувався з декількох джерел. І в ньому були представлені як вихідці з православного шляхетського стану, так і «старовинне» козацтво, а також — представники селянства та міщанства. Зрозуміло, що така соціальна неоднорідність позначалася як на рівні політичної культури різних відгалужень козацтва, так і на пріоритетності їх нагальних потреб. Адже для одних було важливим досягнення високого рівня політичної суб'єктності Гетьманату (решту прав і соціальних привілеїв вони як шляхтичі вже мали). Для інших передовсім йшлося про те, аби їх ніхто не намагався знову присилити до виконання повинностей на користь пана чи царя, а також не допустити реставрації дореволюційних соціальних порядків, що частково влаштували їхніх опонентів зі шляхетського табору. Утім, врешті-решт досягти певного балансу інтересів різних соціальних груп вдалося, а за результатами дискусій постав документ, який окреслював як загальнодержавні права на зовнішньополітичній арені, недоторканість політико-адміністративного та соціально-економічного внутрішнього укладу, так і гарантії для окремих соціальних верств, прошарків і навіть певних рангів українських адміністраторів.

Загалом проект договору містив 23 статті. Найголовніші з них декларували ідею зовнішньої незалежності Гетьманату, що насамперед проявлялося у праві вільного вибору гетьмана як глави держави, керівника уряду та головнокомандувача українського війська. Крім того, за Україною зберігалось право зовнішньополітичних зносин з іноземними державами. Окремо декларувалася недоторканність внутрішнього устрою Війська Запорозького, непорушність прав і привілеїв цілого українського населення та окремих його соціальних станів і груп. Російська сторона повинна була надати військову допомогу проти Польщі та сприяти в утриманні від війни керівництва Кримського Юрта. За це гетьманський уряд визнавав царя своїм сюзереном і зобов'язувався сплачувати йому щорічну данину (у попередньо визначених і фіксованих розмірах), так як це робили правителі Трансильванії, Молдавії та Волощини на користь турецького султана. Крім цих питань, що справді мали принципову вагу, до проекту було внесено ще цілий ряд дрібних положень, що перекочували до нього з тексту Зборівської угоди 1649 р. Зважаючи на принципово інший, ніж відносини з Річчю Посполитою характер взаємин Гетьманату з царем, вони були абсолютно недоречними, й не сприймалися інакше, як певні рудименти політики козацького автономізму, від якої Хмельницький і його оточення вже давним-давно відійшли, поставивши перед собою мету унезалеження України. Проте, попри на певні слабкості проекту, він загалом справляв непогане враження і, за умови прийняття його положень урядом Олексія Михайловича, міг стати основою для розбудови взаємовигідних і міцних стосунків сторін.

Прийом послів царем Олексієм Михайловичем

17 лютого 1654 р. гетьман завізував проект і повноважна делегація Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею повезла його до Москви. 12 березня відбувся урочистий в'їзд посольства у царську столицю, 13 — урочиста аудієнція у царя. Того ж дня розпочалися переговори, у ході яких українські послы виклали окреслене гетьманською інструкцією бачення умов угоди. Ряд питань, зокрема щодо впровадження царських воєвод в

українські міста та збір податків із місцевого населення, було ініційовано російською стороною. Крім того, обговорювали питання майбутньої військової співпраці, а також міжнародної ситуації в регіоні. 14 березня на прохання російської сторони українські послы представили свої пропозиції у письмовій формі. Упродовж наступних декількох днів спільних конференцій не було, російське керівництво обмірковувало подані пропозиції. Для остаточного вирішення справи було скликано боярську думу, у засіданні якої брав участь і Олексій Михайлович. Саме на ній і було ухвалено постанови по кожному із запропонованих пунктів за формою: «Государ указал и бояре приговорили».

Більшість із цих резолюцій схвалювали пропозиції уряду Хмельницького. Негативними були присуди щодо фінансових взаємин сторін. Як пригадуємо, гетьман волів сплачувати цареві за його покровительство та військову допомогу певну сталу щорічну данину, так як це відбувається у стосунках турецького султана з трансільванським князем чи молдавським господарем. Олексій Михайлович натомість звелів, аби всі податки з української людності збиралися на його користь і під контролем його представників. А вже з царської казни мали виділятися кошти на утримання війська, козацької адміністрації, ведення зовнішньополітичної діяльності тощо. Ще одна резолюція негативного змісту стосувалася сфери зовнішньополітичної діяльності. Гетьман волів бути абсолютно вільним у справі відправки своїх чи прийому чужих послів при своєму дворі. А уряд Олексія Михайловича звелів інформувати про прибуття тих посольств, що мають на меті «добрі» помисли щодо царя, та затримувати тих, хто прибув зі «злими». Вочевидь, до останніх було зараховано весь дипломатичний корпус Речі Посполитої та Турецької імперії, з якими Хмельницький без відповідного царського указу не мав права контактувати. Крім того, російська сторона детально аргументувала свою відмову від виплати козакам царського жалування, мовляв, і так доводиться дуже багато тратитись на підготовку до війни з Польщею.

Царський боярин у гетьмана Богдана Хмельницького. З малюнка Т. Шевченка

Спробу переписати договір 1654 р. російська влада вперше продемонструвала вже в 1656 р., коли Богдан Хмельницький важко хворів і з фатальною неминучістю насувалось питання обрання його наступника. Доволі красномовним свідченням цього стала місія Ларіона Лопухіна в Україну на початку 1656 р. У його посольському наказі йшлося про імплементацію воєводської форми правління в Україну, бо «без воєвод в черкаських городах быть непригоже»⁵. Воєводи царя мали бути не лише начальниками військових

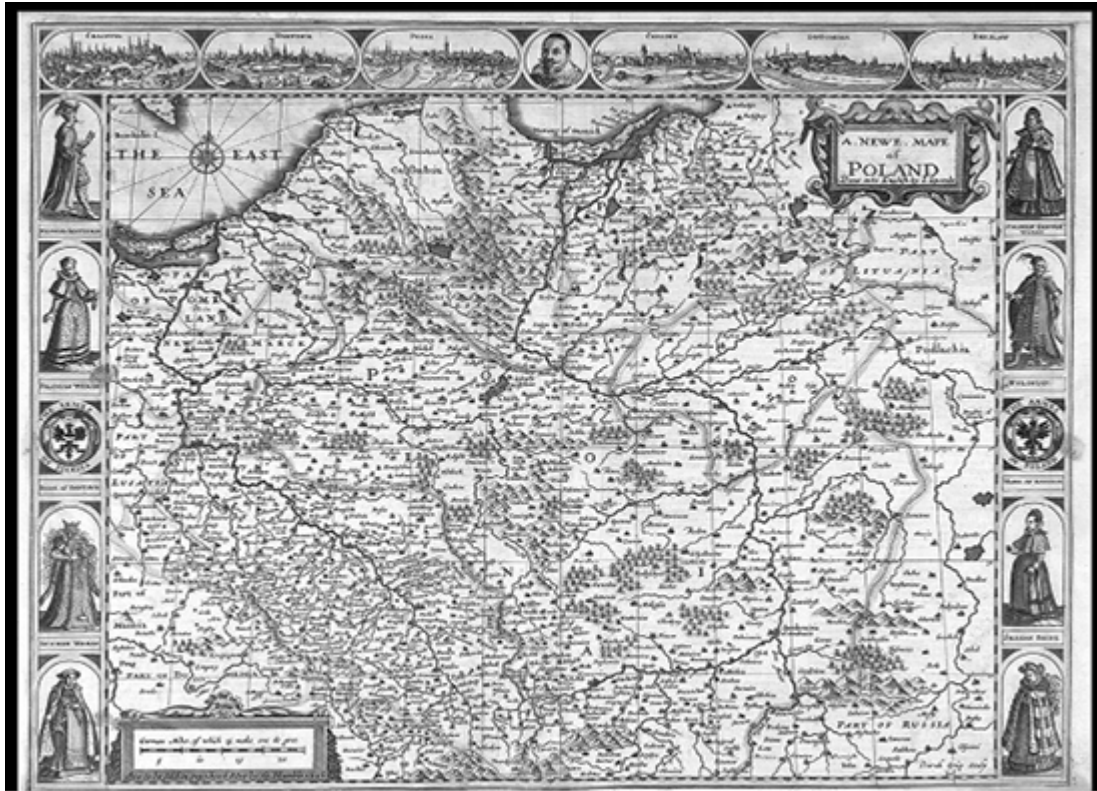
гарнізонів, за ними закріплювались і певні владні функції щодо місцевого некозацького населення: «жилецьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и расправу учнут чинить добрую». Слідом за Лопухіним лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять посольств, очолюваних впливовими царськими сановниками —

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1205–1206.

думним дяком Аврамом Лопухіним, стольником Василем Кікіним, окольничим Федором Бутурліним, стрілецьким головою Артамоном Матвєєвим і царським дворянином Іваном Желябужським. Посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до їхніх дипломатичних місій, засвідчили кардинальну зміну тональності політики офіційної Москви у взаєминах із Військом Запорозьким. Найбільш повно засади нового московського курсу щодо українських справ відображено і в матеріалах посольства окольничого Федора Бутурліна, який відвідав Гетьманат у травні — червні 1657 року. Висловлені царським окольничим претензії зводилися переважно до зволікання з запровадженням інституту царських воєвод в українських містах, несплати податків із України в царську скарбницю, відмови надавати земельні наділи в Києві московським стрільцям та небажання привести до царської присяги гетьманича Юрія.

Після смерті Богдана Хмельницького наприкінці літа 1657 р. та приходу до влади Івана Виговського впродовж серпня — першої половини жовтня з Москви до Чигирини один за другим прибувають ще кілька посольств із вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як попередню умову для визнання Олексієм Михайловичем правомочності гетьманського обрання Виговського. Коли ж дипломатичний тиск не приніс бажаних результатів, Москва почала відкрито підтримувати протигетьманську опозицію, що купчилась із кінця 1657 р. навколо кошового отамана Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря.

Наслідком цього став вибух збройного громадянського протистояння в Україні, а також розрив гетьманського уряду з Москвою та намагання повернути Україну до складу Речі Посполитої, щоправда, на умовах повноправного члена двоєдиної до того часу Польсько-Литовської федерації. 6 вересня 1658 р. неподалік Гадяча було підписано угоду, яка, за задумом її творців, мала докорінно змінити політичний ландшафт Європи. Договір передбачав повернення України до складу Речі Посполитої, але за умови збереження за Гетьманатом політичної автономії та трансформації Польсько-Литовської держави у триєдину федерацію, через створення на землях Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств Великого князівства Руського. Головна концептуальна ідея Гадяцької угоди полягала в тому, що замість Речі Посполитої Двох Народів (як офіційно називалася тогочасна Польсько-Литовська держава) на політичній мапі мала постати Річ Посполита Трьох Народів. Тобто відтепер федерацію мали складати не лише Корона Польська та Велике князівство Литовське, а й Велике князівство Руське. Усі три частини федерації мали об'єднуватися особою спільно обраного короля, спільним вальним сеймом і зобов'язаннями проведення спільної зовнішньої політики та справами організації оборони держави.

Мапа Корони Польської Джона Сіда. XVII ст.

Вищим органом законодавчої влади на території Великого князівства Руського мали бути виборні Національні Збори. Виконавчу владу очолював довічно обраний усіма станами і затверджений королем гетьман, який одночасно виступав у ролі київського воєводи, першого сенатора Великого князівства Руського і чигиринського старости. Аналогічно до Великого князівства Литовського, у Великому князівстві Руському запроваджувалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія з сенаторським титулом та інші уряди. На території князівства мали діяти власна система станового судочинства та вища апеляційна установа. Велике князівство Руське отримувало право проводити автономну внутрішню політику, карбувати свою монету й організувати автономну фінансову систему. Збройні сили Великого князівства Руського формувалися з шістдесятитисячного нерегулярного козацького та десятитисячного вільнонайманого регулярного війська, підпорядкованих гетьману. Коронні або литовські війська Речі Посполитої мали право входити на територію князівства лише тимчасово й обов'язково за погодженням із гетьманом і з перепідпорядкуванням під його командування⁶.

Проте досягнути бажаного ані Виговському, ані його соратникам не пощастило, і восени 1659 р. знову постало питання відновлення протекції царя над Україною. Спираючись на досвід відносин із Москвою та намагаючись не повторити раніше допущених помилок, гетьманський уряд Юрія Хмельницького, обраного на місце Виговського, ретельно готується до українсько-російських переговорів і до їх початку виробляє свій проект. Переважно він повторював зміст пропозицій Богдана Хмельницького від 17 лютого 1654 р. Розроблені доповнення мали гарантувати суверенні права Гетьманату, не допускаючи конфліктів, що виникали у взаєминах із російської стороною в ході реалізації угоди. Скажімо, поряд із вимогами надати Війську Запорозькому гарантії непорушності його вольностей та прав, уточнювалось, що присутність царських воєвод мала бути обмежена лише Києвом. Якщо ж із міркувань воєнної доцільності їх уведуть в інші

⁶ Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku. — Kraków, 2002. — S. 38–41.

українські міста, то ратні люди царя підпорядковуються гетьманові. Ще раз підтверджувалось право Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію, а також власну зовнішню політику. Будь-яка кореспонденція, яку надсилали з України в російські державні структури, обов'язково мала бути завізована гетьманським урядом.

В
а
л
ь
н
и
й

с
е
й
м

Р
е
ч
і

П
о
с
п
о
л
и
т
о
ї

. Дереворит зі «Статуту Великого князівства Литовського». Вільно. 1619 р.

Однак Москва мала принципово відмінні міркування з цього приводу. Під час зустрічі з представником гетьманського уряду Трубецької відмовився навіть брати до уваги український проект, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому «многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману»⁷, і запропонував перенести обговорення умов майбутнього союзу на загальну козацьку раду. Зрозуміло, що російській стороні було вигідно апелювати до волі всього козацького товариства, нівелюючи при цьому роль автономістично налаштованої козацької старшини.

27 жовтня у Переяславі відбулася Генеральна рада, на якій Трубецькому вдалося не лише відхилити проект, запропонований українською стороною, а й нав'язати цілий ряд положень, які суттєво обмежували український суверенітет у порівнянні з тими межами, що їх визначав договір 1654 р. Під виглядом так званих «Прежних статей» Богдана Хмельницького гетьману було нав'язано сфальшовані положення угоди. Зокрема, російська сторона змінила процедуру проведення гетьманських виборів. Якщо раніше козацтво мало право вільного вибору й було зобов'язане лише інформувати царя про його результати, то відтепер, для того аби легітимізувати свою владу, новообраний гетьман повинен був обов'язково їхати в Москву, де цар мав вручити йому жалувану грамоту та гетьманські

7 Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 255–257.

клейноди. Гетьману заборонялося без дозволу царя починати війну чи уклади мир з будь-якою державою, надавати кому-небудь військову допомогу, позбавляти влади полковників і вищих козацьких старшин без санкції загальної козацької ради. І новообраний гетьман, і вся старшина були зобов'язані скласти присягу вірності московському монарху. За відмову від її принесення передбачалася смертна кара. Також було заборонено зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду без відповідного на те указу царя. Крім того, було внесено положення про підпорядкування українського духовенства московському патріарху. Загалом другий Переяславський договір істотно понижував статус Гетьманату. Якщо за нормами угоди 1654-го Українська держава зберігала за собою права політичної автономії, то тепер її статус можна охарактеризувати лише як автономію адміністративну.

На кінець року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відіславши до Москви посольство, яке мало поставити вимогу денонсувати цілий ряд пунктів угоди 1659-го, що обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, посли мали вимагати виведення воявод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва та Переяслава; поновлення попередніх повноважень гетьманської влади (в тому числі і права на власну зовнішню політику); гарантію обов'язкової участі української делегації на переговорах російських дипломатів із польськими комісарами; скасування пунктів про підпорядкування Київської митрополії московському патріарху; ліквідацію судового імунітету, наданого «проти давнього звичаю військового» тим козацьким старшинам, які засвідчили свою відданість цареві; водночас надання амністії старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Виговським. Та Московські переговори 1660 р. стали для української сторони провальними: на більшість вимог гетьманського уряду переглянути зафіксовані в договорі норми з'явилися негативні резолюції царя: «быть так, как написано»⁸. Це неабияк понизило авторитет гетьмана. Але в рівній мірі й обумовило черговий розрив Гетьманату з Москвою, що став актуальним уже восени наступного року.

Тяжко переживаючи виявлену царською владою зневагу на переговорах у Переяславі та зіткнувшись із неабиякими проблемами під час битви під Чудновом у жовтні 1661 р., гетьманський уряд Хмельницького розірвав угоду з царем і поновив зв'язки з Річчю Посполитою. Козацька еліта намагалася впровадити в життя поліпшений варіант Гадяцької угоди. Утім, військових ресурсів і політичної волі як з українського, так і з польського боку відверто забракло для реалізації задуму, а несприятливий розвиток міжнародних процесів у регіоні та стан суспільного розбрату, що став визначальним і для Речі Посполитої, і для України, не лише занапастив саму ідею українсько-польської федерації, а й підготував ґрунт для територіального розчленування по Дніпру цілісного до цього часу Гетьманату. Після цього на Правобережжі впродовж кількох десятиліть вирувало полум'я громадянського протистояння, що лише вряди-годи пригасало й спричиняло хоч якісь державотворчі потуги, аби вже в середині 1670-х років позначитись повним занепадом Правобережного Гетьманату. Тим часом на Лівобережжі ситуація мала дещо ліпшу динаміку розвитку державотворчих процесів, хоч і тут відбувалися серйозні атаки з боку російського керівництва.

Сприятливі стартові умови для такого наступу Москві забезпечила перемога на гетьманських виборах 1663 р. царського фаворита Івана Брюховецького. У гонитві за булавою претендент щедро роздавав обіцянки обмежити гетьманські прерогативи на користь царя. Отже, коли восени 1665 р. гетьман першим з українських очільників їде з посольством до Москви, маючи на меті «власі собі прибавлять», візит, зважаючи на його печальні політичні наслідки для автономії України, перетворюється на повне дипломатичне фіаско. Під час аудієнції в царя Брюховецькому було оголошено норми угоди, які, по суті, ставили хрест на українській державності. Зокрема, вже перша стаття угоди конститувала: аби «Украина с малороссійскими городами, и містами, и містечками, и с слободами, и с селами, и в них всяких чинов жители, под его царскаго пресветлого величества, и его

государских детей высокодержавною и крепкою рукою, в прямом и истинном подданстве стройно пребываючи, и обыкновенную должность с городов и с сел, в государственную казну отдаючи»⁹. Тобто некозацьке населення України виводилось з-під влади гетьманського уряду та переходило в пряме підпорядкування царських воєвод. Цілою низкою застережень обмежувалося і право гетьманської елекції. Так, вибори мали проводитися лише з дозволу царя, елекційна рада вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися у Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на генеральній раді, а велику булаву, «знамя большое» і царську жалувану грамоту — він зможе отримати лише в «царствующем граде, Москве». Усе це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Цар Олексій Михайлович. Невідомий художник XVII ст.

Загалом же, якщо договором 1654-го політико-правовий статус Гетьманату означувався як автономія політична, а згідно з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659-го — автономія адміністративна, то тепер вона стрімко звужилася до станової автономії козацтва, заперечуючи тим самим претензії козацтва на роль політичної еліти та передаючи некозацьке населення України — міщан, посполитих — під владу царських воєвод.

Проте антиросійський виступ на Лівобережжі, ініційований гетьманом Іваном Брюховецьким на початку 1668 р., змусив царську владу відмовитись від таких далекосяжних обмежень суверенітету

Гетьманату, і в укладеному в березні 1669 р. Глухівському договорі з гетьманським урядом Дем'яна Ігнатовича було реанімовано положення, що закріплювали адміністративну автономію Війська Запорозького. Хоч слід визнати, російська сторона активно пручалась цьому. Найбільше суперечок викликала вимога української сторони вивести з Лівобережжя царські війська на чолі з воєводами, які за гетьманування Брюховецького ввели майже до всіх великих лівобережних міст. Вирішальну роль у дебатах відіграла присутність у Глухові численного російського військового контингенту, введеного туди за наказом царя «для оберегання на Раде». Як написав із цього приводу в своєму статейному списку воєвода Ромодановський, козацька старшина, хоч і стояла на своєму «крепко», змушена була щодо більшості суперечливих питань піти на поступки царському представникові. Але, що важливо, новий українсько-російський договір — так звані Глухівські статті — підтвердив денонсацію Московських статей 1665 року, які викликали різкий спротив української сторони. Суттєво зменшився перелік міст, у яких могли перебувати російські залоги, — Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав та Остер. Відтепер воєвод позбавляли права адміністративної та судової влади над некозацьким населенням Гетьманату. Було ліквідовано їхні фіскальні функції в Україні, адже третя стаття Глухівського договору

реанімувала у фінансовій сфері стан справ, юридично оголошений угодою 1654-го. Формально всі податки з українського населення збирали на царське ім'я, але робила це місцева українська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Війська Запорозького. У сфері зовнішньої політики Москва відмовилася повертати гетьманові право на незалежні контакти з іноземними правителями (гетьманський уряд вимагав хоча б відповідного права щодо Польщі та Криму), бо через це бувають «многі ссори», утім, погодилася внести в угоду пункт про обов'язкову участь українських представників на засіданнях російсько-польських комісій, на яких обговорюватимуть українські справи. У дусі постанов 1659 р. вирішувалися й питання гетьманської елекції. Військові Запорозькому забороняли позбавляти гетьмана булави без спеціального дозволу царя, хіба що причиною невдоволення товариства була «зрада» українського регіментаря.

Зафіксована в Глухівському договорі 1669 р., адміністративна автономія Гетьманату забезпечувалась збереженням у недоторканості існуючої політичної системи, сформованої на підставі розвитку іманентних інститутів влади, власних правових норм і кодексів, політичної культури тощо. Упроваджений угодою статус неодноразово підтверджувався упродовж останньої третини XVII ст. наступними договорами Війська Запорозького з царем¹⁰.

Угасання автономії Гетьманату в роки становлення Російської імперії

Спроби розмивання адміністративних прав Гетьманату через поширення на її територію окремих правових норм Російської держави, використання матеріальних і людських ресурсів автономії на потреби російської правлячої династії тощо особливо виразними стають на початку XVIII ст., коли Петро I, намагаючись вийти на Балтику, розпочав війну зі Шведським королівством, що потребувала небаченого раніше напруження сил і можливостей держави. У контексті реалізації цих мобілізаційних заходів російською владою порушуються прерогативи гетьманського уряду щодо управління козацьким військом, без узгодження з козацькою адміністрацією на задоволення потреб російської армії використовуються матеріальні і людські ресурси краю.

---

¹⁰ Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

Московіти. Західноєвропейська гравюра XVII ст.

Починаючи з 1703 р., в оточенні царя мусуються проекти реформування політичної системи Гетьманату через скасування принципу виборності козацької старшини, підпорядкування гетьмана російському військовому командуванню, заміни іррегулярного принципу формування збройних сил регулярним тощо. Політичний виступ гетьмана Івана Мазепи восени 1708 р., спровокований саме цими діями Москви, лише на деякий час примусив Петра I до демонстрування готовності зберегти в непорушності устрій Гетьманату. Проте вже при обранні на гетьманство Івана Скоропадського у листопаді 1708 р. цар продемонстрував повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру неугодного йому претендента Павла Полуботка, а також відмовивши українській стороні в правовому закріпленні гарантій непорушності української автономії в новому договорі. А відразу після перемоги, здобутої над армією короля Карла XII під Полтавою, російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого й ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й реформування базових засад його політичної системи.

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади та української автономії загалом стало запровадження Петром I у середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові, на яких покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана та нагляду за тим, аби він не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «не описавшись к великому государю». Резидент мав слідкувати, аби в «гетьмане... никакой шатости к измене и возмущению народа... не было». У разі нагальної потреби — передовсім для запобігання «зради» з боку регіментаря — йому дозволялося навіть використовувати російські війська, спеціально для цього залишені царем в Україні¹¹.

Одночасно розпочався процес нищення існуючих традицій у сфері кадрового забезпечення функціонування місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників став активно піддаватись діям російської влади, зацікавленої у формуванні цілком лояльного до інтересів царя старшинського корпусу. Уряд Петра I активно

¹¹ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 228–231.

втручався і порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинських вакансій, започаткував процес посадження на уряди іноземних шляхтичів, яким були абсолютно чужі українські традиції врядування. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату до загальноімперських зразків. Наступним кроком на шляху свідомого руйнування російською владою політичної системи Гетьманату стало поширення в 1712–1714 роках на його правове поле дії примусових обмежень у сфері торговельно-економічної діяльності — царських указів про так звані «заповідні товари»¹².

*Ратифікаційна грамота союзної угоди
Петра I та Августа II Саксонського,
спрямованої проти Швеції. Москва, 1699.*

Ще більш радикальний наступ на українську автономію російська влада розпочала навесні 1722 р. із запровадженням в Україні російської владної інституції — Малоросійської колегії. Заснуванням колегії, по суті, розпочався завершальний етап нівелювання самобутніх рис політичної системи Гетьманату, уніфікації до загальноімперських зразків норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада вчинила спробу ліквідувати інститути гетьманства і генеральної старшини, підмінити формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, трансформувати судову і фінансові системи.

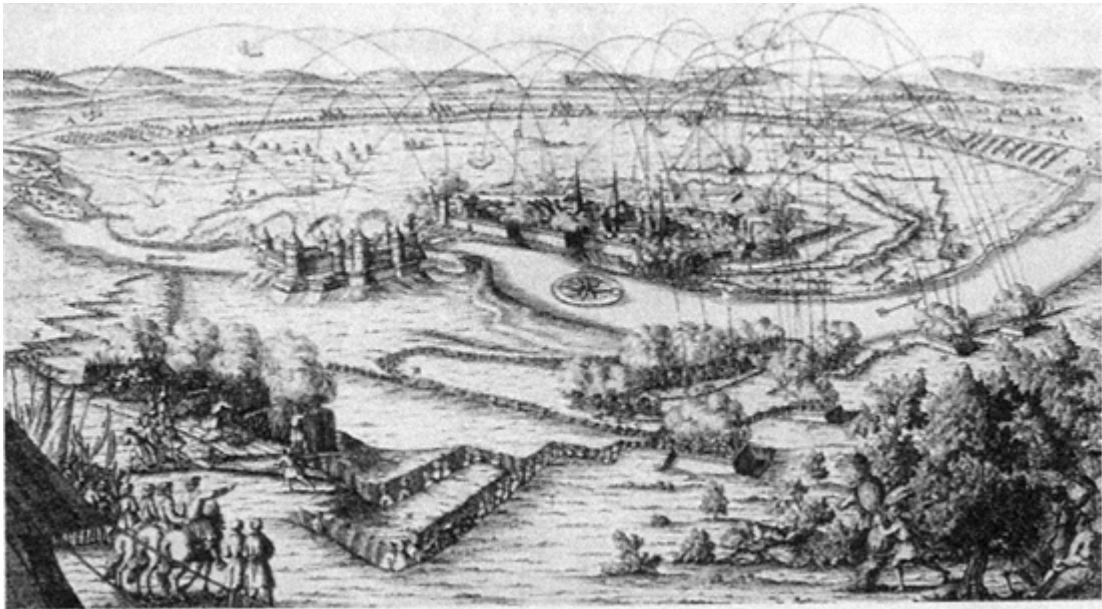
У листі до гетьмана Скоропадського доцільність реформи імператор популістськи обґрунтовував прагненням поліпшити систему управління Гетьманату, яка мала численні недоліки, породжувала безлад «через все прошедшие времена с молодых лет моих и доселе»¹³. В іменному імператорському указі, який гетьман отримав 30 квітня «зась по приїзді з сенату і по обіді»¹⁴, увагу також було акцентовано на непорядках у Генеральному суді та Генеральній канцелярії, у сфері фінансів тощо¹⁵. А щоб хоч якось обґрунтувати указ із правової точки зору, його автори неодноразово покликалися на «договірні статті Богдана Хмельницького» в тій редакції, де йшлося про можливість перенесення судових справ українського населення до воєводського суду. Заснування

- 12 Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ) / Изд. 2-е. — Т. 5. — М., 1830. — № 2793; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 28–29.
- 13 Российский государственный архив древних актов (Москва, РФ; далі — РГАДА). — Ф. 9, оп. 1, дело 15. — Л. 61–65.
- 14 Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1858. — Кн. 1. — Отд. V. — С. 42.
- 15 Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 316–317.

Малоросійської колегії прагнули легітимізувати через заміну «одной воеводской персоны для лучшей верности» Колегією в складі шести російських офіцерів на чолі з президентом¹⁶. Утім, попри активне мусування російським урядом тези про договір 1654 р. як правове підґрунтя колегіальної реформи, з юридичної точки зору, дії російської влади були неправомірні з кількох причин. Скажімо, автори царського маніфесту від 16 травня 1722 р. поклалися на пункти 2 і 7 «просительных статей Богдана Хмельницкого» (тобто українського проекту договору, датованого 17 лютого й переданого С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею московській стороні 14 березня), а також на царські резолюції щодо пункту 7 українського проекту, де нібито було написано таке: «а буде кому суд их казатцкой будет не люб, а похочет дело свое перенестъ к государеву воеводе, и в то время государев воевода меж ими расправу учинит по своему разсмотрению»¹⁷. Та ні в проекті гетьманського уряду, ані в царських резолюціях чи ратифікаційній грамоті (так званих 11 статтях), ані у сфальсифікованому урядом Олексія Михайловича варіанті 1659 р. не було згаданих пунктів. Навпаки, в українському проекті, ратифікаційній грамоті й навіть редакції 1659 р. було гарантовано невтручання царської адміністрації в українське судочинство: «чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих, чтоб товарищество сужены были»¹⁸.

Облога російськими військами Петра I Нарви в 1704 р.

Такими ж безпідставними були твердження царського маніфесту про конституйовані договором 1654 р. фінансові повноваження воєвод в Україні. Вже було згадано, що Хмельницький 1654 р. прагнув встановити подібні до тих, які існували між Придунайськими князівствами та Османською Портою: «как по иных землях дань вдруг отдаетца, волили бы есмь и мы, чтоб ценою ведомою давать»¹⁹. Якщо московська сторона не зголосилася б на такі фінансові взаємини і наполягала б на збиранні податків з українського населення під орудою воєводи царя, гетьманський уряд наказував би своїм послам, аби ті в жодному разі не погоджувались на це, а в крайньому разі — якщо відстояти свою позицію буде не до снаги — наполягали на тому, аби той фіскал-воєвода обирався в Україні «из тутошних людей». Ті ж пункти, на які покликався уряд Петра I, прагнучи легітимізувати заснування колегії, містилися в протокольному записі розмови

¹⁶ ПСЗ. — Т. 6. — № 4010.

¹⁷ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 322.

¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 446.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 449.

дяків Посольського приказу з українською делегацією, яка відбулася під час першої зустрічі сторін у Москві 13 березня 1654 р. Протокол від 13 березня був приблизним записом розмови з українськими послами, довільно складеним приказними дяками для доповіді в Боярській думі. Це був документ для внутрішнього користування, а відтак не мав жодної юридичної сили й ніколи не фігурував поруч із тими матеріалами, що регулювали українсько-російський союз.

Але хоч протиправність запровадження інституту колегіального правління в Україні була очевидна, це не стало на заваді реформаторським планам російського монарха, для якого насильство в ім'я найвищих, з його точки зору, ідеалів було сенсом будь-якої реформи. Тому спроби Скоропадського консервувати українські політичні реалії впродовж першої половини травня 1722 р., були приречені на невдачу.

Руйнування Батурина військами О. Менишкова

Варто уваги, що запроваджуючи Малоросійську колегію та розпочинаючи тим самим кардинальну реформу державного устрою Гетьманату, російський імператор не до кінця уявляв концепцію майбутнього реформування і, відповідно, прерогативи нової державної структури. Завважмо принагідно, що такий підхід був властивий для Петра I. Він, за влучним висловом його «учениці» й прискіпливої дослідниці Катерини II, «сам не знав, какие законы учредить для государства надобно»²⁰. Цю тезу підтверджують численні інструкції та розпорядження, які регламентували діяльність Малоросійської колегії. Скажімо, вперше повноваження нової інституції в найзагальніших рисах було визначено в імператорській грамоті гетьманові Скоропадському від 29 квітня 1722 р.: «со общего с вами совета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкого даговорах вершит правдою и безволочитно» судові справи, подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці «всякие денежные и хлебные доходы»²¹. Докладніше сферу компетенції Малоросійської колегії було визначено в інструкції Сенатові від 16 травня 1722 р. Тут, зокрема, було вказано такі напрями діяльності: 1) приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані на апеляцію; 2) встановити розмір і характер

²⁰ Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. — М., 1898. — С. 731.

²¹ ПСЗ. — Т. 6. — № 3988; Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 317.

оподаткування українського населення та організувати надходження податків із України до царської скарбниці, стежачи при цьому, щоб збирачі податків «в зборе делали правду»; 3) із зібраних коштів «с совету гетманскаго» здійснювати традиційні видатки, організувавши належним чином систему обліку та контролю, а також регулярну звітність перед Сенатом; 4) перешкоджати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовою роботою на свою користь і великими податками; 5) контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, стежачи, щоб ті «ни в чем отягощения тамошним обывателям не чинили»; 6) провадити слідство й виносити вирoki за позовами українських жителів на російських «постояльцов» і навпаки; 7) контролювати адміністративну діяльність гетьмана й Генеральної військової канцелярії.

Петро I — переможець. Художник Я. Аміконі. XVIII ст.

Загалом повноваження Малоросійської колегії, окреслені при її заснуванні, зробили цю інституцію водночас найвищою касаційною інстанцією Гетьманату, верховним фінансовим органом та найвищою контрольною установою. Смерть гетьмана Скоропадського на початку липня 1722 р. дозволила імперській владі значно радикалізувати реформу й ще більше обмежити автономію Гетьманату. За ініціативи президента колегії у Сенаті підготували й 16 квітня схвалили указ, відповідно до якого колегія з установи Російської імперії, що здійснювала функції контролю в Україні, перетворилася на повноцінну владну структуру, яка функціонувала паралельно з Генеральною

канцелярією, а враховуючи її повноваження, фактично над нею. Законодавчо було закріплено й нововведення у сфері місцевого самоврядування та фінансів²². Водночас реалізовувався курс на ліквідацію гетьманської форми правління. Проведення нових гетьманських виборів по смерті Скоропадського Петро I заблокував, а гетьманські прерогативи делегував Малоросійській колегії. Апеляції вищої української старшини щодо нелегітимності таких дій монарха обернулися для них арештом і ув'язненням у Петропавлівській фортеці.

*Алегорія Ніштадтського миру.
Художник Б. К. Растреллі*

Визрілі по смерті Петра I в січні 1725 р. зовнішньополітичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки

²² РГАДА. — Ф. 9, оп. 2, дело 32. — Л. 25–27 зв.; ПСЗ.

правління царя-реформатора обумовили певну лібералізацію політики Російської імперії, в контексті якої було на певний час згорнуто інкорпораційні реформи в Україні 1720-х років. У часи гетьманування Данила Апостола (1727–1734) і Кирила Розумовського (1750–1764) було вчинено спроби реанімувати самобутні риси політичного устрою, витвореного в добу визвольних змагань середини XVII ст., відновити в повному обсязі автономні права Гетьманату та модернізувати його устрій відповідно до велінь часу, але за умови збереження політичного притаманного колориту. Утім, логіка розвитку політичної системи Російської імперії не залишала перспектив для реалізації цих починань. Започатковані в роки царювання Петра I уніфікаційні й інкорпораційні процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували розпочаті в 1764 р. заходи Катерини II, що увінчалися остаточною ліквідацією української автономії²³.

Політична система і політичний режим Гетьманату

Політична система Гетьманату. Поняття «політичної системи» належить до головних політологічних категорій і означає основоположну структуру, в межах якої відбувається політичне життя суспільства. Політична система як інтегрована сукупність елементів, які утворюють певну цілісність, має важливі суспільні функції щодо свого оточення, а саме: визначає ціль і завдання суспільства, мобілізує ресурси на їх здійснення, інтегрує всі його елементи, легітимізує суспільні стосунки тощо.

Політичний устрій Гетьманату, увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, в процесі розвитку набув чимало специфічних ознак, які різнили його від свого прообразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній щодо до гетьманської влади Січі.

Своєрідність побудови Української козацької держави та специфіка взаємодії її окремих структурних складових ґрунтувалась на характерних умовах, у яких розпочинався і протікав процес державотворення в середині — другій половині XVII ст. Насамперед тут варто пам'ятати ту обставину, що початок формування державного каркасу Гетьманату протікав одночасно із руйнуванням старої системи влади, що перед тим функціонувала на українських землях як одне з відгалужень державної структури Корони Польської. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому подібного роду суспільному вибуху, обумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільненні його від традиційних умовностей і обмежень. Фактором, що стимулював новаторські зміни у цій сфері, були досвід і традиції козацького самоврядування, що існувало з початку XVII ст. на теренах Середнього Подніпров'я і базувалось на структурі реєстрових козацьких полків.

Суттєве підвищення в роки революції політичної ваги Війська Запорозького як окремої соціально-політичної інституції, відповідальної тепер уже й за інші суспільні верстви, а також перебирання на себе ролі повноважного репрезентанта політичної волі українського народу на зовнішній арені — неминуче потребувало певного ускладнення механізму козацького самоврядування та відповідної формалізації державного життя. Реалізації цього нагального завдання сприяло активне долучення чималої групи шляхти до визвольних змагань козацтва. Одним із промовистих свідчень накладання досвіду функціонування старої системи влади на нову модель служить заява козацького сотника, а в майбутньому — впливового лівобережного полковника Пилипа Уманця, датована

---

²³ Ширше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 276–307; *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 409–430.

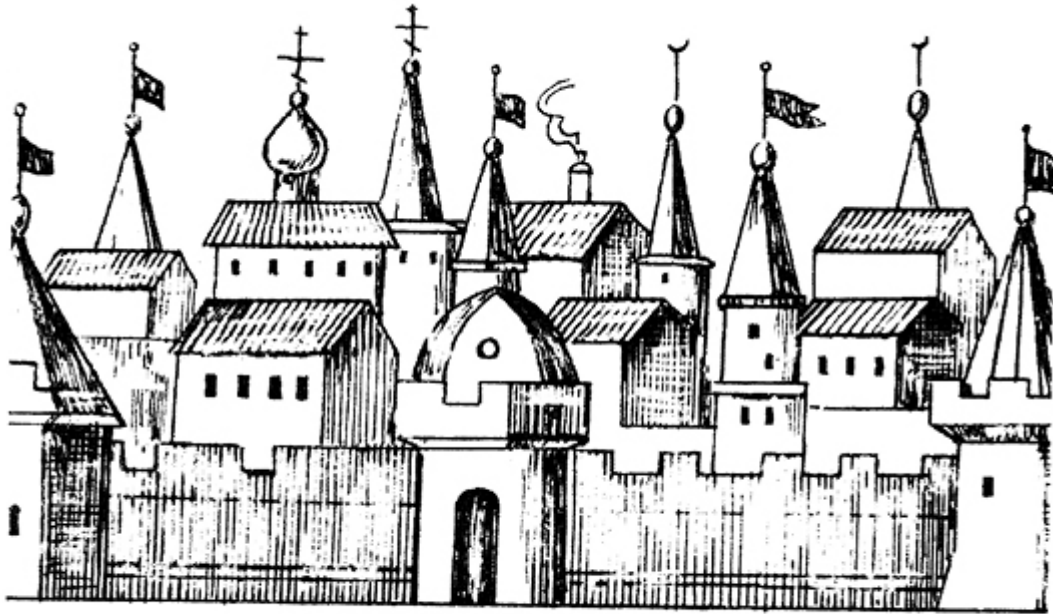
початком 1650-х рр.: «А тепер у нас за ласкою Божою тут у всім краю Сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»²⁴.

На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Утім, перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче тягло за собою принципові зміни у цій ланці державного управління. Насамперед це втілилось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади — Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набуває система козацького судочинства. У цій сфері вибудовується певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що увінчується Генеральним військовим судом й інститутом гетьманської влади як вищою касаційною інстанцією. Приблизно такі ж метаморфози відбуваються й у сфері управління фінансовою системою. Крім того, спостерігається ускладнення структури й інституту генеральної старшини, через включення до її числа хорунжого підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечує формування певних традицій державного життя, зміцнює політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стає реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяє консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріплюється практика формування старшинських династій, у важливий фактор службового зростання перетворюється чинник належності до певного старшинського роду. Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих «чорних») рад до егалітарних за своєю суттю старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

---

²⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Вид. друге. — Львів, 1990. — С. 232.

ГРАДЪ БАТУРИНЪ.

Гетьманська резиденція місто Батурин на початку XVIII ст.

Апробована на теренах Наддніпрянської України модель організації політичної влади в ході української колонізації південно-західних окраїн Російської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, де постав, щоправда, у дещо модифікованому вигляді, притаманний козацькій Україні полково-сотенний устрій. Принципова його відмінність від свого прообразу з Подніпров'я полягала в тому, що він не був інтегрований інститутом гетьманської влади, натомість перебував у становищі підконтрольності місцевій адміністрації Російської держави — царським воєводам.

Політичний режим Гетьманату. Механізм функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством визначають характер політичного режиму, а останній, згідно з пануючою в політології думкою, маркує тип політичної системи.

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас цікавий і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату — Генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не було незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Унаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного.

Авторитарний режим у формі цесаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдан Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління можемо класифікувати і за гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи — особливо коли йдеться про другу

половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням. Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах — Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Богдан Хмельницький. Невідомий голландський художник XVII ст.

Політична влада в Гетьманаті за своєю суттю була моноцентричною — тобто центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління, яким підпорядковувались усі місцеві структури козацького врядування. Гетьманату був притаманний і порівняно високий рівень централізації влади, принаймні, якщо порівнювати його зі зразками державного життя Речі Посполитої. Проти практик Російського царства централізація Гетьманату виглядала не вельми переконливо. Адже в

козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на Магдебурзькому праві чи, принаймні, його певних елементах. Крім того, доволі впевнено, особливо з 1710-х років, почувались на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевої еліти, або ж (що було ще більш важливо) високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади і, відповідно, не вельми зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули за гетьманування Івана Скоропадського, коли уряд Петра I реалізував заходи щодо свідомої дискредитації влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте навіть за відсутності такого зовнішнього тиску влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою. Значне коло владних повноважень реалізовувалось на місцевому — полковому і сотенному — рівні.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем адміністративній, за якої зберігалось самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій. За таких умов сувереном виступав російський монарх і його санкція була необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливим перебирання українською владою деяких з названих функцій на себе, загальна тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII-XVIII ст.

обумовлювала поступове, але невпинне обмеження автономії Гетьманату, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування.

Глава 2

Полково-сотенний устрій Української козацької держави. Особливості політико- адміністративного облаштування Гетьманату

Територія й політико-адміністративне облаштування Гетьманату: набутки і втрати визвольних змагань

Характерною особливістю політико-адміністративного поділу Української козацько-гетьманської держави було те, що він дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці — полки, сотні, курені — відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидку мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій. Зауважмо, що така політико-адміністративна організація не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, зазвичай, відштовхувався саме від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської.

Новаторський підхід Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури на українських землях полягав у тому, що козацькі полки й сотні мали значно менші території, ніж воєводства й повіти Речі Посполитої, а тому адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявлялася хоч би в тому, що накази гетьманського уряду з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників. Адже, скажімо, на теренах одного лише Київського воєводства часів Речі Посполитої постало ціле гроно полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Паволоцький, Корсунський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Полтавський, Миргородський. І це не беручи до уваги північну й західну частину воєводства, де короткий час існували Овруцький, Чорнобильський, Звягельський та Любартівський полки.

Важливим є й те, що при становленні полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, які з середини 1620-х років існували на півдні Київського воєводства з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків. З початком революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже впродовж літа 1648 р. створюються полки на Лівобережній Україні, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени — у північній частині

Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства й навіть на півдні Галицької землі Руського воєводства.

Зважаючи на фактичний стан справ, гетьманський уряд на переговорах із владою Речі Посполитої під Зборовом улітку 1649 р. ставив вимогу про визнання королем права Війська Запорозького на такі межі поширення козацької влади: «почавши від Дністра, Биринців, Бару, по старий Костянтинів, по Случ і за Случ, де впадає Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши, до Стародуба, аж до московської границі, з Трубецьком». За іншою інформацією — про домовленості щодо проходження кордону річками Прип'ять і Случ, а далі до міста Бар. Насправді в Зборівській угоді кордони були визначені наступним чином: «Почавши від Дніпра з сеї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Брацлаві, а з Брацлава до Ямполья до Дністра, і від Дністра до Дніпра, а з другої сторони Дніпра в Острі, Чернігові, Ромнах, Ніжині — аж до московської границі»²⁵.

Тобто відповідно до положень досягнутого договору козацька Україна отримувала автономію у складі трьох воєводств — Брацлавського, Київського та Чернігівського, а, отже, втрачалися території Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Подністровського полків. Козацьке військо у кількості 40-ти тисяч вояків відтепер мало базуватися на теренах шістнадцяти полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

Надалі в умовах піднесення визвольних змагань козацтва, особливо в контексті успішного перебігу походу козацького війська на білоруські землі, а також поширення козацької займанщини в північно-західному напрямі на Захід і Північ від визначеної Зборівською угодою 1649 р. лінії розмежування, постає ще цілий ряд нових полків — Волинський, Турово-Пінський, Бихівський, Білоруський. Утім, історія їхнього розвитку виявилась не надто успішною. Несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів обумовив ситуацію, за якої вже з кінця 1650-х рр. територія Української держави невпинно скорочувалася. Зокрема, саме в цей час було втрачено контроль над землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків.

Зауважуючи вплив міжнародних чинників на процес формування території Гетьманату, слід визнати, що найбільше тут важили російсько-польські, польсько-турецькі та російсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях, змінювали межі поширення влади гетьманської адміністрації в Україні. В міру своїх сил і можливостей гетьмани намагалися впливати на результати таких домовленостей. В одних випадках це виливалося в рішучі практичні дії, спрямовані на денонсацію не вигідних козацькій державі домовленостей, у других — в намагання включити до міжнародних документів пропозиції гетьманського уряду щодо врахування українських інтересів при визначенні «справедливих» ліній розмежувань, а ще в інших — в рішучих акціях з розширення території Гетьманату. Яскравою ілюстрацією цього є політика гетьмана Богдана Хмельницького восени 1656 р. в контексті його неприйняття намірів Речі Посполитої і Російського царства, відповідно до умов Віленського перемир'я поділити козацьку Україну по Дніпру; або аналогічну реакцію гетьманів Петра Дорошенка й Івана Брюховецького в 1668 р. на поділ України відповідно до умов Андрусівського перемир'я 1667 р.

Кількома роками по тому, на початку 1672 р., одним із тих тяжких злочинів, що вартували гетьману Дем'яну Ігнатовичу не лише булави, а й засудження до страти,

25 Декларация ласки Короля Його Милости на пункты прошения Війська Запорозького // *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*. — Kraków, 2002. — S. 39.

заміненої висилкою на східні рубежі Російської держави, було представлено російською владою його намагання розширити територіальні межі Гетьманату за рахунок населених православним людом земель за річкою Сож, що на той час входили до складу Великого князівства Литовського. В 1684 р. в процесі підготовки умов Вічного миру між Річчю Посполитою та Російським царством гетьман Самойлович знову поставив перед царським урядом питання про включення до Чернігівського та Стародубського полків земель у басейні р. Сож, які «как за гетманов прежде нашего владения бывших, так уже и при нас к Малоросии належали», загалом мова йшла про 32 спірних села. Утім, у кінцевому результаті Самойловичу вдалося прилучити до Стародубського полку лише села Лотаки і Терехівку²⁶. І що цікаво, як довідуємось із офіційного листування Генеральної військової і Стародубської полкової канцелярій, навіть у середині XVIII ст. козацька старшина не визнавала правильними кордони поміж Стародубським полком Гетьманату і Великим князівством Литовським²⁷.

Загалом наслідки зовнішньополітичного втручання в українські справи проявились у тому, що вже після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення П. Дорошенком гетьманської булави в середині 1670-х років влада Речі Посполитої поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. У процесі колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, упродовж 1684–1685 років було відновлено козацьку адміністративну структуру на Правобережжі, у результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом — Корсунський і Брацлавський. Уже на початку XVIII ст. було реанімовано Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Проте, попри звернення Семена Палія та інших правобережних козацьких лідерів, названі полки так і не було включено до складу Української держави, котра після падіння гетьмана Дорошенка територіально зосереджувалась на Лівобережжі України.

З початком Великої північної війни 1700–1721 років гетьман Іван Мазепа, ввівши за наказом Петра I козацькі війська на Правобережжя, де-факто поширив свій вплив на значні терени правобережної Київщини та Волині й виношував плани привести у відповідність із фактичним станом речей і юридичний бік справи. Утім, політичний інтерес Петра I стосовно втримання при владі в Речі Посполитій свого союзника короля Августа II Саксонського перекреслював ці плани. А вже помилки й поразки царя в стосунках з Оттоманською Портою, що під час Прутського походу для нього особисто ледь не закінчились трагічно, обумовили появу російсько-польської угоди, внаслідок якої упродовж 1712–1714 років частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а козацькі полки на Правобережжі — остаточно ліквідовано.

Тим часом на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно визначилися кордони Гетьманату та викристалізувався його територіально-адміністративний поділ, що залишався практично незмінним до моменту її повної ліквідації урядом Катерини II. Певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі 1709 р. та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; зворотними процесами, пов'язаними з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; створенням російською владою у 50–60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців — «Нова Сербія».

26 Костомаров Н. И. Руина // Костомаров Н. И. Истор. монографии и исследования. — Т. 15. — СПб., 1882. — С. 640.

27 Центральний державний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 80: Стародубська полкова канцелярія. 1708–1780, оп. 1, спр. 13: План спорных земельных участков между Стародубским полком и Польщей. 1753 г.; спр. 15: План границ между Стародубским полком и Польщей. 1754 г.

Адміністративні зміни в полковому устрої: масштаби, логіка, наслідки

Від початків існування полково-сотенного поділу полки виглядали доволі нерівномірно як за площею, так і за кількістю козаків і посполитих, які на цій території мешкали. Так, скажімо, «старі» полки — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський — охоплювали 2–3 тис. кв. км, натомість полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Наприклад: Київський полк обіймав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський — аж понад 30 тис. кв. км. Так само і стосовно кількості населення: якщо до компуту (чисельний стан, або інакше — поіменні реєстри козацького війська — В. Г.) Чернігівського полку в 1649 р. було записано 997 козаків, а Ніжинського — 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах аж 3472 реєстровців, а Чигиринський — 3222²⁸.

З часом адміністративно-військова структура зазнавала змін: одні полки існували короткий час, інші — то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, після 1649 р. було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а на прикордонні Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (називався також Могилевський чи Придністрянський), Волинський і Білоруський (інша назва Чауський) полки. Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у межах від 20-ти, за інформацією одних джерел, до 35-ти, згідно з іншими (називали також показники і в 30, 27, 22 тощо)²⁹.

На конфігурації адміністративних кордонів між полками, розмірі останніх і їхній кількості (крім впливу зовнішнього чинника) немалою мірою відбивався і перебіг політичної боротьби всередині Гетьманату, який з кінця 1650-х і аж до середини 1670-х років був позначений неабияким градусом напруження і конфронтації. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків насамперед слугують дії гетьмана Івана Виговського, котрий у 1658 р. як покарання полтавській старшині за заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілий ряд полтавських сотень до складу сусідніх полків. Досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х років, коли до полку було прилучено ряд сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П. Дорошенка, і саме від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховувалось аж 17 сотень, став одним із найбільших на Лівобережжі.

*Гетьман Іван Виговський. Невідомий
художник XVIII ст.*

Певною мірою гібридний тип впливу зовнішньої і внутрішньої політики Гетьманату на процес адміністративного облаштування козацької держави спостерігаємо в діях гетьманського уряду Богдана Хмельницького

²⁸ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 199

²⁹ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К.,

щодо територіально-адміністративного розмежування північних лівобережних полків Гетьманату. Так, у процесі формування полково-сотенної структури козацької України стародубські й новгород-сіверські землі були включені не до складу територіально ближчого до них полку з центром у Чернігові, а до Ніжинського. Відомий дослідник історії Стародубщини Олександр Лазаревський був переконаний, що причиною цьому послужили переважно політичні чинники. Адже на момент звільнення Стародубського і Новгород-Сіверського повітів з-під влади коронної і великокнязівської адміністрації Чернігівський полк після смерті полковника Мартина Небаби і спустошення у ході кампанії 1651 р. переживав не найкращі часи. Лазаревський навіть стверджував, що в цей час «Чернігівський полк майже не існував»³⁰. Одну з ознак зменшення значення Чернігівського полку вчений вбачає в тому, що деякий час полк навіть не мав повноправного полковника. В адміністративному плані це відобразилось у тому, що частина сотень полку була переведена під оруду ніжинських полковників.

Так само і новоприлучена до Гетьманату Стародубщина, попри свою географічну близькість до Чернігова, була передана під адміністрування Ніжину. Одним із мотивів такої турботи гетьманського уряду щодо розширення території Ніжинського полку могло бути й бажання Богдана Хмельницького посилити роль і значення у Війську Запорозькому брата своєї дружини Ганни — ніжинського полковника Івана Золотаренка, трохи згодом проголошеного «полковником всего Севера».

У другій половині 1663 р. практику Виговського щодо послаблення впливу своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідуює лівобережний гетьман Іван Брюховецький, який через поділ Ніжинського полку на три адміністративні одиниці — Ніжинську, Сосницьку й Глухівську — суттєво послабив вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького — полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Підпис Івана Виговського

Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, унаслідок проведених упродовж кінця 1650–1660-х

років гетьманами І. Виговським, І. Брюховецьким і П. Дорошенком реформ на козацькій території з існуючих адміністративних одиниць було виділено цілий ряд нових полкових структур або відновлено існування тих, які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них існувала лише протягом короткого часу, а частина мала досить тривалу історію й лишила по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., є приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої — значно більшої — створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зінківський полк у складі дванадцяти сотень. Щоправда, спроби козацтва відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінкові були ще раніше, з кінця 50-х років, коли у документах зустрічаються згадки про полковників гадяцького та зіньківського Павла Апостола і Севаст'яна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І. Виговського самопроголошеного гетьмана І. Безпалого. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи

30 Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — К., 1889. — С. 11.

Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти — утворено Гадяцький полк. Зіньківська, Опішнянська і Ковалівська сотні були повернуті полку вже гетьманом Іваном Мазепою в 1687 р. Щоправда, у 1720-х роках Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська — ліквідована. Тоді ж до існуючих раніше додалася ще друга сотня в Гадячі, Опішні і Зінькові, Ковалівці і Комишні³¹. Напередодні ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував уже вісімнадцять сотень³². Щоправда, вже в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років до Гадяцького полку віднесено лише дванадцять сотень, а, скажімо, Ковалівська сотня приписана до Миргородського, в Комишні показана одна сотня, як і в Опішні³³.

Ще більш драматичною видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. нараховувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході громадянської війни 1657–1658 років полк зазнав значних руйнувань і гетьман І. Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, крім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві Полтавського.

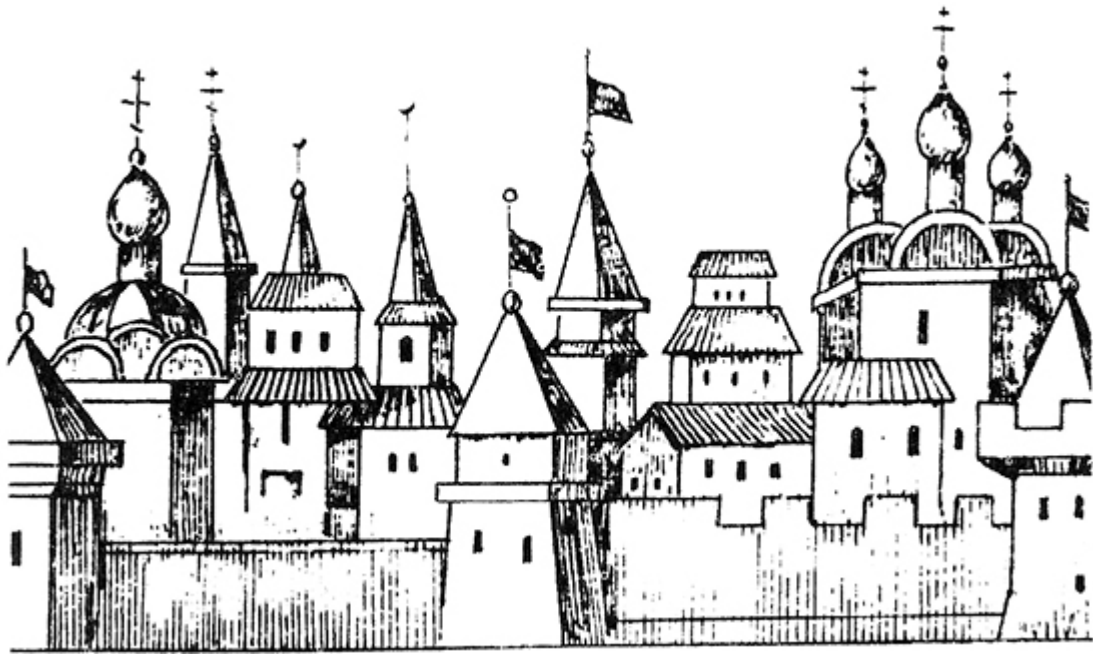
В останній чверті XVII — середині XVIII ст. на Лівобережжі стабільно існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Щоправда, час від часу виникали ідеї щодо зміни існуючого порядку. Наприклад, гетьман Іван Скоропадський у 1713 р. ініціював створення одинадцятого полку — Глухівського — через виділення з Ніжинського полку Глухівської, Воронезької, Кролевецької, Коропської, Конотопської і Новомлинської сотень. Зважаючи на перенесення в 1708 р. за наказом Петра I гетьманської резиденції з Батурина до Глухова, певні резони в тому, аби підвищити значення цього прикордонного з Російською державою містечка, звичайно ж, були. Але справжні мотиви ініційованої гетьманом адміністративної реформи крились в іншому — підвищенні службового статусу брата дружини гетьмана Андрія Марковича, котрий на той час якраз і очолював Глухівську сотню. Але попри підтримку гетьманських намірів з боку царського резидента в Україні стольника Федора Протасєва та головнокомандуючого російськими військами фельдмаршала Б. Шереметьєва, реалізувати задумане Скоропадському не вдалось і владні претензії Андрія Марковича довелось вдовольнити в інший спосіб — призначивши в 1714 р. на полковництво в Лубенський полк, змістивши з уряду лубенського полковника Василя Савича³⁴.

31 ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541. — Арк. 23; спр. 541 а. — Арк. 5.

32 Лятошинський М. В. Історичний курс територіального складу Полтавщини // Історично-географічні записки. Вип. 3. — К., 1928. — С. 204; Gajewski G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 355–356.

33 Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів / Ред. І. Л. Бутич. — К., 1959. — С. 13–16, 35.

34 Лазаревський А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. — К. 11. — К., 1896. — С. 54; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 196, 202.

Панорама Глухова. Гравюра початку XVIII ст.

Проте якщо кількість полків у Гетьманаті залишалась незмінною, то їхні межі й наповненість сотнями змінювалась практично до самого моменту ліквідації Гетьманату. Скажімо, на початку 1650-х років Ніжинський полк існував у складі близько 20 сотень, а саме: Ніжинської полкової, Веркіївської, Салтиково-Дівицької, Івангородської, Сиволозької, Оленівської, Борзенської, Шаповалівської, Бахмацької, Конотопської, Підлипенської, Батуринської, Новомлинської, Рожественської, Кролевецької, Глухівської. Коли влітку 1663 р. гетьман Брюховецький з політичних міркувань виділив із Ніжинського полку два нових полки, в Ніжинському полку з усім тим залишилися все ті ж 20 сотень. Причиною стало те, що до сотень, які залишилися в обкраяному територіально Ніжинському полку — Веркіївської, Салтиково-Дівицької, Івангородської, Новомлинської, Борзенської, Шаповалівської, Бахмацької, Конотопської, Батуринської, додали новоутворені сотні — ще дві Ніжинські полкові, Олишівську, Мринську, Прохорівську, Коропську, Воронежську та Ямпольську. Невдовзі під регімент ніжинського полковника було повернуто й Глухівську сотню³⁵.

Доволі тривалою була територіальна тяжба за спірні землі між адміністраціями Миргородського та Полтавського полків, що завершилась лише в 1723 р. Ще тривалішими були територіальні суперечки лубенської та переяславської старшини. Так, наприкінці 1689 р. лубенський полковник Леонтій Свічка, скориставшись напруженими стосунками переяславського полковника Леонтія Полуботка з гетьманом Іваном Мазепою, добився у Москві повернення до складу Пирятинської сотні Лубенського полку земель в районі села Суха Оржиця, які перед тим Полуботок, будучи близьким до гетьмана Івана Самойловича, долучив до полку Переяславського³⁶. Утім, здобута Свічкою наприкінці XVII ст. перемога остаточно не розв'язала територіальної суперечки між адміністраціями Переяславського та Лубенського полків. Спори тривали ще довго — навіть у 1760 р. полкова влада обох полків порушувала перед гетьманом питання щодо розмежування територій.

Вельми часто змінювались адміністративні кордони тих полків Гетьманату, що межували зі Слобожанщиною та Диким Полем. Так, наприклад, слобідській старшині після подій 1708–1709 років удалось відірвати від Гетьманату та долучити до Охтирського слобідського полку сотенне містечко Гадяцького полку Котельву. А ще адміністрація

³⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 50.

³⁶ Лазаревский А. М. Свечки // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 253.

Полтавського полку неодноразово скаржилась гетьманському та царському урядам на слобідську старшину з приводу захоплення нею південних земель свого полку в районі річки Коломак³⁷.

Водночас уже на початку 1740-х років Миргородський полк поповнили сотні, що постали на так званих «Задніпрських місцях» — на берегах річки Інгулець³⁸, що на правому березі Дніпра, тобто землях, що раніше належали до правобережної частини Чигиринського полку. В роки громадянських війн та іноземних інтервенцій вони були нещадно спустошені і за низкою міждержавних угод Російської держави з Річчю Посполитою та Оттоманською Портою мали залишатись незаселеними. Втім, ці норми фактично не виконувались: на задніпрських теренах майже безперервно велося господарство, розвивалися промисли як козаками й обивателями з Гетьманату, так і низовиками з Запорожжя та жителями суміжних правобережних областей, що увійшли до складу Речі Посполитої. В районі Крилова та сусіднього з ним Цибулева більшою мірою відчувалася влада полкової і сотенної адміністрації Миргородського полку, яку надзвичайно дратували спроби коронної влади Речі Посполитої поширити тут свій вплив. Зважаючи на настійливі клопотання старшини Гетьманату про підпорядкування нових теренів її владі, 1743 р. Сенат долучає ці поселення до Миргородського полку. Спочатку тут постає Крилівська сотня, з якої в 1747 р. було виділено окрему Цибулевську (Цибулівську) сотню. Миргородському полковнику Василю Капністу доручили перепис усіх мешканців, а також він мав усіляко сприяти заселенню цих територій вихідцями з Польщі³⁹. Але невдовзі, згідно з сенатським указом від 29 грудня 1751 р., територія на правому березі Дніпра («в Заднепрских местах») уздовж кордону з Річчю Посполитою, з відступом до 20 верст на південь, відводилась під поселення «пришедших ныне и впредь приходящих в подданство Ее Императорского Величества сербов и прочих тамошних народов»⁴⁰. У рамках проекту створення російською владою на теренах Задніпров'я «Нової Сербії» тут постають Гусарський та Пандурський полки, що ніякого стосунку до Гетьманату вже не мають. Після утворення Нової Сербії українським мешканцям, які оселились тут, було наказано впродовж шести місяців продати своє майно прибульцям-сербам та виселитись із насиджених місць⁴¹.

Історичні джерела неодноразово фіксують й ініціативи місцевих мешканців чи представників місцевих старшинських корпорацій щодо передачі того чи іншого населеного пункту або ж тієї чи іншої сотні зі складу одного полку до іншого. Причиною появи подібних прохань, зазвичай, ставали не прагнення до покращення способів владної комунікації, а конфлікти з полковими старшинами. Доволі промовистою в цьому сенсі була конфліктна справа наприкінці 1740 р. в Миргородському полку, де впродовж багатьох років місцевий полковник Василь Капніст не допускав до влади в Цибулевській сотні Давида Звенигородського. Останній же, намагаючись позбутися переслідувань з боку Капніста, ініціював подачу колективної чолобитної щодо переведення сотні з підпорядкування миргородського полковника полковнику лубенському або ж до встановлення над Цибулевською сотнею прямого управління гетьманського уряду⁴².

Не менш поширеною була й практика «міграції» сотень у межах полків⁴³. Подеколи ініціатива щодо передачі сотень до складу інших полків йшла від гетьманського уряду. Так,

37 Материалы для отечественной истории / Издал М. Судиенко. — Т. 2. — К., 1855. — С. 28; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 197.

38 Шамрай С. До історії залюднення степової України XVIII ст. // Зап. ВУАН. — т. XXIV. — К., 1929. — С. 207–302.

39 Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. — Одесса, 1886. — С. 63.

40 ПСЗ. — Т. 13. — № 9921.

41 ПСЗ. — Т. 13. — № 9921, 9924, 10049.

42 ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 1, спр. 270. — Арк. 5.

43 ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 1, спр. 275.

наприклад, за гетьманування Розумовського Олишівська і Мринська сотні Ніжинського полку були передані до складу Київського полку.

Полкові центри Гетьманату: престиж чи проблеми — чого більше?

Зазвичай, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста й містечка полку, від найменувань яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резиденування й інші населенні пункти полку.

Зокрема, полковий центр Київського полку був то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Полковник Дмитрашко Райча, отримавши восени 1667 р. уряд в Переяславському полку, переніс резиденцію з Переяслава до Баришівки⁴⁴. У Миргородському полку спочатку повноправним полковим містом був Миргород. Але згодом Данило Апостол облюбував для центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці, що за 25 км від Миргорода, яке й стало неофіційним полковим центром і родинною резиденцією Апостолів. Подібно до Сорочинців, у Полтавському полку за урядування Василя Кочубея роль полкового центру відігравало с. Диканька⁴⁵. Аналогічно й лубенський полковник Андрій Маркович також переніс полковий центр із Лубен до Ромен.

---

⁴⁴ *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский // Киевская старина. — 1893. — Т. 41. — № 4. — С. 6.

⁴⁵ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутич. — Полтава, 2007. — С. 29; Скрипченко Н. А. Диканський маєток Кочубеїв (друга половина XVII — початок XIX ст.) // Вісн. Київ. нац. Ун-ту ім. Т. Шевченка. — Серія: Історія. — К., 2013. — Вип. 4. — С. 58–61.

Місто Ромни у XVIII ст.

Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод), крім того, у випадку з Києвом, вочевидь, бралась до уваги й складність взаємин козаків із місцевим самоврядуванням. У випадку з полковниками Апостолом і Кочубеєм визначальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства. Так само й полковник Маркович, відповідно до твердження О. Лазаревського, самовільно переніс резиденцію полковника з Лубен до Ромен, аби мати кращу комунікацію зі своїми маєтностями, розкиданими по Ніжинському і Стародубському полках⁴⁶.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до малопримітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування декількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Загалом же розміщення в тому чи іншому населеному пункті центру полкової адміністрації створювало для його мешканців неабиякий соціальний аванс, адже позитивно впливало на розвиток його економічного й демографічного потенціалу. Як слушно зазначала з цього приводу Олена Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто, у якому він перебував⁴⁷. Відповідно, втрата полкового статусу, як наголошує сучасний дослідник українського міста Ігор Сердюк, маргінезувала статус цих населених пунктів і вкрай негативно позначалася на долі їхніх мешканців⁴⁸. І дійсно, виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців.

⁴⁶ Лазаревський А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. — С. 54.

⁴⁷ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 141.

⁴⁸ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011. — С. 242–243.

Урядники — полковник і полкова старшина, будучи людьми не бідними, сприяли розбудові інфраструктури міста, розвивали його господарство.

Виконання покладених на полкові канцелярії функцій вимагало наявності відповідної інфраструктури, передовсім спеціальних приміщень. У Прилуках, Стародубі полкова канцелярія перебувала в одному приміщенні з гродським судом (державні суди у великих карних справах на території давньої Польщі, які з 1434 р. існували на українських землях під владою Польщі і розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти, а також інших верств, якщо справа стосувалася шляхти, очолювалися у воєводствах воєводою, у повітах — старостами, тому їх ще звали старостинськими судами — *В. Г.*), зазвичай це — дерев'яна одноповерхова будівля, а скажімо, чернігівська полкова канцелярія розміщувалась у мурованій двоповерховій споруді⁴⁹. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також «штатних» підлеглих, які проживали в полковому місті. У Стародубі, наприклад, лише штатні помічники полкового обозного займали окремих двір полкової артилерії з різними господарчими службами, мурованим льохом і соляним сараєм. У дворі Переяславської полкової артилерії і «могазейна» в 1766 р. було 15 будівель, із них 7 житлових, 5 комор і 2 сараї⁵⁰.

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язниці. Як слушно підмітив Ігор Сердюк, вже сама наявність секвестру і велике число ув'язнених в ньому можуть слугувати однією з ознак «статусності» міста. Документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через бюрократичний апарат й осідали в архівах. Обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів, їздили до міста не з порожніми руками, а з численними «упоминками». «Дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще в 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців⁵¹. Крім того, полкові архіви могли потерпати під час пожеж, що траплялися доволі часто, а тому і потребували надійного захисту. Відтак, їх намагалися заховати в наявні в місті кам'яниці. Іноді траплялись випадки, коли, як наприклад у Лубнах, це була єдина в місті кам'яна споруда⁵².

Статус полкового міста не лише створював неабиякі сприятливі передумови для його розвитку, а й породжував певні проблеми. За метафоричним висловом Ігоря Сердюка, нерідко полкове місто виступало в ролі такого собі «паразита», що поглинав ресурси, висмоктував їх із мешканців підлеглої території, перетворюючи потребу в сприянні функціонування полкового адміністрування в доволі обтяжливий обов'язок⁵³. І справді, в Прилуках лише для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії, поштових і коней для «всяких персон». Тих же персон (а крім того й міські установи) треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил⁵⁴.

Необхідні для забезпечення полкових адміністративних функцій видатки компенсувалися зборами з цехів, прибутками з магістратських сіл та міських млинів тощо. Коли Прилуцька полкова артилерія виступала в похід, то за кошти, виручені з продажу борошна, купувалися харчові запаси, реманент для возів, залізо, дьоготь. Із цих же сум фінансувалися й поклони «знатным персонам великороссийским», без чого «обійтися весьма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгальяс до полковых дел,

49 Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1971. — № 2. — С. 103–107.

50 Таранушенко С. Урядові будівлі. — С. 105; Сердюк І. Полкових городів обивателі. — С. 234.

51 Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 228.

52 Таранушенко С. Урядові будівлі. — С. 103–107.

53 Сердюк І. Полкових городів обивателі. — С. 238–239.

54 Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — Т. 3. Прилуцкий полк. — К., 1900. — С. 90–91.

яко и на ратушне всякие расходы покупается, свечи для судебных дел и до ратуша покупаются ... и прочие меские чинятся расходы, продавши того ж борошна»⁵⁵.

Обтяжливою для міського люду була постійна повинність, укази імператриці Анни Іоанівни 1730-х років дозволили підселяти солдатів навіть у покої до господарів. При цьому, хоч і передбачалась можливість звільнення від постійної повинності представників окремих соціальних категорій, однак при нестачі місць можна було ставити на постій і в пільгових господарствах⁵⁶. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) були звільнені від постою лише в 1785 р., а доти мали терпіти солдат у своїх дворах⁵⁷. Постой завдавали населенню страшних збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, відбувалося насилля, випадки згвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Щоправда, дослідники зауважують, що постой водночас стимулювали міську торгівлю й ремесла⁵⁸.

Сотенний поділ полків. Масштаби і причини «міграцій» сотень

Території полків поділялись на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, відповідно до Реєстру Війська Запорозького 1649 р., вона коливалася від восьми сотень у Чернігівському полку до 23 у Білоцерківському та 22 — у Брацлавському. І полки, й сотні були доволі неоднаковими щодо кількості козаків і посполитих, які їх населяли. Так, скажімо, якщо Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку за реєстром 1649 р. налічували триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже чотириста вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку — лише 48, Микитина сотня Черкаського полку — 50, полкова сотня Київського полку — взагалі 8⁵⁹. Із плином часу кількість козаків у різних сотнях, зрозуміло, змінювалась, іноді — досить істотно. Однак подолати очевидні диспропорції в кількісному співвідношенні населення сотень так і не вдалося. Тож, скажімо, якщо відповідно до результатів перепису кількості козацьких дворів Полтавського полку 1732 р. кількість козацьких дворів в Орлянській сотні обраховувалася в 93, Переволочанській і Китайгородській — 84, а Маяцькій — лише 72, то відповідні показники в Білицькій сотні становили 411, Кобеляцькій — 588, Першій полковій — 783, а в Другій полковій — аж 799.

Подекуди в організації сотенного облаштування полків траплялися й доволі курйозні випадки, що неабияк підважували уявлення про раціональне начало в адміністративному структуруванні Гетьманату. Наприклад, у Ніжинського полку два села Олишківської сотні, Хотинівка і Ліхачов, знаходились серед поселень Мринської сотні. Чому так сталося і чим була викликана потреба такої дивної територіальної організації? У відкритих на сьогодні джерелах відповіді не знаходимо. Намагаючись відшукати хоч якесь логічне пояснення цій ситуації, можемо припустити, що причинно-наслідковий зв'язок крився в якихось особистих приязних стосунках козаків чи курінних отаманів названих сіл

⁵⁵ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — Т. 3. Прилуцкий полк. — С. 191–192.

⁵⁶ ПСЗ. — Т. X. — С. 649–653.

⁵⁷ ПСЗ. — Т. XXII. — С. 388–384.

⁵⁸ Беньковский И. Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. // Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 65–76; Липин В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник. — С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. — СПб., 2000. — С. 135–164.

⁵⁹ Сотенно-полковий устрій Гетьманщини за «Реєстром Війська Запорозького 1649 року» // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 500–503.

з очільниками Олишківської сотні в часи її становлення чи, навпаки, — конфлікті зі старшиною сотні Мринської⁶⁰.

У часи громадянських війн та іноземних вторгнень 50–60-х років XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і стала дещо меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., на землях Лівобережного Гетьманату нараховувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі зафіксовано існування 124. Але вже на кінець XVII — початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла — до 163 одиниць⁶¹. Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (тобто сотень, сформованих із козаків полкових центрів) на декілька окремих. На початку 1740-х років існували плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів. У середині листопада 1742 р. задум було реалізовано, проте за деякий час відмінено⁶² Сенатом. Із гнівної ремарки авторів сенатського указу витікає, що реформа була проведена Генеральною військовою канцелярією самочинно, без узгодження з офіційним Петербургом, під претекстом потреби, викликаній війною з Оттоманською Портою. Але в Гетьманаті відразу з'явилися противники реформи, котрі й обжалували її результати в Сенаті. Зокрема, в указі згадано про сотника роменського Івана Марковича та його чолобиття, прислане до Петербурга. Мотиви Марковича можна зрозуміти, адже саме він став однією з жертв реформи, бо в ході поділу окремих сотень розміри його Роменської сотні суттєво зменшилися через виділення з неї Хмилевської сотні. Утім, не зважаючи на спротив діючих сотників, гетьман Розумовський із часом повернувся до практики розділення окремих сотень. Так, в одному лише Ніжинському полку в часи його гетьманування було сформовано чотири нових сотні, а саме: четверту Полкову, Заньківську, другу Борзенську й Попівську⁶³.

Адміністративні центри сотень були в містах і містечках, іноді й у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових, розташовувалася не одна, а дві, три і навіть більше сотень.

Насамкінець слід зауважити, що назви сотень, зазвичай, походили від назви населеного пункту, де був сотенний центр. Але інколи назва сотні могла походити й від прізвища чи імені (рідше) сотника або її засновника. Подібна практика зустрічається на ранніх етапах існування козацької держави. Однак іноді її рудименти проявляються аж до 20-х років XVIII ст. Скажімо, перепис Полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень — «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая». Але, що цікаво, вже наступний перепис, який відбувся лише двома роками пізніше — в 1721 р., закріплює за ними назви Першої і Другої полкових сотень⁶⁴, які зберігаються до кінця існування Полтавського полку.

⁶⁰ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 97.

⁶¹ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 5. — М., 1843. — С. 109.

⁶² Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К.: 1926. — С. 114–115.

⁶³ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 50.

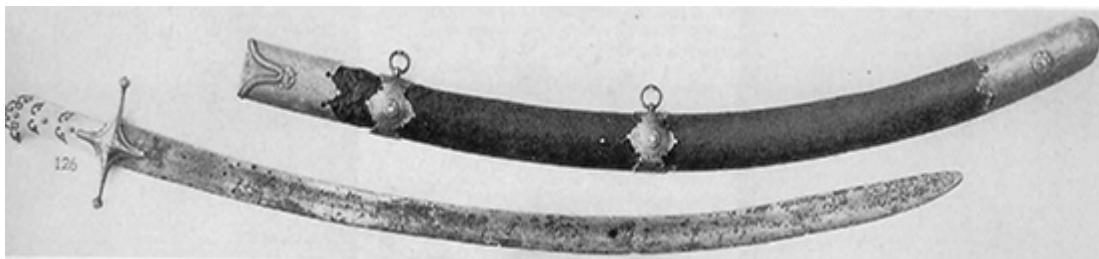
⁶⁴ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР). — Ф. І, спр. І, № 54480. — Арк. 1–188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721 // НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. І, спр. І, № 54481. — Арк. 1–210.

«Полковник до них дела не имеет и до полкового правления оних не привлекает». Привілейовані сотні в Україні

Ведучи мову про сотенний поділ полків, варто зауважити таку його особливість: не всі адміністративні одиниці Гетьманату нижчого рівня мали рівні права. Зокрема, у XVIII ст. окремішнє положення мала Глухівська сотня. Чим це було обумовлено — здогадатись не важко. У Глухові перебувала резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Отож Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина, а підпорядковувалась винятково глухівському сотнику, статус якого помітно виділявся з-поміж інших козацьких сотників. Перед тим подібним був статус і сотень інших гетьманських резиденцій — Чигирина, Гадяча та Батурина.

Особливим статусом у Гетьманаті були наділені й так звані Засеймські сотні Ніжинського полку — Новомлинської, Кролевецької, Коропської, Воронежської, Глухівської і Ямпольської, які разом формували автономну частину полку. Після перенесення за наказом Петра I гетьманської резиденції з Батурина до Глухова восени 1708 р. козаки засеймських сотень не підпорядковувались полковнику, у походах формували особисту гетьманську охорону (своєрідну лейб-гвардію гетьмана) та «непремінно» супроводжували гармати⁶⁵, тобто забезпечували охорону артилерії козацької держави. В роки першої реставрації гетьманства (1727) Данило Апостол видав спеціальний універсал, яким підтверджував особливий статус козаків засеймських сотень, беручи їх «по прежнему под бунчук», при цьому колишній глухівський сотник і колишній «правитель Генеральної військової канцелярії» (в часи реформ Малоросійської колегії 1724–1727 рр.) призначався «общим их командиром». До того гетьман наголошував, що ніжинський «полковник до них дела не имеет и до полкового правления оних не привлекает»⁶⁶.

Шабля Богдана Хмельницького. З колекції В. Тарновського

Перед цим, ще до виділення Стародубського полку з надр Ніжинського в ході адміністративної реформи гетьмана Брюховецького 1663 р., специфічним статусом володіли й сотні, утворені на теренах колишнього Стародубського повіту Великого князівства Литовського та Новгород-Сіверського повіту Корони Польської. Так звані «Сіверські» сотні Ніжинського полку — Стародубська, Топальська, Бобовицька, Дроківська, Мглинська, Почепська, Шептаківська, Новгород-Сіверська і Погарська, хоч

⁶⁵ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 363–364, 420.

⁶⁶ Материали для отечественной истории. — Т. 1, отд. 2. — С. 145.

формально і входили до складу Ніжинського полку, але фактично перебували під командою свого особного полковника з місцем осідку в Погарі. Щоправда, останній мав титул лише наказного полковника «Сівера» та підпорядковувався ніжинському полковнику.

Повіти, волості, староства, курені, ключі і замки. Адміністративний поділ всередині сотень і паралельно їм

Полково-сотенний уклад Української держави не обмежувався власне поділом на полки і сотні. Існував ще цілий ряд дрібніших, а інколи територіально й рівнозначних їм адміністративних одиниць. У джерелах, окрім сотень, нерідко згадуються й повіти (або «уезды»), зокрема: Ніжинський, Глухівський, Роїський⁶⁷, Коропський, Биховський, Полтавський тощо. Оскільки згадки про них виринають спорадично, дослідники губляться у здогадках щодо суті предмету, який вони означають. За одними версіями, слово «повіт» виступає синонімом до «сотні», за іншими (вочевидь, більш слушними) — означає територію, підлеглу в судовому відношенні тій чи іншій міській владі. Подеколи синонімом повіту — саме в цьому, судовому, сенсі — виступає історичний термін «дивизия».

Крім повітів, у джерелах зустрічаємо згадки і про волості. Означити сутність цього історичного терміну, на відміну від першого, значно простіше. З аналізу документів стає зрозумілим, що волості об'єднували декілька або багато володінь, що належали гетьманам, монастирям, вищим козацьким старшинам чи високим російським сановникам. Волосний поділ був характерним насамперед для півночі Лівобережжя, де Бобовицька, Попогорська і Лищицька волості належали Києво-Печерському монастирю, а Почепська входила до складу гетьманських володінь.

Компактно розташовані рангові володіння гетьмана та вищої козацької старшини поєднували в староства. Очільниками останніх виступали призначені за узгодженням із власниками рангових маєтностей старости, котрі не підлягали місцевій козацькій старшині й підпорядковувалися «маршалкам двору рейментарського», якщо мова йшла про володіння гетьмана, та, відповідно, їхнім аналогам у структурі господарювання полковників і генеральних старшин.

Ведучи мову про козацьку вертикаль влади, варто згадати про поділ сотень на курені. Курені формували козаки одного великого чи декількох малих сіл та сілець. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман. Якщо курінь складався з кількох сіл, то на чолі товариства окремого села стояв також виборний сільський отаман. Якщо в селі проживало ще й некозацьке населення (особисто вільні посполиті чи міщани), то воно підпорядковувалось виборним війтам. Якщо ж село чи його частина перебувало у підданстві державця, то залежна частина його населення, відповідно, підлягала владі призначеного державцею старости.

Як це виглядало на практиці, наочно демонструють матеріали переписів Полтавського полку першої третини XVIII ст. Отже, в адміністративному відношенні полк поділявся на 16 сотень. У свою чергу Перша та Друга полкові сотні поділялись на цілий ряд куренів, що об'єднували козаків окремих сіл і містечок, належних до цих сотень. Так, у 1719 р. у Першій сотні налічувалось 10 куренів, у Другій — 11; за переписом 1732 р. їх стало, відповідно, 9 та 12. У переважної кількості сотень поділ на курені не простежується. За переписом 1719 р. виняток становлять лише Білицька сотня, до складу якої входить

67 Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 250.

Комарівський курінь⁶⁸, Соколківська сотня — Лучківський і Ханделеєвський курені та Нехворощанська сотня — Шедіївський курінь. У частини дрібних населених пунктів (сілець, слобод чи поселень, «на купленному ґрунті осажених»⁶⁹) присутність представників козацького товариства загалом не фіксують. Тому в цих поселеннях діють лише самоврядні інституції поспільства, тобто владні повноваження здійснюють особи, призначені державцями цього поселення. Окремішнє положення посідав Переволочанський замок, що «до власності рейментарської належав». Він мав власну адміністрацію, очолювану «переволочанським дозорцею», а також до певної міри самобутню соціальну структуру.

Упродовж усієї першої третини XVIII ст. зазнавала змін структура полково-сотенного устрою, змінювались назви сотень і куренів. Зокрема, якщо за переписом 1719 р. Рибцівський курінь входив до складу Першої полкової сотні, то за переписом 1732 р. — Другої. Натомість Грабинівський курінь, який у 1719 р. належав до Другої полкової сотні, у переписних книгах 1732 р. приписаний до міста Полтави, поряд із Полтавським міським куренем. Перепис 1719 р. фіксує в списку мешканців с. Яковці «козаків сотенних яковських і павленковських», а вже в матеріалах ревізії 1732 р. у структурі Першої полкової сотні вказана наявність «Павленковского» куреня, без згадки про входження до його складу яковцівських козаків⁷⁰. За переписом 1719 р. сотенні козаки Лучківського і Ханделеєвського куренів вписані до Соколківської сотні⁷¹, переписом 1721 р. — Переволочанської⁷², а переписом 1732 р. — Кишеньківської⁷³.

Глава 3

Соціальна мозаїка: люд лицарський і посполитий, старше й молодше товариство

Регіональна специфіка соціального облаштування Гетьманату

Соціальна структура Гетьманату постала на ґрунті, що мав достатньо різні базові соціальні показники. На одних землях, зокрема шести південних старостах Київського воєводства Речі Посполитої, здавна вкоренився козацький устрій, який упродовж багатьох десятиліть доволі успішно конкурував з офіційно визнаним владою устроєм Польсько-Литовської держави, на інших же, навпаки, шляхетські порядки пустили міцні корені, а козацтво виступало лише в ролі такого собі соціального маргінала. Ще десь «повітря міста робило людину вільною», а на Запорозжі і прилеглих до нього землях найбільшою соціокультурною цінністю виступала козацька вольниця.

Чи не найочевидніше ці відмінності проявились у соціальному облаштуванні Правобережжя та Лівобережжя, освоєння яких протікало далеко не синхронно в часі, та й

68 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 121 зв.-122.

69 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 54 зв.

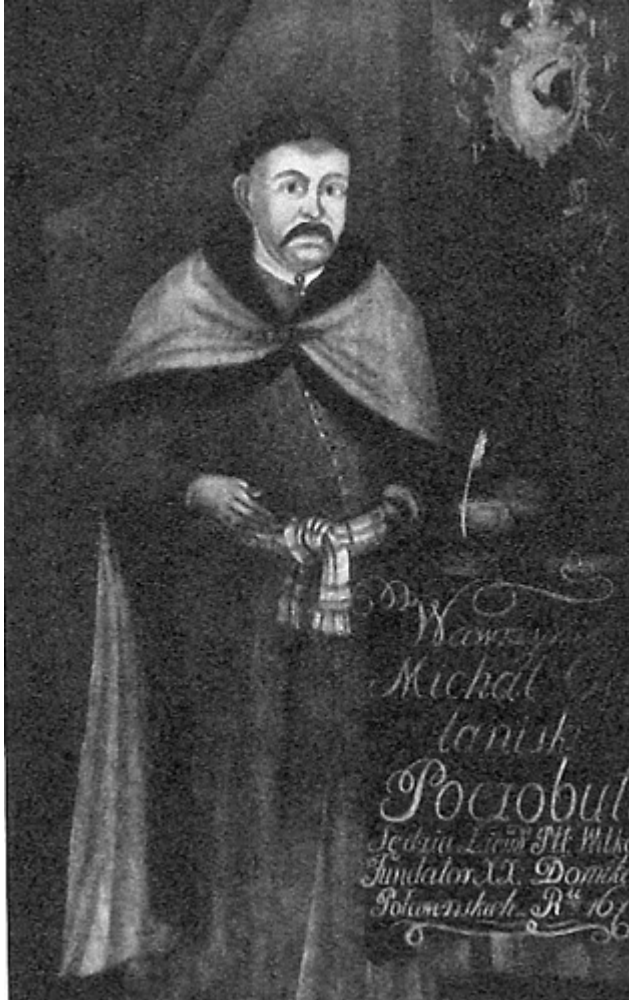
70 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54335. — Арк. 51.

71 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 144–146 зв.

72 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54481. — Арк. 159–162.

73 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54335. — Арк. 165–169.

умови географічної близькості/віддаленості від Степу (так званого «Дикого Поля») і войовничих народів, що його населяли, також суттєво позначались на соціальних структурах населення і характері соціальних зв'язків. Вочевидь, саме ця несхожість була однією з головних причин розколу козацької України по Дніпру, що намітився вже з кінця 50-х років XVII ст.

Шляхтич у жупані і фerezії. Портрет 1676 р.

Утім, і після того як з останньої чверті XVII ст. державотворчі потуги козацтва локалізувалися переважно на теренах Лівобережної України, підстав для розгляду соціальної структури Лівобережного Гетьманату як певної уніфікованої субстанції також немає. Найбільш очевидно відмінності в регіональному розвитку простежуються, коли порівнювати Північ та Південь Гетьманату. Адже історично так склалося, що на теренах північних полків було багато дрібної православної шляхти, яка увійшла до середовища козацької старшини, зберігши за собою маєтності, лідерство у господарській діяльності та торгівлі. Натомість у південних полках, де перед Козацькою революцією провідні позиції в господарському розвитку посідали або великі магнатські фільварки, або дрібні козацькі господарства, після утвердження Української козацької держави шляхетського елементу було надзвичайно мало, а близькість Запорозької Січі

заважала козацькій старшині заповнити лакуну, породжену витісненням із регіону магнатського господарства.

Більше того, певні відмінності у політичному, соціальному й економічному розвитку були навіть у суміжних полках, здавалось би, одного регіону, як це можемо відмітити в Миргородському й Полтавському полках. Так, якщо наприкінці 1650-х років саме козаки Миргородського й Полтавського полків спільно виступають проти гетьмана Івана Виговського, демонструючи цим солідарне бачення процесів соціального розвитку Гетьманату, то в наступні десятиліття на теренах цих полків складаються принципово відмінні моделі управління, господарювання, структури поземельних відносин. У політичному плані Полтавський полк другої половини XVII — початку XVIII ст. являє собою якщо не взірцевий приклад розвитку військової демократії, коли практично кожен два-три роки товариство переобирає свою полкову старшину, то принаймні демонструє змагання різних старшинських груп за владу в полку, підпадаючи тим самим під визначення аристократично-олігархічної моделі влади. Натомість у Миргородському полку впродовж 75 років полковницький уряд перебуває в руках старшинської династії Апостолів, а посади полкової старшини та частково сотників посідають родичі чи клієнти Апостолів. Так само й у сфері поземельних відносин: якщо в Полтавському полку немає

великих землевласників, а земельний фонд зосереджується в руках представників кількох старшинських груп, то на Миргородщині лєвова частка потрапляє в руки членів сім'ї Апостолів або їхніх родичів і крєвних.

Регіональна специфіка неабияк впливала і на якісні показники соціального облаштування полків. Скажімо, в тому ж Полтавському або Миргородському, особливо в південних сотнях, співвідношення поміж козацьким і некозацьким населенням було на користь першого, що чудово видно при порівнянні цифр із аналогічними показниками північних і центральних полків. У середовищі некозацького населення південних полків впадає в око переважання мешканців вільних військових сіл у порівнянні з селянами, що перебували в підданстві.

Під час проведення переписів і ревізій (які з кінця 1710-х років проводились фактично на регулярній основі) соціальний поділ населення здійснювався насамперед за ознакою належності до товариства чи поспільства. Священнослужителі не підпадали ні під одну, ні під другу категорію. Козаки, у свою чергу, розподілялись за своєю причетністю до полкового і сотенного урядування, військових слуг і особливих службових категорій (наприклад, курінчиків), значних або заслужених козаків, а також за майновою спроможністю. В останньому випадку, як це було під час перепису 1718 р., цей поділ втілювався у виділення категорій «конних», «тяглих» і «піших», або ж «конних», «воли маючих», «піших» козаків — у переписних книгах 1721 р. Укладачі перепису 1732 р. виділяють козаків «грунтових», «малоґрунтових», «убогих» і «весьма убогих». Окремо виділяються козацькі двори, де живуть козацькі вдови, яких також розрізняють залежно від матеріальних статків.

В окрему групу відносять козацьких «підсусідків», «протекціантів». Крім того, із козацького загалу виділялися групи заможних товаришів, котрі «промислом купецьким бавяться», іноді їх своєю чергою ділили на більш і менш заможних.

При переписі поспільства маркувався водорозділ між категоріями власне посполитих (ратушних чи підданських) та міщан. Хоча далеко не завжди межа між посполитими і міщанами чітко проводилась. Міщани також входили в загальне число поспільства. При описі поспільства насамперед зауважувалось, чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл), чи перебувають у підданстві у приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожна з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділялась за майновим цензом.

Генеральні старшини як соціальна група

У соціальній ієрархії Гетьманату горішні позиції посідала група вищої козацької старшини, до складу якої входили особи з урядів генеральних старшин і полковників. Далі детально розглянемо інститут генеральних старшин та полковників війська Запорозького і спробуємо визначити їх місце у політичній системі Гетьманату, а також функціональні обов'язки осіб, що посідали високі старшинські уряди. Наразі ж поговоримо про людей, котрі входили до гетьманських урядів, і особливості їхніх службових кар'єр.

Отже, в ієрархічній градації найвищих старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний. На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, обирали переважно найбільш авторитетних і досвідчених командирів. Так, із-поміж відомих нам майже двадцяти старшин, що посідали цей уряд упродовж 1648–1687 рр., четверо — Петро Дорошенко, Іван Безпальй, Петро Забіла, Михайло Радкевич — перед тим обіймали уряди генеральних суддів і осавулів. Стосовно Івана Черняти, генерального обозного в уряді Богдана Хмельницького, збереглися свідчення його

перебування в 1620-х рр. на гетьманському уряді. Ще десять старшин (Тиміш Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець та інші), перед тим як перебрати на себе генеральне обозництво, керували полками чи входили до складу полкової старшини.

Звертає на себе увагу й тривалість перебування старшин на уряді генерального обозного, виконання обов'язків якого потребувало неабияких організаторських здібностей і військових талантів. Так, Тиміш Носач залишався генеральним обозним упродовж дванадцяти років, входячи до складу гетьманських урядів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері. Петро Забіла утримував у своїх руках керівництво генеральною артилерією та обозом Війська Запорозького майже двадцять років — з 1669 р. по 1685 р. Досить тривалий час зберігали за собою посаду генерального обозного й деякі інші старшини, зокрема: Федір Коробка шість років, Іван Гулак — п'ять, Іван Цесарський — чотири. Перебування на уряді генерального обозного увінчувало службову кар'єру козацького старшини. Так, із-поміж відомих нам на сьогодні близько двадцяти осіб, хто у другій половині XVII ст. обіймав цей високий уряд, лише двоє — Яків Корицький і Федір Коробка — після обозництва посідали полковницькі уряди, а ще троє — Семен Половець, Павло Животовський і Михайло Радкевич — виконували обов'язки (які можна трактувати як почесні) генеральних суддів. Петро Дорошенко з уряду генерального обозного посів гетьманський сан на Правобережжі, а решта або загинули, або потрапили в полон, або відійшли на спочинок.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Так, із-поміж відомих двадцяти шести урядників, що впродовж середини — другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина — дванадцять — перед тим служили канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли відомі козацькі адміністратори, впливові політичні й державні діячі — Іван Груша, Остап Голуховський, Іван Ломиковський, Карпо Мокрієвич, Василь Кочубей та інші. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи в державних канцеляріях Речі Посполитої — Іван Виговський та Павло Тетеря, чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях — Семен Савицький, Петро Суховій, Сава Прокопович, Хома Тризна та Степан Потреби́ч-Гречаний. Відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Михайло Вуяхевич перед тим, як посісти посаду генерального писаря в уряді лівобережного гетьмана Якимом Сомком, служив писарем київського митрополита. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне писарство перед тим виконували функції генеральних старшин: Семен Богаченко — генерального судді, Лукаш Заборовський — генерального бунчужного.

Певною мірою унікальним є шлях, який здолав генеральний писар в уряді гетьмана Михайла Ханенка, Петро Суховій. Попри молодий вік на момент посідання цієї посади, він уже встиг побувати військовим писарем на Січі й навіть гетьманом частини козацької України. І вже після складання з себе гетьманських повноважень, які перейшли саме до Ханенка, посів місце генерального писаря в уряді останнього. Нікому більше не вдалося повторити стратегію службового зростання Павла Тетері, котрий перед посіданням уряду генерального писаря тривалий час очолював Переяславський полк і навіть устиг побувати секретарем польського короля Яна II Казимира.

Після складання обов'язків генерального писаря з-поміж досліджених службових біографій старшин, котрі обіймали цей уряд у середині — другій половині XVII ст., найбільш типово виглядає переміщення на уряд генерального судді. Такою була службова кар'єра Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича, Василя Кочубея. На початку XVIII ст. аналогічним видалося і службове зростання Василя Чуйкевича. Так само типово виглядає для цього часу й переміщення з урядів генеральних писарів на уряди полкової старшини (Степан Потреби́ч-Гречаний, Лукаш Заборовський, Карпо Мокрієвич). Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький та Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків зуміли посісти полковницькі посади. Генеральним

писарям в урядах Богдана та Юрія Хмельницьких, відповідно, Івану Виговському та Павлу Тетері, поталанило в 1657 р. та 1662 р. успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVIII ст. той самий шлях до гетьманства пройшов і Пилип Орлик — генеральний писар в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Спостереження за персональним складом генеральних суддів переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Так, із реконструйованого нами переліку осіб, що виконували обов'язки генеральних суддів упродовж середини — другої половини XVII ст., — всього тридцять два прізвища — десятеро старшин, зокрема Федір Лобода, Антон Жданович, Петро Забіла, перед тим були козацькими полковниками. Ще вісім — генеральні старшини, а саме: генеральні обозні Семен Половець, Павло Животовський та Михайло Радкевич, генеральні писарі Михайло Вуяхевич, Сава Прокопович, Семен Богаченко та Семен Голуховський, генеральний осавул Григорій Гапанович. Інші — переважно полкові й рідше сотенні старшини (Кость Кублицький, Михайло Онацькович, Іван Домонтович, Самійло Богданович-Зарудний). Іван Безпалий — широко знаний опонент гетьмана Івана Виговського — перед посіданням уряду генерального судді певний час був полковником і козацьким гетьманом під зверхністю російського царя та захистом його воєвод.

Найчастіше виконання обов'язків генерального судді, так само як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини. З відомих нам тридцяти осіб, які впродовж середини — другої половини XVII ст. посідали уряди генерального судді Війська Запорозького, лише один старшина (Іван Самойлович) після складання своїх обов'язків став гетьманом, ще троє — генеральними обозними (Іван Безпалий, Михайло Радкевич та Петро Забіла), один — полковником (Михайло Суличич), двоє — полковими старшинами (Яків Улесько та Кость Кублицький) і один (Павло Животовський) — городовим отаманом (але не на тривалий період, щоб згодом знову повернутися на уряд генерального судді). Решта відомих історичних персонажів загинули чи потрапили в полон (Михайло Гамалія, Іван Креховецький, Юрій Незамай, Федір Лобода, Радочинський), перейшли в ранг безурядових значних військових товаришів (Павло Животовський, Семен Половець, Прокіп Бережецький, Іван Домонтович, Антон Жданович та інші), або ж, як Михайло Вуяхевич, знайшли спокій за монастирським муром.

З числа встановлених нами сорока дев'яти прізвищ генеральних осавулів середини — другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Такий шлях пройшли Іван Креховецький, Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Іван Богун, Демко Ігнатович, Яків Головченко, Михайло Гамалія, Іван Лисенко та інші. Ще десятеро перед тим були полковими старшинами, наприклад Демко Лисовець, Іван Скоробагатько, Мисько Дубина та інші. Леонтій Полуботок, перш ніж обійняти уряд генерального осавула, тривалий час перебував на посаді генерального бунчужного, Михайло Миклашевський — генерального хорунжого, а Богдан Щербак — осавула Генеральної військової артилерії. Уряд городового отамана чигиринського став трампліном для Івана Ковалевського у здобутті регалій генерального осавула. Для Івана Мазепи подібну роль відіграла посада ротмістра надвірної корогви гетьмана Петра Дорошенка. Найбільш стрімким став злет генерального осавула в уряді Івана Виговського Федора Вовка, котрий перед тим, відповідно до відомих нам джерел, перебував на посаді сотника.

Завершення служби на посаді генерального осавула здебільшого увінчувалося посіданням полковницького уряду. Саме таким чином розвивалася службова кар'єра Павла Яненка-Хмельницького, Івана Скоробагатька, Демка Ігнатовича, Якова Кіндратовича Лизогуба, Якіма Головченка, Івана Лисенка, Леонтія Полуботка та інших (усього тринадцять з сорока восьми осіб). Генеральний осавул Іван Креховецький піднявся до рівня генерального судді, Петро Дорошенко — генерального обозного, а Іван Мазепа —

гетьмана. Багато осіб (Василь Томиленко, Павло Кільдйай, Михайло Гамалія, Іван Богун, Матвій Гвинтовка, Павло Грибович та Михайло Пригара) загинули або потрапили в полон. Демко Пиляй та Федір Вовк повернулися на попередні уряди полкової та сотенної старшини.

Перебування на уряді генерального бунчужного, як уже казали раніше, було своєрідним трампліном для успішного просування службовою ієрархією Війська Запорозького. Зазвичай на уряд призначали козаків, що перед тим обіймали не надто високі посади полкової чи сотенної старшини. Зокрема, з-поміж встановлених нами двадцяти осіб, що впродовж другої половини XVII ст. перебували на уряді генерального бунчужного, перед тим як його посісти, двоє — Костянтин Стриєвським і Леонтій Полуботок — належали до полкової старшини, Дмитро Мигай — до охотницької старшини полкового рівня, Костянтин Голуб — до сотенної старшини. Належність до старшинського корпусу інших восьми кандидатів у джерелах простежити неможливо, що свідчить про їхню не досить помітну роль у суспільно-політичних процесах і військових виправах, а отже, — опосередковано, але зі значною ймовірністю — і про невисокий службовий статус. Подібна ситуація збереглася і в наступні часи. Так, із числа відомих нам генеральних бунчужних кінця XVII-XVIII ст. переважна частина козаків — Іван Скоропадський, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Яків Юхимович Лизогуб — перед тим як отримати призначення на цей генеральний уряд, певний час входили до складу полкової старшини, інша їх частина — до когорта знатних військових товаришів і бунчукових товаришів (завдячуючи заслугам своїх батьків), а ще одна, значно менша, — сотенної старшини.

*Генеральний хорунжий. Художник С.
Васильківський*

Досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дозволив Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії — на уряд генерального хорунжого, а Леонтію Полуботку — генерального осавула. Стратегія службового зростання генеральних старшин передбачала переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального хорунжого. Так, наприкінці XVII — початку XVIII ст. цей шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно решти відомих нам осіб, що в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передували посади сотників чи полкової старшини (але не полковників), значних чи бунчукових військових товаришів. Подальше службове переміщення могло привести колишнього хорунжого до уряду генерального осавула, як зі згаданими вище Михайлом Миклашевським і Михайлом Гамалією, генерального судді (Яким Горленко), полковників (Григорій Коровко-Вольський, Степан Забіла і Юхим Лизогуб). Проявом

відвертого адміністративного покарання можна вважати переміщення генерального хорунжого в уряді Д. Ігнатовича Василя Свириденка на посаду сотника.

Генеральний суддя Василь Кочубей. Невідомий художник

Загалом реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648–1687 років дозволила встановити прізвища 141 генерального старшини. Середня тривалість старшинської каденції на одному уряді в середовищі генеральних старшин складала приблизно 3,5 роки. Без урахування показників періоду громадянського протистояння кінця 50–60-х рр., коли владні пертурбації були звичним явищем, каденції генеральних старшин, зазвичай, були достатньо тривалими. Зокрема, у перше десятиліття існування Гетьманату перебування Івана Виговського на уряді генерального писаря тривало 9 років, Самійла Богдановича-Зарудного на уряді генерального судді — 8, Демка Лісовця на уряді генерального осавула та Федора Коробки на уряді генерального обозного — по 6, а Тимоша Носача на уряді генерального обозного — взагалі 12 років! Ще стабільнішими були показники 70–80-х років XVII ст., коли, наприклад, каденція Петра Забіли на уряді генерального обозного обраховувалась 19-річним терміном, Сава Прокопович обіймав уряд генерального писаря 16 років, а Іван Домонтович генерального судді — 14. Досить довготривалими були каденції Костянтина Голуба, Степана Забіли, Павла Животовського на урядах генерального бунчужного, генерального хорунжого та генерального судді, що тривали від п'яти до десяти років, причому з можливим наступним переміщенням на інші генеральні чи полковницькі уряди.

У цілому стабілізація суспільно-політичних процесів у Гетьманаті, що стала очевидною з початком 1670-х років, сприяла помітному збільшенню тривалості старшинських каденцій. З одного боку, це, безперечно, консолідувало зазначену соціо-професійну групу, створювало умови для її еволюціонування в повноцінну соціальну верству. З іншого ж, позбавляло необхідного для розвитку оновлення влади, перекривало чи, принаймні, вельми ускладнювало шляхи й можливості поповнення правлячої еліти новими здібними представниками інших соціальних груп козацтва.

Пани-товариші полковники

Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії — генеральних чи полкових старшин, рідше — сотників. Уже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-

політичних процесів після бурхливих революційних часів, полковницька корпорація отримує зримі ознаки соціальної замкнутості, спостерігається тенденція до формування окремих полковницьких династій. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж майже століття — від 1666 і до 1757 р. — утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668) Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757). У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Самойловичів, у Чернігівському — Самойловичів і Лизогубів, у Київському — Вольських, у Ніжинському — Жураковських, у Прилуцькому — Горленків і Галаганів, у Полтавському — Герциків, Левенців тощо.

Полковник Іван Богун. Невідомий художник

Для справедливості слід зазначити, що випадки прямої передачі пернача від батька до сина впродовж тривалого часу, окрім історії династичного урядування Апостолів, у Гетьманаті все ж не було. І хоч упродовж останніх десятиліть XVII ст. — початку XVIII ст. на полковому уряді в Ніжинському полку бачимо батька й сина Жураковських, але після того як гетьман Самойлович відсторонив Якова Жураковського від посади в 1681 р., а пернач полковника ніжинського потрапив до рук його сина Лук'яна в 1708 р., на уряді встигли побувати і Ярема Непрак, і Степан Забіла, й Іван Обидовський. Перебування Самойловичів на чолі Чернігівського полку також було зі значними перервами — Іван Самойлович обіймав уряд упродовж 1668–1669 років, а його син Григорій отримав призначення лише в 1685 р. За гетьманування Самойловича в Стародубському полку послідовно урядували його сини Семен та Яків, але тривало це недовго — лише впродовж 1680–1687 років. Трохи тривалішою видалась каденція Лизогубів у Чернігівському полку — з 1687 р., коли урядувати почав Яків Лизогуб і до смерті в 1704 р. Юхима Лизогуба. Приблизно така ж картина і в Полтавському, Прилуцькому та Київському полках, де представники старшинських родин Вольських, Горленків, Галаганів, Герциків, Левенців лише зрідка передають полковницький пернач від батька до сина, але влада, зазвичай, успадковується не безпосередньо, а через покоління чи два.

Як ми уже наголошували раніше, у першій чверті XVIII ст. в полковницьку корпорацію Гетьманату російська влада масово включає іноетнічний компонент, переважно вихідців із Балкан та російських офіцерів. І якщо росіяни в той час не кооптувались у соціальне середовище Гетьманату, а розглядали своє перебування на полковництві як продовження військової кар'єри, то південні слов'яни пускали в Україні коріння, тому невдовзі спостерігаємо появу полковницьких династій — Милорадовичів, Божичів, Капністів. Із плином часу вони родичалися з українською правлячою верствою й

асимілювали в український простір, який, щоправда, по мірі уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, ще в другій половині XVII ст. переяславський полковник Райча Дмитрашко восени 1667 р. одночасно з полковничим перначем узяв собі за дружини вдову ніжинського полковника Василя Золотаренка. Останній же, нагадаємо принагідно, був братом впливового сподвижника гетьмана Хмельницького — наказного гетьмана на Білорусі Івана Золотаренка, а їхня сестра Ганна була дружиною Богдана Хмельницького. Василь Золотаренко в часи його боротьби за булаву гетьмана Лівобережного Гетьманату (1660–1663) був вельми заможною людиною і виступав одним із лідерів статечного «кармазинного» (від слова «кармазин» — дороге темно-червоне сукно, відповідно — заможні люди, які мали одяг з цього сукна — В. Г.) козацтва. Шлюб Райчі Дмитрашка з його вдовою забезпечував прийшлому волоху не лише суттєві матеріальні дивіденди, а й уводив його до верхніх ешелонів козацько-старшинської верстви Гетьманату. Показово, що навіть правобережний гетьман Петро Дорошенко та митрополит Київський Йосип (Тукальський), відмовляючи канівського полковника Якова Лизогуба від шлюбу його сина з пасербицею полковника переяславського Анною Золотаренковою, як головний аргумент називали те, що Дмитрашки люди заможні та пихаті⁷⁴.

Полковник. Художник Т. Калинський

Уже за гетьманства Івана Скоропадського гадяцький полковник серб Михайло Милорадович одружився з дочкою генерального осавула Степана Бутовича, а його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії. Своїх доньок Степан Милорадович видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена

Полуботка й нащадка переяславських полковників і генеральних старшин — Андрія Горленка. Так само й брат Михайла Милорадович

а, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Яким Горленку.

Семен Сулима, полковник переяславський. Невідомий художник XVIII ст.

Варто відзначити, що вже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII — початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого непотизму, відіграв неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722), Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхиму Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому. Його брат Василь Скоропадський, який, до речі, був зятем генерального осавула Павла Грибовича, посідав уряд чернігівського

полкового обозного. Шурина гетьмана — Андрій Маркович — у 1714–1727 роках очолював Лубенський полк, а згодом, у 1727–1740 роках, був генеральним підскарбієм. Зять регіментаря, граф Петро Петрович Толстой, упродовж 1719–1727 років був полковником ніжинським. Тим часом його небіж — Михайло Васильович Скоропадський (до слова, зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана Самойловича Ульяною Четвертинською та у другому шлюбі — зять гетьмана Данила Апостола) — бунчуковим товаришем, згодом, у 1741–1758 роках, генеральним підскарбієм. Інший небіж Скоропадського, бунчуковий товариш Іван Васильович Скоропадський, доводився зятем генеральному осавулу Степану Забілі. Одна небога Івана Ілліча, Анастасія Василівна, була видана за сина генерального судді бунчукового товариша Федора Васильовича Кочубея, а інша, Парасковія Василівна, одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою. Внучаті племінники Скоропадського були пов'язані сімейними узами з полковником

полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Параскева Сулима. Невідомий художник XVIII ст.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, найбільш відомий серед них — миргородський полковник (1682–1727), гетьман (1727–1734) Данило Апостол — доводився сином миргородського й гадяцького полковника, наказного гетьмана (1659–1678, з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро й Павло, як ми уже згадували, посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Один зять Данила Апостола — Лук'ян Якович Жураковський — був ніжинським полковником, другий — Михайло Васильович Скоропадський — генеральним підскарбієм; третій — Василь Васильович Кочубей — полтавським полковником (1726–1743). Сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків

Жураковський, генеральний оса-вул, згодом генеральний обозний, Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими й Апостолами є одними з найбільш показових, утім, вони далеко не винятки, а лише концентроване вираження універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно поєднана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого — суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому козаків. Зрозуміло, що формування олігархічного принципу доступу до влади суттєво зменшувало можливості козацького загалу впливати на владу в тій чи іншій її структурній частині.

Сотенна старшина: люди, династії, клани

Сотницькій корпорації ще більшою мірою, ніж полковникам, була притаманна тенденція успадкування влади від батька до сина. Тож у Гетьманаті сформувалось чимало сотницьких династій, які зберігали владу впродовж багатьох поколінь. Так, наприклад, у Борзненській сотні упродовж 1654–1773 років владу утримували Забіли, у Мглинській в 1669–1732 — Єсимонтовські, в Топальській в 1669–1782 — Рубці, в Лохвицькій в 1679–1727 — Гамалії, в Олишківській в 1680–1773 — Шрамченки, в Городиській в 1687–1766 — Петровські, в Ічнянській в 1687–1752 — Стороженки, в Срібнянській в 1688–1755 — Троцини, у Варвинській в 1689–1763 — Тарнавські, у Шептаківській в 1692–1777 — Манківські, в Дівицькій в 1694–1767 — Селецькі, в Хорольській в 1701–1760 — Родзянки, в Конотопській в 1707–1750 — Костенецькі, в Білоцерківській і Остап'євській сотнях Миргородського полку в 1676–1784 — Базилевські, в Яреській у 1730–1770 — Потапенки тощо.

*Козацьке весілля. Художник Ю.
Брандт*

В інших сотнях Гетьманату старшинам не вдалося фундувати настільки розгалужені династії, аби рід спромігся втримувати у своїх руках владу впродовж багатьох поколінь. Але й у них джерела фіксують чимало випадків передачі влади від батька сину. Скажімо, колишній чигиринський полковник Яків Корицький після того як перейшов з правого на лівий берег Дніпра, посів уряд опішнянського сотника, який згодом успішно передав сину Роману. Так само й інший представник високопоставленої стар-шини Правобережжя — колишній

корсунський полковник Федір Кандиба, посівши на Лівобережжі уряд конотопського сотника, з часом передав його сину Андрію.

Крім цих очевидних проявів непотизму, коли родинні зв'язки помітні вже з переліку прізвищ сотників, варто пам'ятати й про численні випадки не такого вже зримого прояву цієї тенденції, коли сотенний уряд переходив «у спадок» від діда до внука, а останній вже мав інше, батьківське, прізвище. Відомі й випадки, коли навіть за прізвищами батька й сина важко ідентифікувати їх як родичів першого рівня спорідненості. У цьому сенсі вельми прикметним є випадок із сотниками Погарської сотні Стародубського полку. У Погарі ще з кінця 1650-х упродовж двадцяти років сотникував такий собі Гаврило Веремієнко (Еремєєнко). По його смерті в 1679 р. сотницька посада перейшла до Тараса Гавриловича. А вже з початку 1700-х років як сотник погарський згадується Іван Мовчан. Здавалось би, що спільного між цими трьома особами, крім того, що вони змінювали один одного на сотництві? Але виявляється, три різні прізвища насправді верифікують одну сотницьку династію Гетьманату. Адже прізвище другого згаданого вище сотника «Гаврилович» є похідним від імені батька — Гаврила Веремієнка. А третій сотник, Іван Мовчан, доводився сином добре відомого в Гетьманаті другої половини XVII ст. родича Богдана Хмельницького Федора Мовчана, котрий за своє буремне життя встиг побувати і полковником сердюцького полку під владою правобережного гетьмана Петра Дорошенка, і полковником прилуцьким, а згодом і стародубським під регіментом лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Федір був одружений із донькою Гаврила Веремієнка, а відтак Іван Мовчан доводився внуком останнього. І такий випадок, варто зауважити, не є унікальним в історії Гетьманату, де практикувалися й довільні зміни прізвища, і, за відсутності у старшини синів, їхні зяті успадковували не лише домове майно, а й старшинство.

Крім, умовно кажучи, вертикальних родинних зв'язків, коли представники того чи іншого клану впродовж багатьох років посідали сотництво у певній «вотчині», історія Гетьманату багата й випадками розширення впливу певних родів по горизонталі, коли старшини з одного клану обіймали (подеколи в один і той самий час) сотницькі уряди в різних сотнях. Наприклад, Іван Носенко (Білецький), пасинок прилуцького полковника Івана Носа, посідав уряд сріблянського сотника Прилуцького полку, а його нащадки — Петро і Георгій Носенки (Білецькі) — підвищились до рівня сотників Прилуцької полкової сотні, утримуючи у своїх руках сотенний значок упродовж 1724–1733 та 1760 років відповідно.

Як «знатний сотницький рід» можемо класифікувати і нащадків вихреста Марка Аврамовича — братів Марковичів: Андрія, Івана й Федора. Після одруження їхньої сестри Уляни з майбутнім гетьманом Іваном Скоропадським, Андрій Маркович 1701 р. посів уряд глухівського сотника (1714 р. отримав пернач лубенського полковника), його брат Іван з 1709 р. обіймав сотництво в Прилуцькій полковій сотні, яке після переміщення останнього на уряд прилуцького полкового судді в 1719 р. перейшло до ще одного представника Марковичів — молодшого брата Федора.

Але найбільш успішним усе-таки був старшинський рід Базилевських. Його представник, Василь Базилевський, прибрав до рук сотенну владу в Білоцерківській сотні Миргородського полку ще в 1676 р. і утримав її аж до 1701 р. Після цього сотенний значок перейшов до його сина Лаврентія. Останній перебував на уряді довгих 36 років. А по його відході від справ у 1737 р. значок успадкував уже його син Іван, котрому випало урядувати до 1749 р. Водночас з 1731 р. в Остап'євській сотні при владі утвердився інший син Лаврентія — Федір, котрий сотникував до 1738 р., а по цьому на сотництво зійшов його син Григорій. Після відходу від справ Григорія 1764 р. влада в сотні перейшла до його рідного брата Федора. А того в 1772 р. змінив на уряді син Андрій. Якщо ж обрахувати сумарно, то Базилевські сотникували в Остап'євській і Білоцерківській сотнях Миргородського полку аж цілих 126 років.

Як би це провокативно не звучало, але набагато складніше віднайти серед сотників не того, хто так чи інакше пов'язаний родинними зв'язками з представниками старшинської і сотницької корпорації Гетьманату, а того, хто б не був пов'язаний із ними... Тож чи унікальним виглядає приклад з очільниками Корибутівської сотні Прилуцького полку, де упродовж усієї історії існування сотні — щоправда, не такої вже й тривалої: 1648–1672, 1738–1742 і 1751–1781 років — прізвища сотників не повторювалися жодного разу. Для справедливості слід зауважити, що це аж ніяк не було свідченням високого рівня демократизму при проведенні виборів у сотні. Сотники в Корибут, принаймні після відновлення сотні у XVIII ст., присилялися з Генеральної військової канцелярії. Дехто з них залишався на уряді до самої смерті. А дехто переводився в інші, більш престижні й прибуткові сотні. До того ж, шукаючи пояснення цьому феномену, не зайвим буде взяти до уваги й особливість такого собі «дисперсного» функціонування сотні, завдяки чому та чи інша династія просто фізично не мала змоги «прирости» до сотницького уряду.

Певним маркером соціального статусу членів тієї чи іншої соціальної групи виступає можливість їхнього потенційного службового зростання. Як уже раніше відмічалось, середовище вищої козацької старшини, сформоване представниками генеральної старшини і полковниками, загалом було доволі замкнутим. Яким же чином працювали соціальні ліфти Гетьманату для представників сотницької корпорації? Загалом не надто успішно. І це зауваження стосувалося сотницької корпорації, можливо, навіть більшою мірою, ніж інших соціальних груп Гетьманату. Сотники, отримавши владу в тій чи іншій сотні, зазвичай, «приростали» до свого уряду, більше того, намагалися «приростити» до нього і своїх синів чи онуків. Переконливим аргументом на користь цієї тези серед іншого виступала й існуюча практика тривалого перебування на сотницьких урядах — до глибокої старості чи навіть смерті. Так, в Омельницькій сотні Миргородського полку сотник Григорій Остроградський утримував сотенний значок 31 рік — з 1729 по 1760. А Лаврентій Базилевський урядував у Білоцерківській сотні Миргородського полку ще довше — цілих 36 років (з 1701 по 1737), переживши при цьому зміну чотирьох гетьманів, так званих «правителів Генеральної військової канцелярії», декілька ротацій членів Правління гетьманського уряду.

Утім, можливості трансформації соціального статусу через входження до інших соціальних корпорацій для сотників усе ж існували. Найбільш звичними кар'єрними переміщеннями для сотників, окрім виходу «в літах престарілих» на заслужений відпочинок та смерті, були переходи до складу полкової старшини. Так, якщо проаналізувати персональний склад полкової старшини Миргородського полку, то можна помітити, що з представлених у її складі полкових обозних Степан Родзянка, перед тим як обійняти цей важливий полковий уряд, упродовж 1723–1735-х сотникував у Хорольській сотні. Так само й інший представник старшинської династії Родзянок — Ярема, перш ніж у 1764 р. отримати призначення на уряд обозного (старшинствував аж до 1769 р.), довгих 25 років очолював усе ту ж Хорольську сотню. Полкові судді Миргородського полку — Матвій Остроградський (старшинствував упродовж 1715–1734-го) та його спадкоємець на уряді Федір Остроградський (старшинствував упродовж 1735–1752-го) — набували досвіду адміністративної роботи як сотники Голтв'янські — відповідно, в 1688 та 1723–1735 роках. Проте, що цікаво, старшини, які очолювали Устивицьку, Власівську, Сорочинську, Шишацьку, Потоцьку і Городищівську сотні, за весь час існування Миргородського полку жодного разу не піднімались до рівня полкової старшини, не кажучи вже про чини генеральні.

Але важливо зазначити, що показники Миргородського полку не можна сприймати як зразкові, а отже, і поширювати на всі полки Гетьманату як типову модель. В інших полках можливості службового зростання для сотників були ліпшими. Аби пересвідчитись у цьому, можна проаналізувати, наприклад, кар'єрні переміщення старшинської корпорації Чернігівського полку, де, виявляється, представники сотницького середовища мали набагато розвинутіші соціальні шлюзи для підвищення статусу. І скажімо, якщо у випадку

з Миргородським полком, де в середовищі полкових обозних нам вдалося виявити лише дві особи (Степан і Ярема Родзянки), які перед входженням до числа полкової старшини обіймали уряди сотників, то в Чернігівському полку фактично всі полкові обозні — або безпосередньо, або опосередковано, через інші полкові уряди — піднялись на другий в ієрархії полку щабель службової ієрархії саме з сотництва. Так, Микола Грембецький, перед тим як у 1698 р. посів уряд полкового обозного Чернігівського полку, упродовж 1689–1692 років сотникував у Ройській сотні, а згодом, упродовж 1692–1698 років, був полковим осавулом. Іван Сахновський, згаданий у документах під 1709 р. як полковий обозний, упродовж 1681–1696 років був сотником Кисилівської сотні. Василь Скоропадський, перед тим як в 1713–1721 роках перебрatisь на службу до Чернігова, упродовж 1697–1709 років урядував у Березнянській сотні. Його наступник на уряді обозного в 1722–1732 роках Гнат Сахновський — у Менській сотні (1696–1722); Федір Молявка — обозний у 1738–1747, а перед тим у 1729–1738 — Городнянський сотник. Зазначений у документах за 1769 р. як полковий обозний Яким Сахновський у 1739–1749 роках сотникував у Мені. Обозний у 1779–1781 роках Іван Бобир упродовж 1770–1779 років обіймав уряд сотника в Столинській сотні.

Не так очевидно, як у випадку з полковими обозними, але все ж доволі помітним є слід сотницької служби і в службових біографіях полкових суддів Чернігівського полку. Зокрема, чернігівський полковий, суддя Василь Болдаковський, перш ніж увійти до складу полкової старшини, сотникував у Білоуській сотні, Юрій Затиркевич — у Чернігівській полковій сотні, Василь Томара — спочатку у Вибильській, а згодом у Чернігівській полковій, Василь Канівський-Оболонський — у Сосницькій, Іван Мокрієвич — у Чернігівській полковій. А Слабинський сотник Іван Домонтович, маючи за плечима тільки досвід сотникування, у 1672 р. відразу ж обійняв уряд генерального судді. Не менш карколомним було і службове зростання Василя Дуніна-Борковського, котрий після сотникування у Вибильській і Чернігівській полковій сотні відразу ж перебрав до своїх рук пернач чернігівського полковника. Інший сотник Чернігівської полкової сотні у 1671–1672 рр. Леонтій Полуботок перемістився на уряд генерального бунчужного.

Полкові осавули в Чернігові також часто-густо мали за плечима досвід сотенного урядування. Так, із відомих на сьогодні дослідникам чернігівських полкових осавулів сотникували: уже згаданий раніше як полковий обозний Микола Грембецький (Ройська сотня), Степан Бутович (Седнієвська сотня), Федір Іванович Лисенко (Киселівська, згодом Березнянська сотня), Іван Бобир (Столинська сотня).

Генеральний суддя Іван Домонтович. Невідомий художник

Відзначаючи помітну поширеність практики службового переміщення сотників до вищої полкової старшини, а відповідно й потенційного потужного авансу кар'єрного зростання для очільників сотень Чернігівського полку, можемо констатувати, що в силу невідомих нам причин

упродовж XVII–XVIII ст. не помічено жодних випадків переходу до вищого рангу старшинської корпорації представниками Волинської, Понурницької, Синявської сотень. Причини такого явища, припускаємо, полягали як у віддаленості названих сотень від полкового центру, так і в малій чисельності товариств, що їх формували. Як було згадано вище, до складу Понурницької сотні, відповідно до матеріалів Генерального опису 1765–1769 років, входило товариство лише трьох сіл, Синявської — одне містечко і три села, Волинської — шість сіл і декілька хуторів⁷⁵.

Натомість явними фаворитами при зайнятті вакантних у полковому центрі старшинських посад були представники полкових сотень, а також розташованих поруч із Чернігівом Слабинської, Вибильської, Білоуської і Столинської сотень. Та й обіймання сотенного уряду у велелюдних Любецькій, Городнянській чи Седнівській сотнях, вочевидь, також підносило старшину на доволі високе місце у службовій ієрархії полку та ставало непоганим трампліном для подальшого зростання. Так, до складу Любецької сотні входили товариства одного містечка, 103 сіл, а ще — цілий ряд слобод, хуторів, рудень, заводів.

Ведучи мову про найбільш успішні сотницькі кар'єри, крім уже згаданого слабинського сотника Івана Домонтовича, якому вдалося із сотникування відразу ж переміститися на уряд генерального судді, та сотника Чернігівської полкової сотні Леонтія Полуботка, котрому поталанило обійняти уряд генерального бунчужного, в історії Гетьманату було ще чимало успішних сотників, які, минаючи нижчі полкові чини, відразу ж прибирали до рук уряди генеральні. Так, сотник бориспільський Федір Вовк за гетьманства Івана Виговського в 1657 р. відразу ж перемістився на уряд генерального осавула. Уряд генерального судді, крім слабинського сотника Івана Домонтовича, посіли також сотник борзнянський Петро Забіла і чигиринський сотник Прокіп Бережицький. На уряд генерального писаря перемістився сотник воронезький Сава Прокопович. Генеральними хорунжими стали батуринський сотник Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський, борзнянські сотники Степан і Василь Забіли. Генеральним бунчужним, крім сотника Полуботка, також став сотник ніжинський Костянтин Голуб (Голубенко, Іванів).

Особливе місце в сотницькій когорті Гетьманату посідає Іван Самойлович. Переселившись разом із батьком-священником із Правобережжя на Прилуччину, до Красного Колядина, він, будучи «в письмі козакорусском доволен, разумен, уроди красной, добр и ко всім людем склонен и прихилен», спочатку посів уряд сотенного писаря, «занеже и писивал красно»⁷⁶, а згодом обійняв і сотництво — спочатку в Веприцькій сотні Гадяцького полку, а згодом був переведений до Красноколядинської сотні Прилуцького полку. І вже як сотник красноколядинський Самойлович очолював у походах козацькі відділи як наказний полковник⁷⁷, аби за деякий час (на сотництві пробув близько року) приміряти пернач охочекомонного полковника, а згодом прибрати до рук уряд чернігівського полковника, а потому — генерального судді і, врешті-решт, уже влітку 1672 р., гетьмана Лівобережної України.

⁷⁵ Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. — К., 1959. — С. 128–134.

⁷⁶ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 395.

⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 239, 244, 248.

*Гетьман Іван Самойлович.
Невідомий художник*

Причому, спостерігаючи за стрімким переходом Самойловича із середовища сотенної старшини до полкової, звертає на себе увагу факт відсутності видимих чинників непотизму, адже одружився попович не з донькою чи вдовою якогось впливового козацького старшини, що часто-густо торувало успішному нареченому шлях до стрімкого службового зростання, а з дочкою хоч і заможного, та все ж невливового у середовищі вищої козацької старшини

красноколядинського

орендаря Івана Богатого. І вже завдяки надзвичайно успішній

службовій кар'єрі зятя, сини Богатого — Захар і Костянтин (котрі користувались прізвиськом Голуб) — зуміли піднятися в старшинській ієрархії Гетьманату. Щоправда, Іван Самойлович, крім вроджених розумових здібностей і набутого вміння «писивать красно», мав на початку своєї кар'єри доволі впливового покровителя — генерального писаря в уряді Івана Брюховецького, Степана Гречаного. І, як стверджував Самійло Величко, саме «за причиною» Гречаного Самойлович був поставлений гетьманом Брюховецьким спочатку сотником, а згодом і полковником.

Привілейовані верстви козацького стану: значні товариші, бунчукове і значкове товариства, військові товариші

Особливе місце в соціальному дисциплінуванні на полковому рівні мали особи, котрі належали до так званого «значного» товариства — заслужених у Війську Запорозькому козаків, що раніше обіймали старшинські уряди чи були реальними претендентами на їхнє обіймання в майбутньому, або ж — члени їхніх родин. У середині — другій половині XVII ст. побутувало декілька термінів на їхнє позначення: «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «заслужений товариш у Війську», «значний військовий товариш» тощо. Причому спершу чітко розрізнялися лише сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний товариш військовий). При цьому тривалий час терміни «товариш полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» вживалися як синоніми. І лише з кінця 1680-х років у

структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група «значних товаришів військових», що мала вищий соціальний статус. З'являється кількісно нечисленна група козаків, що отримує від гетьмана універсали про «особливу оборону» та звільнення з-під юрисдикції полковників, входячи тим самим у найближче коло гетьманського оточення. Зникає взаємозамінність звань, натомість чітко проявляється прагнення до диференціації статусу значних товаришів полку та значних товаришів військових, тобто привілейованої верстви в межах усієї козацької держави.

Саме для означення цієї соціальної групи гетьман Самойлович і запроваджує чин бунчукових товаришів. За гетьманування Івана Мазепи спостерігаємо подальшу кристалізацію групи, а вже в роки правління Івана Скоропадського відбувається остаточне оформлення інституту бунчукових товаришів.

Формально бунчукові товариші брались «під бунчук гетьмана», тобто перебували під його протекцією, але не лише це характеризувало статус бунчукових, оскільки в Гетьманаті було чимало представників різних соціальних верств — старшини, рядових козаків і навіть посполитих, які також перебували під протекцією гетьмана, і через це звільнялися від сплати податків або виконання загальнонародних повинностей. У переписах і ревізійних книгах їх вписували як «протекціантів» гетьмана, але вони при цьому залишались у тій соціальній групі, перебування в якій визначало їхнє народження. І зовсім іншу соціальну якість зумовлювало потрапляння козака в групу бунчукових товаришів, адже останні отримували певний, варто зазначити, доволі високий соціальний статус, брали на себе певні зобов'язання й отримували неабиякий службовий аванс.

Бунчукові товариші виводилися з-під суду й адміністрування старшини полкового рівня, підпорядковувалися безпосередньо гетьманському уряду й виконували різноманітні доручення регіментаря: наглядали за забезпеченням козацького війська бойовими припасами, продовольством і фуражем, брали участь у судових засіданнях і проведенні судово-слідчих дій, супроводжували гетьмана під час виконання ним дипломатичних місій і самі здійснювали функції посланців. Восени 1722 р. гетьман Павло Полуботок запровадив почергове виконання бунчуковими товаришами повноважень асесорів Генерального військового суду. А в 1736 р. Правління гетьманського уряду зобов'язало бунчукових товаришів групами в тринадцять осіб поперемінно по два місяці служити в Генеральній військовій канцелярії. Під час військового походу бунчукові товариші перебували при гетьманові, виконуючи під началом генерального бунчужного функції особистої гетьманської лейб-гвардії. А ще за потреби призначались командирами великих військових підрозділів, комендантами фортець, форпостів чи порубіжних ліній.

*Бунчуковий товариш Андрій Полуботок.
Невідомий художник*

За обсягом привілеїв і за своїм службовим і соціальним статусом бунчукові товариші прирівнювалися до полковників та генеральних старшин. І саме з числа бунчукових товаришів, починаючи вже з 30-х років XVIII ст., призначали на уряди полковників чи членів гетьманського уряду. З цього часу належність до групи бунчукових товаришів обов'язково підтверджувалася спеціальним універсалом чи патентом гетьмана або Генеральної військової канцелярії. А саме звання перетворюється у

відповідний чин. У службовій ієрархії Гетьманату місце бунчукових товаришів було відразу після полковника перед полковою старшиною.

На час становлення інституту, тобто за гетьманування Скоропадського, загальна кількість бунчукових товаришів становила близько ста осіб. В останні роки правління Скоропадського спостерігається тенденція до збільшення кількості бунчукових, а за гетьманування Апостола їх загальне число подвоюється. Але після смерті Данила Апостола і аж до обрання на гетьманство Кирила Розумовського бачимо деяке скорочення числа бунчукових — до 120–150 осіб, а за переписом 1751 р. загальна кількість склала вже 214 товаришів⁷⁸.

*Бунчуковий товариш Яків Полуботок.
Невідомий художник*

Варто зауважити, що не існувало кількісних обмежень чи якихось пропорцій щодо розподілу бунчукових товаришів по полках. Навпаки, склалась дивна ситуація, коли в Ніжинському полку в 1730-х роках налічувалось майже півсотні бунчукових товаришів, а в Миргородському — жодного. Хоч певна регіональна специфіка в такій диспропорції простежується доволі виразно — у північних полках, де, як уже зауважувалось, була значною частка шляхти, бунчукові товариші становили більшість. Так, окрім згаданого Ніжинського полку, де у компутах Генеральної військової канцелярії в 1730-і роки бачимо аж 48 таких осіб, у Стародубському їх було 24, а в Чернігівському — 21. На початку 1750-х років у Ніжинському полку кількість зменшилась до 41 особи, але при цьому до 41 особи виросла в Стародубському полку. Натомість у Полтавському, Переяславському і Гадяцькому полках кількість бунчукових товаришів коливалась у межах 5–7 чоловік, а Миргородський полк взагалі не мав жодного представника цієї соціальної групи.

Якщо аналізувати персональний склад бунчукового товариства і стратегії індивідуальних служб, то не важко помітити певні цікаві тенденції в часовому й регіональному зрізах. Так, якщо на перших етапах існування інституту й особливо в більш «демократичних» південних полках Гетьманату вхідним квитком для вступу в цю соціальну групу слугувала попередня успішна службова кар'єра претендента, то в північних полках серед претендентів переважала тогочасна «золота молодь» — сини й онуки полковників чи генеральних старшин. А в останні десятиліття існування Гетьманату чи не найбільше кандидатів у бунчукове товариство «визрівало» на службі в Генеральній військовій канцелярії.

Зауважену тенденцію доволі виразно ілюструє перепис Полтавського полку 1732 р., в якому до категорії бунчукових товаришів включено трьох представників козацького товариства: Івана Левенця, Івана Тарнавського і Дмитра Колачинського. Усі вони були доволі знайомими й заслуженими на Полтавщині та в Гетьманаті загалом козаками. Зокрема, Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця) упродовж 1701–1709,

1725–1729 років обіймав уряд полтавського полковника. Іван Тарнавський у переписних книгах 1719 і 1721 роках записаний як сотник старожанровський, а Дмитро Колачинський (зять полтавського полковника Івана Черняка) перед 1719 р. та у 1721 р. обіймав уряд сотника великобудищанського. Відразу після бунчукових товаришів у переписі 1732 р. вписано й двір «знатної вдови бунчукової» — «Ірини Іванової Чернякової»⁷⁹, тобто вдови по ще одному полковнику полтавському Івану Черняку. Натомість у компутах Чернігівського полку впродовж XVIII ст. зустрічаємо аж 17 прізвищ дітей, онуків і правнуків чернігівського полковника Юхима Лизогуба, котрі звання бунчукового отримали саме завдяки службі свого знаменитого предка.

Десь в останнє десятиліття XVII ст. відбувається виокремлення з середовища значного товариства найнижчого чину неурядової старшини — інституту значкових товаришів. Щоправда, відповідна назва з'явилася лише на початку XVIII ст., а офіційний чин із постійною назвою «значкове товариство» закріпився внесенням до полкового чи окремого компуту лише в кінці гетьманування І. Мазепи, або, що вірогідніше, в часи гетьмана І. Скоропадського. В ході формування інституту суттєвих змін зазнавали його статусні показники. Так, якщо спочатку верхівка значного товариства полку отримувала лише судовий імунітет, то з часом вона за аналогією з бунчуковими товаришами, але на нижчому, полковому, рівні повністю була виведена з-під влади сотника та перейшла під присуд полкового суду і пряме управління полковника, формувала при ньому військовий почет, і мала права й привілеї, належні козацькому старшинському стану. Престижність звання визначалася передовсім його підпорядкуванням у полку лише полковнику, важливим службовим авансом — можливістю посідати вакантні уряди, а також привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, звільнення від податків та інші пільги. Значковим товариш ставав за умови вписування його до числа значкового товариства в полковий чи окремий компут. Цьому передував універсал полковника з відповідним наказом.

Як і з бунчуковими товаришами, чітко визначеної загальної кількості значкових у межах усього Гетьманату тривалий час не існувало. Як, власне, і наперед визначеного співвідношення за полками. Хоч центральна влада, варто зауважити, намагалась не допускати стрімкого збільшення кількості значкових, оскільки це зменшувало категорію сотенних козаків, на плечах яких і лежав тягар військових походів і різних нестройових служб. На середину 20-х років XVIII ст., за підрахунками І. Кривошеї, загальна кількість значкових у полках становила близько 350 осіб, у 1732 р. зросла до 950⁸⁰. Аби не допустити подальшого розширення цієї нижчої привілейованої групи, указ імператриці Анни Іоанівни 1734 р. установив чисельність значкових товаришів у 420 осіб.

Бунчукові і значкові товариші були найбільш інституційно впорядкованими групами так званої неурядової старшини Гетьманату. Утім, їхнє становлення як окремих соціослужилих корпорацій не перекреслило існування й інших, менш консолідованих й інституційно оформлених груп козацького товариства, які хоч і не посідали старшинських урядів, але мали певний привілейований статус. Мова йде про так званих «значних військових товаришів», «знатних військових товаришів» та просто «військових товаришів». Зважаючи на той факт, що представники цієї групи, крім звільнення від сплати податків, від розквартирування у своїх дворах російського війська, від участі в «загальнонародних» повинностях, також виводилися з-під команди місцевого полковника і напряду підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії; на ієрархічному рівні неурядового привілейованого товариства їхнє місце було нижче бунчукових, але вище значкових товаришів. Тож побутувала практика надання значковим

79 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54335. — Арк. 1–10.

80 Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — К., 2014. — Т. 1. — С. 277.

товаришам (після відбуття ними певного терміну служби в чині значкових) звання значних військових товаришів.

Як певний рубіж у консолідації соціальної групи військових товаришів дослідники розглядають події початку 1740-х років, коли до складу військового товариства почали включати представників значного військового товариства, які не зуміли офіційно отримати чин бунчукового товариша, але перед цим тривалий час фактично несли службу як бунчукові й були вписані таким чином до полкових компутів, але при цьому не володіли відповідним патентом (так звані «безуніверсальні» бунчукові товариші). Крім того, до складу військового товариства — тепер уже як певного службового чину — прагнули потрапити значкові товариші, військові канцеляристи, нащадки значних товаришів військових. Чин також отримували значні товариші Глухівської сотні через свою пов'язаність із центральними столичними інституціями, а також селітряні заводчики й відкупники податків. Однією з найвагоміших причин було бажання частини значкового товариства, дітей урядників та іншого неврахованого значного товариства в полках вийти з-під юрисдикції полковників та уникнути обтяжливої служби в нижчому чині. З точки зору інтересів владної еліти, введення чину військового товариша стало певним запобіжником непомірного розростання корпорації бунчукового товариства, яке в зазначений час повноправно інкорпоровалося в середовище вищої владної еліти Гетьманату.

Чисельність військового товариства на момент набуття ним нового статусного звучання була незначною — в компутах 1743 р. налічувалось лише 53 особи. Утім, уже за сім років вона зросла до 85 осіб, а після 1751 р. почала стрімко зростати, й уже в 1763 р. сягнула 296⁸¹.

Статус військового товариша закріплювали відповідним універсалом та фіксували полковими реєстрами, в які вписували полки військових товаришів. Перебування в статусі військового товариша могло стати щаблем у наближенні до корпорації бунчукового товариства. Як, власне кажучи, й посідання урядів полкової старшини. Перепусткою до групи військових товаришів могла стати як особиста служба претендента на посаді сотника чи котрогось із членів полкового уряду, так і «служба предков».

Причому, якщо у випадку з «урядовою» старшиною непотизм ще хоч якось маскувався згадками про ту чи іншу службу кандидата як підставу для його призначення на високий уряд, то при здобутті чинів бунчукових, військових і значкових товаришів фактор родинного зв'язку часто-густо виступав уже як цілком законний і самодостатній аргумент. Так, із 41 козака, які у середині XVIII ст. належали до середовища бунчукових товаришів Ніжинського полку, за ознаками родинної належності до товариства було включено 21 особу, а саме — 16 синів бунчукових товаришів, 2 синів сотника, по 1 сину генерального старшини, полковника і компанійського полковника⁸². За службу в ранзі сотників, канцеляристів, значкових і військових товаришів потрапило лише 8 осіб. Причому не обов'язково саме служба стала причиною їх включення до цієї категорії привілейованих безурядових старшин, адже частина з них також належала до відомих старшинських родів. Але вони встигли хоч якось послужити Війську Запорозькому.

Так само потенційним резервом поповнення категорії бунчукових, які отримали це звання не за свою службу, а через родинні та свояцькі зв'язки, може бути й чимала група (12 осіб), котрі не представили патент при звірці. Ще більш переконлива перевага за тими, хто включався до числа бунчукових за родинною належністю, спостерігається у Стародубському полку, де із загальної кількості (41 бунчуковий товариш) 27 осіб були записані як діти бунчукових, генерального старшини, полковника, сотника, значкового. Або, скажімо, у Лубенському полку, де серед 31 бунчукового товариша родинні зв'язки як рушій службової кар'єри були актуальними для 22 осіб (тобто приблизно 60 %). Загалом у

81 Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави. — С. 287–292.

82 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. І, № 57325–57343. — Арк. 6–6 зв.

межах Гетьманату зі встановлених мною 214 службових кар'єр бунчукових товаришів майже половина (106) базувалися винятково на родинній спорідненості, ще 43 особи не пред'явили документи, і лише 65 «показали» хоч якусь службу (іноді доволі далеку від козацької специфіки — «з писарства консисторського», «з перекладачів Іноземної колегії» тощо)⁸³.

Коли ж говорити про походження кандидатів, яке, власне, і стало перепусткою до середовища бунчукових товаришів, то можна зауважити наступне. Зі згаданих 106 осіб, головною заслугою яких була належність до старшинських родин, найбільша кількість (67) були синами бунчукових товаришів, 11 — синами полковників, 8 — генеральних старшин, 7 — сотників, 4 — компанійських полковників, 2 — військового товариша й по 1 — полкового старшини, значкового товариша, курінного отамана полкової сотні. Ще 4 особи потрапили до категорії бунчукових товаришів завдяки заслугам дідів — були внуками полкових старшин.

Приблизно така ж картина і серед значкових товаришів. Загалом зі встановлених 423 персоналій значкових товаришів родинні зв'язки стали приводом для надання чину у 199 випадках. Ще у 22 випадках є серйозні підстави для того, аби говорити про існування корупції й так званого «накупства» (проти чого системно намагалися боротися творці Конституції 1710 р.), адже представлені у цій групі стратегії службового зростання колишніх «дворян гетьмана», «придворних служителів полковника», «дозорців Ропської волості», «абшитованих півчих», «магістратських писарів», а також представників «єврейського роду по хрещенню», міщан і посполитих вказують на відсутність заслуг власне перед Військом Запорозьким як окремою соціальною корпорацією, ба більше — свідчать про їх соціальну чужорідність. Спроба конкретизувати походження кандидатів, яке, власне, і стало запорукою службового зростання до статусу значкового товариша, показує, що зі згаданих 199 осіб найбільше (95) отримали чин «по отцу своєму в значкових товаришах бившому». Ще 23 особи були «полкових старшин, сотників і значкових товаришів сини, которіє в числі значкових товаришів службу отправляют». Причому крім них виділялися значкові товариші, які походили зі старшинських родин (22 особи) та були синами полкової старшини (3 особи). Щодо частини значкових товаришів, у котрих є згадка про родинні зв'язки як підставу взяття кандидатів «під значок полковника» — «по отцу своєму в бунчукових товаришах бившому» (2); з козаків «за служби отчима його бувшого писаря полкового» (1); з козаків «за служби отца сотника» (18); «за служби деда і отца в сотничому чину бивших» (14); із козаків «за служби отца в отаманском чину бувшому» (9); «по отчиму своєму в значкових товаришах бившому» (1); «по діду своєму в значкових товаришах бившому» (1).

Цікаво виглядає згадка про зарахування до категорії значкових роменських міщан Івана й Матвія Полетик, котрі, як виявляється, «по деду і отцу в значкових товаришах били». Крім міщан із Ромнів, серед привілейованої верстви козацького стану бачимо й 6 вихідців із церковного середовища — синів священників.

Ще більш цікавим виглядає той факт, що лише кількома десятками років раніше заслуги батьків і дідів були не настільки значимими при включенні до групи значкових товаришів, принаймні в південних полках Гетьманату. Так, скажімо, до ревізії Полтавського полку 1732 р. вписано 45 осіб, що перебували під значком полковника. Зпоміж названих прізвищ Гаврила Штепу можна ідентифікувати як родича (сина?) городского отамана в Сокилках, Лукаша Штепи. Семена й Івана Максимовичів, Семена Черняка — як представників добре знаних на Полтавщині і вельми заслужених старшинських родів. А Івана Старицького з великою долею вірогідності можна ідентифікувати як сина тогочасного полтавського городского отамана Луки Старицького⁸⁴. Водночас у реєстрі доволі частими є згадки про значкових товаришів полтавського полку

⁸³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 57325–57343. — Арк. 1–112.

⁸⁴ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54335. — Арк. 149.

як про заможних власників шинків. Зокрема, в селі Мачохи власниками тамтешніх двох шинків виступають значкові товариші Василь Самарський і Данило Захарієв. У селі Пушкарівка власником шинку (до речі, єдиного козацького) був ще один значковий товариш із добре знаним на Полтавщині прізвищем — Григорій Чуйкевич. Прізвища ще трьох значкових товаришів, які володіли шинками, — Андрія Гординського, Григорія Афанасьєва і Павла Кота — важко ідентифікувати щодо належності до певної старшинської династії Полтавщини. Таким чином, напрошується висновок, що кістяк соціальної групи значкових, наділеної не лише пільгами в адмініструванні і вилученнями у фіскальному дисциплінуванні, а й певними авансами щодо можливостей службового зростання, формували нащадки козацької старшини полкового і сотенного рівня, але водночас до неї входило й немало безурядового козацтва, яке, зазвичай, виділялось із козацького загалу значним економічним потенціалом.

Козак зі здобиччю. Художник Ю. Коссак

Бунчукові й значкові товариші — це представники так званої безурядової старшини, за якими не було закріплено на постійній основі певної посади чи іншої форми адміністративного управління. Але саме ці соціальні групи являли собою найближчий резерв при заміщенні старшинських вакансій. Скажімо, саме з представників бунчукового товариства чи не найчастіше обирали, а точніше — призначали (якщо говорити про реалії XVIII ст.) на полкові й сотенні уряди. На практиці майже всі діти полковників і генеральних старшин у XVIII ст. розпочинали своє службове зростання саме з рангу бунчукових товаришів і нерідко з нього отримували призначення на полковництво чи на

генеральні уряди (принаймні такими були реалії в останні десятиліття існування української автономії). Так, якщо проаналізувати склад корпорації генеральних старшин навесні 1751 р., то неважко помітити факт, що з семи наявних на той час генеральних старшин (два уряди залишалися незаміщеними) майже половина (троє) перед тим не посідали жодного старшинського уряду, а прийшли до гетьманського уряду з середовища бунчукового товариства. Зокрема, саме такий службовий шлях був характерним для генерального підскарбія Михайла Скоропадського, генеральних осавулів Якова Якубовича та Петра Валькевича⁸⁵. Звання бунчукового товариша стало стартовим майданчиком і для стрімкого службового зростання ще одного тогочасного генерального старшини — Якіма Горленка, представника відомої старшинської династії, котрого в реєстрі 1751 р. записано як генерального суддю, що перед тим служив на уряді генерального хорунжого. Проте на нього він потрапив саме з чину бунчукового товариша, який отримав за заслуги у якості значкового товариша, тобто також не посідаючи якогось старшинського уряду.

Не менш промовистою є й картина, що вимальовується при аналізі середовища козацьких полковників. Адже якщо простежити стратегії службового зростання старшин,

котрі у середині XVIII ст. обіймали полкові уряди, то з'ясовується, що для Григорія Галагана, Андрія Горленка, Семена Кочубея, Петра Апостола уряд полковника став лише першим щаблем (!) у службовій драбині Війська Запорозького. Зі служби у званні значкових товаришів великою мірою рекрутувався персональний склад полкової старшини. Зокрема, серед 58 полкових старшин 12 прийшли зі служби значкових (більше було лише колишніх військових канцеляристів — 18). Вельми показовими в контексті формування у середовищі козацтва привілейованої вищої еліти є згадки про призначення на старшинські уряди не лише з огляду на власні заслуги й попередню службу кандидата, а й заслуги його роду. Наприклад, при згадці про полковника Григорія Галагана міститься ремарка: «Полковничій син из наказних полковников»⁸⁶. Так само і про полкового хорунжого Антона Яновського зауважено, що він уряд посів із військових канцеляристів, а крім того доводиться сином полковому хорунжому. Про ще одного з полкових старшин записано, що він також розпочинав службу військовим канцеляристом, а є сином сотника тощо.

*Графиня Наталія Дем'янівна
Розумовська. Невідомий художник*

Зважаючи на родинну спорідненість із заслуженими старшинськими династіями Гетьманщини як на вирішальний чинник при здобутті почесного чину бунчукового товариша, при аналізі персонального складу цієї групи важко не помітити практично в кожному полку наявність груп бунчукових, пов'язаних між собою братерськими родинними узами. Так, у Ніжинському полку це Іван, Петро, Данило й Василь Забіли (сини бунчукового товариша Данила Забіли), Семен і Михайло Заруцькі (також сини бунчукового товариша Заруцького), Данило, Олексій і Григорій Покорські (сини бунчукового товариша Данила Покорського).

Звичайно, для того щоб упевнено говорити про масштаби nepотизму, потрібно проаналізувати саму процедуру призначення. Наявна ж джерельна база у більшості випадків може лише опосередковано вказувати на існування подібної практики. Проте надзвичайно показовим прикладом того, яким чином nepотичні зв'язки про-являлися у процесі посідання старшинських урядів, є звернення матері фаворита імператриці Олексія Розумовського — Наталії Дем'янівни — до правителів Генеральної військової канцелярії в 1742 та 1749 р. Власне, документ від 22 жовтня 1742 р. був не зверненням, а вже резолюцією на нього — універсал «генеральной малороссийской старшині, полковникам, бунчуковим товаришам, старшинам полковым, сотникам и всім, кому о том відать надліжить»⁸⁷. Із тексту ж універсалу довідуємося, що у своєму листі мати фаворита російської самодержиці звертала увагу на заслуги її родичів із Київського полку. Конкретно йшлося про рідних братів Н. Розумовської — Федора,

⁸⁶ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 57343. — Арк. 75.

⁸⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 191 а. — Арк. 2–3.

Герасима й Дениса Демешків, племінників — Андрія, Павла та Корнія Демешків (синів померлого брата Андрія), а також зятів — Йосипа Закревського, Уласа Климовича та Юхима Дарагана, котрі «с пришлих де давних годов ея імператорского величества всероссийскому престолу в разных военных ниже показанных и других многих походах верно радетельно и усердно нещадя своего здоровья служили неупущая не одного походу». Щоправда, з уточнення переліку заслуг родини Демешків видно, що щось конкретне сказати можна лише про службу Федора й Герасима: «Федор Демешко тринадцать годов атаманом курінним бил и поручаемие ему разние полковие служби отбувал, а Герасим Демешко во всіх турецьких акціях и сражениях службу отправли». Тим не менше, попри відсутність заслуг, Розумовська порушувала питання про їх винагородження, аргументуючи своє прохання тим, що вони «за тую же долговременную и усердно оказанную ревностную их службу, чрез которую они понесли з своих имуществ многие убитки по приміру других никаких еще доселі височайшого ея імператорского величества награждения не получили, і просила о награждении за такие многие ревностные и усердно оказанные служби, чином бунчуковых товарищей»⁸⁸.

Правителі військової канцелярії, спираючись на високі монарші укази «вірних ея імператорского величества подданных за понесение труда и службы высочайшеюмсти награждать» та дароване їм право вирішувати всі справи «въ Малой Россіи касающіеся до ураду гетманского діла управляти», ухвалили «звышепомятих племенниковъ ея Андрея, Павла и Корнія Андреевих синов Демешков ради вышепомятих их вірно отправляемых служеб принять под главній знак бунчук»⁸⁹.

Так само правителі Генеральної військової канцелярії не відмовили Розумовській і в задоволенні її прохання щодо видачі ще одному небожеві — Івану Мітченку — універсалу з підтвердженням його належності до привілейованого козацького товариства Київського полку, з яким вона виступила в 1749 р. В адресованому Генеральній військовій канцелярії поданні полкова старшина підтверджувала достовірність «служб» претендента та констатувала, що він гідний того, аби «за показанные деда и отца и его самого службы» бути зарахованим до числа значкових товаришів⁹⁰. А вже в гетьманування Кирила Розумовського «брати і братаничеки» Дарагани посядуть високий уряд київського полковника, а також обійматимуть сотницькі посади й входитимуть до складу полкової старшини.

Сотенні козаки: «конніе», «воли маючі» та «піші»...

Найчисленнішою групою полкового козацького товариства були «козаки сотенніе». За своїм майновим рівнем, а отже, і відношенням до несення військової служби та відбування різного роду повинностей сотенні козаки, відповідно до класифікацій переписів 1719 та 1721 рр., поділялися на такі групи: «козаки конные»; «козаки тяглые» або «козаки воли меючіе а коні не меют»; «козаки пішіе». Критерієм поділу козацького товариства на окремі соціальні групи виступає економічна забезпеченість — володіння конем (вочевидь, бойовим), воловою упряжжю, що виступає мірилом спроможності несення в повному обсязі військової повинності. Козаки кінні становлять своєрідну еліту сотенних козаків. Фактично всіх сотенних, городових і курінних козацьких урядників рекрутовано саме з цієї групи. У ній перебувають практично всі відставні старшини

⁸⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 191 а — Арк. 2 зв.

⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 191 а — Арк. 2 зв.-3.

⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 191 а — Арк. 4.

сотенного рівня (як унікальний випадок можна трактувати запис у компуті Полтавського полку 1719 р., в якому «бывшой сотник Іван Педан» зарахований не до кінного товариства, і навіть не до тяглих козаків, а до піших козаків Великобудищанської сотні⁹¹). До числа кінного товариства належать також удови й нащадки померлих сотенних старшин.

Козак. Художник Т. Калинський

Найповажніших членів сотенного товариства, зазвичай, вписували до компуту кінних козаків на чільні місця, відразу після сотника і сотенної старшини. Інколи відставні старшини навіть передували в переліку діючим сотенним урядникам. Так, у списку Великобудищанської сотні 1719 р. на чільні місця кінного товариства відразу після діючого сотника Федора Семеновича вписано «бывшого сотника» Дмитра Колачинського та «бывшого сотника» Максима Шевченка, а вже після них — городского отамана Сидора Яременка та сотенного хорунжого Охріма Замірка⁹². Таке розташування, вочевидь, не випадкове, воно відображало реальний рівень соціального статусу зазначених осіб.

Певні риси характеристики соціального статусу кінних козаків дає перепис 1721 р., де, зокрема, зазначено, що кінні козаки «непрерменно службу войсковою отправляют... якіє не годуют драгун»⁹³. Тобто мова йде про козацтво, економічно спроможне до виконання військової служби, і таке,

що виконує цю службу «непрерменно», і, водночас, звільнене — очевидно, саме завдяки цьому — від сплати податків на утримання російських військ. Натомість козаки «тяглі» (подеколи вони називаються козаки «воловіє...» або «воловою самую упряж меючи») разом із козаками «пішими» та спільно «с посполитими людьми драгунам провіант и фураж допомагают вистарчити» або ж «якіє в sustentованю жолнір посполитим людям помощь чинят»⁹⁴.

Яким було кількісне співвідношення козаків кінних, козаків тяглих і козаків піших? Загалом ревізія 1719 р. фіксує в Полтавському полку 4 тис. 920 козацьких дворів. Матеріали перепису 1721 р. кількість таких дворів обраховують уже в 5 тис. 135, тобто на 215 дворів більше. Важко сказати напевно, що є основною складовою такого приросту. Проте видається, що причини криються не стільки в фізичному рості чисельності козацького стану, скільки в методиці проведення ревізії і, відповідно, деталізації її результатів. Утім, це лише здогадка.

У процентному співвідношенні в 1719 р. найчисленнішу групу козацтва Полтавського полку складало кінне товариство — 52 %. Козаки тяглі становили 21 %, а піші — 27 %. В абсолютних кількісних показниках це виглядало так: кінні — 2 тис. 544, тяглі — 1 тис. 033, піші — 1 тис. 343. На початку 1720 р. пропорція дещо змінюється.

⁹¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 70.

⁹² НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 68.

⁹³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54481. — Арк. 2, 12 та ін.

⁹⁴ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54481. — Арк. 4, 116.

Зокрема, найчисленнішу групу козацтва й надалі становить кінне товариство, але його перевага над іншими групами зростає — 59 % усього козацтва, або в абсолютних показниках — 3056. Збільшується приблизно на дві сотні й кількість дворів козаків тяглих — до 1326, тепер уже чверть усього козацького загалу. Натомість кількість дворів піших козаків зменшується заледве не вдвічі — до 753. І тепер частка цієї соціальної категорії складає 16 % від загальної кількості сотенних козаків.

Якщо ж «накласти» соціальну стратифікацію на адміністративний поділ Полтавського полку, то абсолютне домінування кінного козацтва над усіма іншими категоріями товариства спостерігаються в належних до Переволочанського замку Лучківському і Ханделеєвському куренях, де всі 38 товаришів записані до козаків кінних, Комаровський курінь Білицької сотні, де також усі 23 козаки вписані до категорії кінних, а також Гавронцівського куреня Першої полкової сотні, де аналогічним чином позначені приписані до куреня 28 товаришів (дані 1719 р.). У Сокольській сотні кінне товариство становило 73 % усіх козаків, у Новосанжаровській — 70 %, а в Царичанській — 64 %. Відчутно меншою є частка кінного товариства у полкових сотнях. Так, у Першій полковій сотні кінне товариство складає лише 59 %, а у Другій — взагалі 44 % (найнижчими ж є показники Гуджолівського куреня цієї сотні — 27 %). Щоправда, робити з цих показників висновок щодо взаємозв'язку частки кінного товариства і віддаленості від полкового центру немає підстав, оскільки в Полтавському міському курені кінні козаки складають аж 70 %, що значно переважає середньостатистичні 52 %.

Так само в межах середньостатистичних показників полку обраховується частка тяглого товариства Полтавського міського куреня — 20 %; наближаються до цих величин і показники Першої полкової сотні (18 %). Частка тяглого товариства у Другій полковій сотні перевищує 27 %, а в Білицькій складає аж 35 %. Повністю відсутні згадки про тягле товариство у переписних книгах Сокольської, Орлянської. Китайгородської та Маячської сотень (так само відсутні вони, зрозуміло, в тих куренях, у які вписано тільки кінних козаків).

Перепис 1732 р. пропонує дещо відмінну від попередніх формулу соціального й фіскального дисциплінування козацького товариства, поділяючи безурядовий козацький загал на такі групи: «козаки конные и промыслом купеческим знатним бавячієся»; «козаки купечіє неболшим промыслом бавячієся»; «козаки грунтовые»; «козаки малогрунтовые»; «козаки убогіє»; «козаки весьма убогіє». Крім того, перепис вперше виділяє із загальної маси сотенних козаків «козаков конных и промыслом купеческим знатним бавячієся» та «козаков купечіх неболшим промыслом бавячієся». Уже зважаючи на місце, де подано згадки про цю кількісно невелику групу козацтва (а інформація про них міститься нагорі реєстру сотенних козаків), можна зробити висновок про престижність їхнього статусу.

У кількісному відношенні ці дві групи є найменшими з-посеред соціальної мозаїки стану. Так, до «козаков конных и промыслом купеческим знатним бавячієся» зараховано лише одного товариша з Полтавського міського куреня та шестеро з Переволочанської сотні. Категорія «козаков купечіх неболшим промыслом бавячієся» є трохи чисельнішою — шестеро товаришів із Полтавського міського куреня та дев'ятеро з Переволочанської сотні⁹⁵.

Крім того, в матеріалах перепису 1732 р. знаходимо згадки про «новоуписаних козаків». У Другій полковій сотні таких налічувалося двадцять дев'ять, у Решетилівській — двоє, у Новосанжаровській — троє, в Орлянській — четверо, загалом — тридцять вісім. Частково появу цієї категорії козацтва в матеріалах ревізії пояснює розлогий припис у переписних книгах Решетилівської сотні: «козаки новоуписанные которые оставшись в сиротстві, чрез килконадцать літ в наймах zostавали, а тепер ставшіє господарями козацкую отбывают службу от 1731 году а приняты они в козацтво сотником Іваном

Раєвським»⁹⁶. Утім, подібна аргументація лише до певної міри розкриває процес набуття козацьких прав. Адже серед козаків-неофітів представлені не лише «убогі» чи «малоґрунтові» господарі, але й кілька «ґрунтових козаків»⁹⁷, котрі могли належати не лише до козаків-сиріт.

Пушкарі, гармаші, трембачі, сурмачі й піщалки — військові слуги Війська Запорозького

Слідом за бунчуковими і значковими товаришами або відразу за кінними козаками (коли як) у переписах і компутах фіксуються категорії «військових слуг». До їх числа зараховано вже згаданих раніше в контексті опису штату Генеральної військової і полкових артилерій — довбишів, армашів, пушкарів, палубничих, фурманів, коновалів, стайничих, трембачів, цілюрників, піщалок, слюсарів тощо. Крім осіб, пов'язаних із виконанням військових обов'язків, до числа військових слуг зараховували також і служителів, функціональні обов'язки яких були пов'язані з фіскальною сферою — шафарі, індукдатори, комісари, а також «сторожі з листами посилаючися».

Спеціально навчені гармаші й пушкарі забезпечували бойову спроможність Генеральної військової артилерії. Військові музики — довбиші, трембачі, піщалки — граючи на відповідних музикальних інструментах (литаврах, сурмах, трембітах тощо), були широко затребувані в організації різноманітних урочистостей за мирного життя, а також активно використовувалися під час воєнних походів. Скажімо, довбиші, обслуговуючи литаври (казаноподібний металевий корпус із натягнутою на ньому шкірою), скликали козаків на військові ради, сигналізували про наближення ворога, передавали накази військовим підрозділам безпосередньо в ході бою. Так само й трембачі й піщалки грою на трембітах і сурмах мобілізували козаків і створювали піднесений настрій під час виборів гетьмана, полкової і сотенної старшини, при проведенні військових рад тощо, а під час бою передавали накази командирів, забезпечуючи тим самим злагодженість дій полків і сотень. Конюхи, коновали, фурмани, стадники, погоничі доглядали за конями, яких використовували для потреб Генеральної військової і полкових артилерій, гетьманського й полкових обозів. Палубничі перевозили гармати і ядра до них на великих возах, що звалися палубами. «Стойники при арматах» виконували функції спеціалізованої варті. Так само на потреби козацької артилерії й обозу Війська Запорозького працювали кваліфіковані ковалі, слюсарі, стельмахи, бондарі, котрі опікувались їхнім матеріально-технічним забезпеченням, лагодили зброю, амуніцію та різний військовий реманент.

⁹⁶ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, №54335. — Арк. 237.

⁹⁷ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, №54335. — Арк. 75 зв.

Цілюрники чи
цирульники не лише
опікувалися зовнішнім
виглядом козаків, а, що
набагато важливіше, дбали
про їхнє здоров'я, надаючи
необхідну медичну допомогу.
Час від часу у штаті
Генеральної військової
артилерії, крім цирульників,
зустрічаються згадки про
фельдшерів. А при гетьману
— також час від часу —
бачимо «дохтура», зазвичай
іноземця.

Виокремлення
військових слуг із маси
тяглого й пішого товариства
та розташування спільноти
слідом за привілейованими
групами безурядової
старшини вказує на певний
привілейований соціальний
статус військових слуг. Цей
статус проявлявся в належності військових служителів «генерального» рівня до
генеральної юрисдикції, тобто непідлеглості сотенній і полковій адміністрації, а лише
підпорядкування відповідній адміністрації того чи іншого генерального старшини.
Відповідно, на полковому рівні військовий служитель підпорядковувався «профільним»
членам полкового уряду.

Важливим було й звільнення служителів від інших видів служби, окрім тих, що
були безпосередньо пов'язані з їхньої військовою спеціалізацією. До того ж вони
звільнялися від сплати загальних і місцевих податків і зборів, від виконання різного роду
трудових повинностей на користь Військового Скарбу чи «роботизн» місцевому старшині.
Військовим слугам була передбачена й певна оплата їхньої служби. Наприклад, у
Чернігівському полку пушкарі отримували по 50 золотих на рік, Гадяцькому — близько 15,
Ніжинському й Прилуцькому — 25. Так само й служба гармашів винагороджувалася 35
золотими в Чернігівському полку, 10 — в Гадяцькому і 25 — у Ніжинському та
Прилуцькому.

Утім, відзначаючи певну соціальну престижність входження до цієї соціальної
групи, маємо визнати, що прикладів соціального авансу від перебування в групі, зокрема
службового зростання військових слуг у полковій ієрархії, виявити не вдалося. Власне,
відомим є лише один факт, пов'язаний із зафіксованим у переписних книгах 1721 р.
«дозорцой переволочанским» Василем Зеленським, котрий у 1732 р. згадується вже як
полковий суддя полтавський⁹⁸. Щоправда, у випадку із Зеленським маємо справу із
військовим слугою вищого рангу, оскільки до Переволочанського замку належали

«маєтності рейментарські», то і їхній «дозорца» позиціонувався як такий, що належить до військових слуг не полкового, а гетьманського рівня.

З Переволочанським замком пов'язане існування в Полтавському полку ще однієї соціо-професійної групи ремісників і військових слуг, «якіє на діло рейментарское до судоводонов и до фортеци Переволочанской употребляются а от сустанций оні волнії». Перепис фіксує двох таких упривілейованих слюсарів і трьох ковалів, а також більше двох десятків «перевозников рейментарских»⁹⁹.

«Козаки курінні»

Чи не найбільш чисельною групою військових слуг була соціальна група «козаків курінних» або «курінчиків». Згідно припущень дослідників, група почала формуватися з перших років існування козацького Гетьманату і за гетьманування Івана Скоропадського в Україні існувала вже доволі розгалужена мережа таких спільнот. У обов'язки курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького у військовому поході та прислужувався в мирний час. Винагородою за таку службу було звільнення від виконання тих загальнонародних повинностей, які поширювались на сотенних козаків. Крім того, значний козак, під орудою якого перебували курінчики, брав на себе утримання своїх підопічних під час походу.

Групу найбільш значного упривілейованого військового товариства, членам якого дозволялося мати такий військовий почет, формували гетьман, генеральна й полкова старшина, сотенні урядники, безурядові, проте заслужені у Війську Запорозькому товариші. Якими ж були кількісні показники цієї соціальної групи і кому вони служили?

Загальна кількість курінчиків Полтавського полку в 1719 р. становила 149 осіб. Перепис 1732 р. фіксує зменшення цієї соціальної групи до 100 осіб. Причини таких змін полягали в цілеспрямованій політиці центрального петербурзького уряду, зацікавленого в тому, аби не зменшувалася загальна кількість товаришів, котрі несли військову службу. Вписування козаків до категорії курінчиків серед іншого дозволяло звільнити їх від участі в походах і залишити для прислужування на старшинському дворі. І саме з метою ревізії законності вписування до категорії курінчиків новопоставлений у 1723 р. головнокомандувач усіх військових сил Російської імперії в Україні, фельдмаршал М. Голіцин, в тому ж році спрямував до старшини запит щодо відомостей про кількість курінчиків, яку знатним товаришам дозволялося мати у своїй диспозиції¹⁰⁰.

Найчисленніший почет у 1719 р. мав полтавський полковник Іван Черняк — 76 товаришів Рибцівського куреня. Причому в дійсності він міг бути навіть більшим, оскільки не до кінця зрозумілим є статус козаків Гавронського й Тахтауловського куренів. Адже в 1708 р. гетьман Іван Скоропадський підтвердив права на той час знатного військового товариша Івана Черняка на село Гавронці й половину Рибців «с куреннем козаков, в тех же селах житие свое меющих, для услуги до походу военного приданьях». Десять років по тому, в 1718 р., Скоропадський знову підтвердив представлений Черняком універсал гетьмана Івана Мазепи, «в котором братьев ево и иных ево сродников маєтности его же в Гавронцах и в Тахтаулове живущих, а именно Алексія Савина, Черняка Налимовских, Матвія Павленка, предку Сохацких, Койнашов, Бабанских, Чикало, Искрила, Явденка, в курень ему, как сродников, для отбывания военных походов, определено»¹⁰¹. У переписних

⁹⁹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54335. — Арк. 136.

¹⁰⁰ Журнал, сиесть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаячыхся... // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. — К., 1898. — К. 12. — Отд. 3. — С. 136.

¹⁰¹ Мясотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 1. — С.

книгах 1719 р. чомусь ані в Гавронцях, ані в Тахтаулові курінчики Івана Черняка не значаться.

На службі в безурядового Василя Васильовича Кочубея в 1719 р. перебувало 37 козаків, а саме: 17 козаків у Стасовцях і 20 у Жуках. Початок формуванню спільноти було покладено універсалом гетьмана Івана Скоропадського 1715 р., згідно з яким нащадку відомого старшинського роду було дозволено користуватись послугами тих козаків села Жуки, «которые при умершем Жученке, деде его, в курені были»¹⁰². Як можна зробити висновок зі скарг полтавської старшини, поданих на ім'я царя в наступні роки, Кочубей не був задоволений наданим почтом, а значно розширив його за рахунок сотенних козаків інших своїх маєтностей. Як виправдання Кочубей навів той аргумент, що названі козаки нібито й раніше були курінчиками в його діда. І попри царський указ, що забороняв «козаков, которые в маетностях его живут, под власть свою принимать, кроме двадцати, которые ему по универсалу гетмана определены», як можна пересвідчитись із матеріалів перепису 1719 р., означеної кількості курінчиків нащадку відомих козацьких старшин було мало.

Третій за розмірами почет був, як не дивно, у матері Василя Кочубея, вдови генерального судді Василя Кочубея, Любові. На службі в неї перебувало 24 курінчики. У решті значних козаків почти були набагато скромнішими. Так, колишній полтавський полковник Іван Левенець обходився десятьма курінчиками, а полтавський державець Іван Залеський — двома.

Генеральний суддя Василь Кочубей. Невідомий художник

На початку 1730-х років, попри службове зростання Василя Кочубея, котрий посів полковницький уряд, кількість його курінчиків зменшилась до двадцяти восьми осіб. Найчисленнішим було оточення першого полтавського сотника Григорія Черняка — п'ятдесят чотири товариші. Звертає на себе увагу той факт, що Григорій Черняк не зумів зберегти успадковане від батька право на утримання товариства Рибцівського куреня. Натомість старшина сформував власний почет на базі Гавронського та Тахтауловського куренів, козаки яких, як уже зазначалося, були курінчиками батька ще в часи гетьманування Івана Мазепи.

Приклад з курінчиками вдови генерального судді Василя Кочубея та доньки колишнього полтавського полковника Федора Жука, Любові Кучубеївни, що мешкали в успадкованому від батька селі Диканьці Першої полкової сотні, підтверджує висловлену в історіографії думку про можливість збереження курінчиками свого статусу й після смерті патрона та переходу на службу його спадкоємця, навіть якщо той не ніс військову службу¹⁰³. Аналогічна картина і з

курінчиками вдови полкового писаря Анни Богаєвської, що мешкали в Супрунівському курені Другої полкової сотні. Варто відзначити, що за життя Григорія Богаєвського перепис 1719 р. не показав наявності в Супрунівці його курінчиків. Натомість, як і у випадку з Любов'ю Кочубеївною, курінчики Богаєвської мешкали в селі, володільницькі права над некозацьким населенням якого належали саме їй.

На жорстку залежність адрес мешкання курінчиків та розповсюдження володільницьких прав їх патронів вказують і приклади з іншими курінчиками Полтавського полку. Так, села Стасовці й Жуки, із яких було завербовано курінчиків Василя Кочубея, належали саме Кочубею. Те саме можна сказати й про Нижні Млини, які були власністю Івана Левенця і з яких вербували його курінчиків, Гавронці — Якова Черняка, Івашківці — Івана Залеського тощо. Натомість механізм формування такого почту Черняка в Тахтаулові був принципово іншим, оскільки власниками села у попередні роки були пан Колачинський та Полтавська ратуша¹⁰⁴.

Випадок із тахтаулівськими курінчиками Григорія Черняка цікавий ще й тим, що Перепис 1734 р. містить згадку про соціальну категорію, з якої було навербовано «ново уписаних» курінчиків полтавського сотника — «з подданных ратушних полтавських»¹⁰⁵.

Вадим М'якотін, досліджуючи соціальну структуру Гетьманату, висловлював думку, що спільноти курінчиків формувались переважно з числа бідних козаків¹⁰⁶. Як про «найубожнейших» козаків, призначених курінчиками до бунчукових товаришів засеймських сотень, говорив в універсалі від 30 березня 1733 р. і гетьман Данило Апостол. Утім, перепис 1719 р., вказуючи на приналежність курінчиків Василя Кочубея зі Стасовців до «конного товариства»¹⁰⁷, спростовує універсальність дії цього правила. Так само у якості кінного товариства було класифіковано й курінчиків у с. Диканьці, що належали Любові Кочубеївні¹⁰⁸. Натомість курінчики Василя Кочубея із с. Жуки «з компуту полкового винятые і грамотою монаршою по універсалу бывшего гетмана Скоропадского отверженные» поділялись на «малогрунтовие» (3), «убогие» (10) і «крайне убогие» (7). Так само й курінчики Григорія Черняка, що мешкали 1732 р. в с. Гавронці, за своїми майновими статками поділялися в такій пропорції: 2 кінних, 5 малогрунтових, 18 «крайне убогих, которые за скудостью служат не могут»¹⁰⁹. Як «малогрунтових» і «всма убогих» класифікує перепис 1732 р. курінчиків Черняка із с. Тахтаулова, щоправда, доповнюючи цю класифікацію ще «козаками новоуписаними курінчиками»¹¹⁰.

Звертає на себе увагу факт, що не існувало жорстко обумовленої залежності між наявністю чи відсутністю в тієї чи іншої заслуженої особи курінчиків від посідання високого уряду в полковій структурі. Скажімо, Василь Кочубей мав у 1720-ті роки численні відділи курінчиків, навіть коли був безурядовим козаком, завдячуючи винятково заслугам батька. Так само безурядовим на початку 30-х років був і інший представник полтавської «аристократії» — бунчуковий товариш Іван Левенець, котрому прислужувало 14 курінчиків із Мильцівського і Нижнемлинського куренів. Натомість посідання Григорієм Черняком сотницького уряду в Першій полковій сотні послужило поштовхом для формування одного з найбільших у полку почту курінних козаків, до складу якого входило 25 гавронських і 29 тахтауловських козаків тієї ж Першої сотні.

104 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 30.

105 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54335. — Арк. 50.

106 М'якотин В. Очерки социальной истории Украины. — С. 52.

107 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 16.

108 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 23 зв.

109 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54335. — Арк. 53 зв.-54.

110 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54335. — Арк. 59.

«Протекціанти», «дворяни» і «підсусідки»

Ще одну соціальну групу полчан складають так звані «протекціанти». Логіка творення інституту протекціантів аналогічна тій, за якою постали упривілейовані групи бунчукових і значкових товаришів. Різниця полягала лише в тому, що на відміну від останніх, котрі звільнялися від влади і присуду місцевої адміністрації, а також виконання будь-яких повинностей (окрім несення військової служби при боці гетьмана чи полковника та виконання їхніх доручень у мирний час), звичайні протекціанти за опіку над собою були зобов'язані платити протекторам виконанням певних служб чи повинностей. До того ж не отримували жодного соціального чи кар'єрного авансу від перебування в статусі протекціанта, швидше навпаки, логіка розвитку соціальних процесів вказувала на те, що саме вони мали всі шанси найпершими потрапити у позаекономічну залежність від свого протектора й перейти до нього в підданство.

До категорії протекціантів могли потрапити як посполиті, так і рядові козаки. Місце представлення цієї категорії в переписних книгах Полтавського полку серед козацького загалу опосередковано засвідчує належність її членів до козацького товариства чи — що, вочевидь, ближче до істини — можливість користування певними козацькими правами, найголовніше з яких — це звільнення від виконання так званих «загальнонародних» повинностей.

Традиційно в історіографії вважається, що найбільшими можливостями для вербування протекціантів володіли полковники і саме в них протекціантів було найбільше¹¹¹. Хоча на прикладі Полтавського полку така закономірність не підтверджується: у полковника Василя Кочубея в 1732 р. було лише два протекціанти (у Мильцівському курені Другої полкової сотні та Великобудищанській сотні). Натомість у протекції полкового осавула Михайла Руденка було семеро осіб, у російського генерала Вейсбаха також семеро, у полтавського коменданта (офіцера російської армії) — шестеро, у сотника Григорія Кованьки — двоє.

До певної міри близькою до протекціантів за своїм соціальним статусом і відношенням до виконання «загальнонародних» повинностей була група «дворян», кількість яких у Полтавському полку була набагато більшою, ніж протекціантів, відповідно, 114 та 31 двір. Ця соціальна категорія не описана в літературі й відомостей про її статус, повинності й обов'язки в переписних книгах не вельми багато. Проте звертає на себе увагу факт, що належать «дворяни» до підданства переважно однієї особи, а саме Василя Кочубея. Так, із 107 «дворян» із наявних на Полтавщині у 1732 р. 114 проживали в Стасівському, Диканьківському і Жуківському куренях Першої полкової сотні й перебували на службі саме в полковника Кочубея. З опису соціального статусу «дворян» полтавського сотника Григорія Черняка із села Гавронці (їх у нього було семеро) випливає, що останні «на его грунтах мешкали... на службу его определенные крайне убогіє»¹¹². У випадку з дворянами полковника Кочубея, що мешкали в селі Жуки, міститься уточнення щодо їхнього соціального походження — «дворяне полковника полтавського з мужиков»¹¹³.

Ще одна, навіть численніша, ніж дворяни, соціальна категорія сільського населення вписана в документи під назвою «підсусідки». Це особи, котрі здебільшого не мали власного господарства й проживали в чужих дворах; вони на певних умовах обробляли чужу землю й допомагали по господарству її власнику. Такими власниками могли бути як козацька старшина й багаті козаки, так і заможні міщани й посполиті, а також монастирі й окремі священики.

111 *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины. — С. 64.

112 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54335. — Арк. 54.

113 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54335. — Арк. 42.

Перехід у категорію підсусідків звільняв від сплати «загальнонародних» податків і виконання повинностей на користь Військового Скарбу, але водночас започатковував процес переходу особи в підданство. Проте вже з початком XVIII ст. гетьманська влада вдається до цілого ряду законодавчих ініціатив, покликаних не допустити втрат Військового Скарбу через перехід козаків і посполитих у категорію підсусідків. Так, універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р. підтверджував зобов'язання щодо утримання компанійців і виконання загальних громадських робіт: «Подсоседы, которые свои хаты попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта мают и онимы пожиткуют, tedy такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули». Звільняли від «подданских тяжаров» за гетьманським універсалом лише тих, хто в «козацких хатах живучи, жадних своих кгрунтов не мают, а тилко на услуже господаров своих будучи, самим у людей заработком живятся»¹¹⁴. Сенатський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне стягування державних поборів із підсусідків¹¹⁵. Трохи згодом, у серпні 1734 р., імператриця Анна Іоаннівна своїм указом підтвердила, що податки на державу мусять сплачувати всі тяглі верстви Гетьманату, в тому числі й підсусідки¹¹⁶.

Щодо внутрішньої структури, то у XVIII ст. підсусідки являють собою доволі строкату соціальну субстанцію, що в переписах і ревізіях розподілялася на такі розряди: «подсоседки козаціе, которіе в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизни», колишні «скупленные козаки»; «убогие з заработков питающиеся»; «были козаками и попродавши свои грунта, на них же грунтах живут, а от консистентов остаются волни»; «з мужиков, а живут в дворах чина козаczego, их угодиями». У ревізії Прилуцького полку 1729 р. підсусідків розділено на «можных», «убогих», «весьма убогих», «весьма нищетных», «крайне убогих на земле помещицы»¹¹⁷. Крім того, існували й «многие» підсусідки, котрі «оставляя свои пахотные и другия земли, бродят из места на другое..., остаются навсегда без грунтов, под именем подсоседков, работая лениво за корм и напой вином»¹¹⁸.

Водночас не можна категорично стверджувати, що підсусідки були найбільш бідними членами соціуму. Частина з них була «пішими», а частина навіть мала коня чи декількох коней. Так, за ревізією 1751 р. в Переяславському полку проживало 1286 піших підсусідків і 636 кінних, у Прилуцькому, відповідно, 1344 та 657, а в Київському — 552 та 280. У Ніжинському полку наприкінці 1730-х років з 2723 приватних і козацьких підсусідків велику худобу (коней, биків, волів тощо) мали 632 особи, у той час, як з усіх 1689 посполитих — тільки 120¹¹⁹.

114 Цит. за: *Константинович Н. А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4: Полк Стародубский (Дополнение). — С. 43–44.

115 ПСЗ. — Т. 7. — С. 50.

116 ПСЗ. — Т. 9. — С. 397.

117 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 1. — № 55425. — Арк. 1–15.

118 *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 88, 123, 131, 214, 346; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. — С. 115.

119 ЦДІА України. — Ф. 51. — Спр. 6048. — Арк. 42 зв. — 43.

Селянин у колодках. Дереворит з книги Берната з Любліна «Життя фракійця Езона». Краків. 1578 р.

Доволі помітною є нерівномірність поширення практики переходу в категорію підсусідків у різних регіонах Гетьманату. Показовим підтвердженням цьому є щойно представлена статистика за кількома полками, з якої видно, що в той час як у Переяславському полку в статусі підсусідків ревізія 1751 р. сумарно зафіксувала 1922 особи, то в Київському таких було виявлено вдвічі менше — лише 832. Помітною є нерівномірність побутування цього соціального явища і в межах одного полку. Наприклад, за ревізією 1732 р. на Полтавщині соціальну групу козацьких підсусідків було обраховано в 213 родин. При цьому в Царичанській сотні зараховано 21 родину, в Кобеляцькій — 48, а в Нехворощанській — лише 1. Подібну диспропорцію навряд можна пояснити лише регіонально вибіркоvim економічним занепадом частини козацького загалу. Вочевидь, на поширення подібної практики вплинула й специфіка господарського освоєння різних земель, відповідна політика місцевої адміністрації, а також якісь інші, не відомі нам, чинники.

Соціальні групи некозацького населення

Некозацьке населення Гетьманату в переписних книгах 1710–1730-х рр. поділяється на три великі групи: міщани, особи духовного звання, поспільство. Утім, як було вказано вище, далеко не завжди існувала чітка межа між посполитими та міщанами. До того ж узагальнюючі підрахунки показують, що міщани входили в загальне число поспільства. Так, наприклад, за переписами Полтавського полку до категорії міщан записано як жителів власне міст і містечок полку — Полтави, Старих і Нових Санжар, Великих Будищ, Біликів, Соколки, Кобеляків, Кишеньки, Переволочної, Царичанки, так і окремих сіл, зокрема Мачох.

У середовищі міщан, відповідно до перепису жителів Полтави 1719 р., виділяються групи: «купецькіє і торговые міщане»; «посполитые тяглые»; «посполитые пішіє»; «цеховые». Щодо кількісних показників, то ревізори в полковому центрі нарахували 55 дворів «купецьких і торгових людей», 43 двори — цехових кравців, 23 — різників, 36 — шевців, 12 — гончарів, 17 — ковалів, 20 — ткачів. Тим часом у с. Мачохи ремісники були об'єднані в такі цехи: колісники — 21 двір, бондарі — 8, шевці — 8, ковалі — 2, ткачі — 5. У середовищі ремісників-цеховиків (Великі Будища й Решетилівка) фіксується диференціація на «тяглих» та «піших». Зокрема, в містечку Великі Будища ремісничє середовище мало таку цехову структуру: купецькі й торгові люди — 28 дворів, цехові кушнірі тяглі — 25, піші — 33, колісники тяглі — 17, піші — 7, бондарі тяглі — 10, піші — 32, ковалі тяглі — 7, піші — 6, різники тяглі — 26, піші — 11, ткачі тяглі — 9, піші — 15, шевці тяглі — 10, піші — 32, гончарі тяглі — 7, піші — 14. А в містечку Решетилівка цехові кушнірі тяглі — 13, піші — 21, шевці тяглі — 7, піші — 13, ткачі тяглі — 9, піші 19, різники тяглі — 14, піші 5. Перепис 1732 р. в купецькому середовищі Полтави виділяє міщан, «болшим промыслом бавячихся» і «средним промыслом бавячихся», відповідно, 40 і 98 дворів¹²⁰.

Міщанка. Художник Т. Калинський

При описі поспільства насамперед зауважували, чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл), чи перебувають у підданстві у приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожну категорію, виділену на підставі соціальних зобов'язань, поділяли за майновим цензом, наприклад, на «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих» (перепис 1732 р). Уже за місцем розташування у матеріалах перепису як соціально значиму категорію поспільства можна класифікувати людей, що жили з торгівлі: «посполитих болшим промыслом бавячихся» і «посполитих неболшим промыслом бавячихся». Горішню частину соціальної ієрархії поспільства формують також війти, старости, бурмистри, десятники, сотенні

збирачі й комісари, комісари городові і комісари овечих заводів, десятники та осавульці, які зазвичай в матеріалах переписів не підлягають диференціації за майновими, а лише за соціо-професійними ознаками.

У нижній частині соціальної ієрархії знаходилися вже згадані підсусідки, які проживали в містах. Вони, у свою чергу, поділялися на «підсусідків посполитих», «підсусідків попівських» та «підсусідків монастирських».

Український селянин. Художник Т. Калинський

В окремих районах Гетьманату набув поширення перехід посполитих «під протекцію» впливових козацьких урядників та знатних військових товаришів. Зокрема, в числі «протегуючих» до ревізій вписано гетьмана, сотників, отаманів, значкових товаришів, монастирі. Окрема мережа протекціантів на Полтавщині формувалась навколо особи царського генерала фон Вейсбаха. Зріз регіонального аналізу показує, що найбільше поширення протекціантські зв'язки набули в Келеберді (30 осіб), Мильцях (15), Переволочній (8). З правового боку такий статус посполитий міг отримати через закріплення гетьманськими універсалами або, як у випадку з протекціантами значкового товариша Павла Кобельського, цей статус міг базуватися на традиції: «которые здавна до двору его послужны безуниверсальные»¹²¹.

Стосовно повинностей цієї соціальної групи цікаве зауваження є в переписі 1732 р. щодо десяти «гетьманських протекціантів» з міста Кобеляки, а саме бондарів кобеляцьких, «которые драгун не кормят, но толко в дворец рейментарский переволочанский бочки для войскового тамошнего провианту по требованию делают, а для каждой бочки рубают обручи в лесах обивательских»¹²². Восьмеро «гетьманських протекціантів» з Переволочної (ковалі, слюсар, бондар тощо) також були звільнені від загальних повинностей поспільства, натомість «до двору рейментарського заслуговували»¹²³. Щодо келебердинських «протекціантів» у переписі зазначено: вони є посполитими «крайне убогими з обивателями повинностей не одбывают потому что ежегодно до гарнизонов в Полтаву и Переволочную посылаются на работу»¹²⁴.

¹²¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, №№54335. — Арк. 419.

¹²² НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, №№54335. — Арк. 419 зв.

¹²³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, №№54335. — Арк. 481.

¹²⁴ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, №№54335. — Арк. 482.

Глава 4

«Без совіту полковників й іншого товарищества нічого учинити не мочно». Генеральна рада як вияв військової демократії

«А в войску Запорожском, то здавна, Рада силна и всім явна». Генеральна рада в структурі владних відносин

Колективна воля в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від початків самоорганізації останньої грала центральну роль. Саме це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій і принципів публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо.

Реалізація колективної волі козацтва відбувалася через функціонування загальних військових січових рад. Найперший відомий історикам опис військової ради на Січі відноситься до початку червня 1594 р., коли на Запорожжя прибув посланець австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга, Еріх Лясота, з пропозицією запорожцям виступити проти Оттоманської Порти на боці імператора. Згідно з описом Лясоти, аби вирішити цю важливу справу, козаки зібралися на раду. У центрі майдану старшина утворила вузьке коло, а рядове козацтво (чернь) оточило їх ширшим колом. Поки старшина радилась і не могла дійти одностайності, чернь гучними вигуками й підкиданнями шапок демонструвала свою згоду вступити на службу до Габсбургів. Потому натовп кинувся до старшинського кола, погрожуючи покидати у воду і втопити кожного, хто буде перечити цьому наміру. Як зауважує посланець імператора, через таку одностайність старшина одразу ж погодилась підтримати наміри черні, не наслідуючись суперечити їй — «такій дужій та могутній, коли вона розлютується, і тільки вимагали переговорити з нами про умови»¹²⁵. Посеред великої ради вибрані козацькі депутати знову утворили маленьке коло, в яке після довгих нарад запросили посланця Рудольфа II. Коли умови переходу на службу до імператора були погоджені, осавули обійшли велике коло, оповідаючи всім присутнім про результати перемовин. У відповідь чернь виявляла згоду голосними вигуками, які супроводжувала киданням шапок догори.

Початок Української революції середини XVII ст. не вніс суттєвих змін у характер функціонування загальної ради, хіба що в джерелах поряд із назвою «повна» або «зуполная» рада з'явилися визначення «Генеральна» або «Енеральная» рада. З формального боку, остання мало чим відрізнялася від рад, що відбувалися на Січі. Так само сигналом для скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завжди, ради вершилися серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом. Саме про такий сценарій розвитку подій читаємо в листі Адама Киселя до архієпископа Гнєздинського за червень

---

¹²⁵ Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. — вып. 1. — К., 1890. — С. 168–172.

1648 р., де йшлося про раду, яку скликав гетьман Хмельницький для обговорення умов замирення з Річчю Посполитою. На раду зібралось приблизно 70 тисяч козаків. Перед ними було зачитано листа Киселя, який збурих «довгі крики і хвилювання», тож Хмельницькому довелося тривалий час заспокоювати розбурхане товариство, закликаючи на допомогу і старшину, і статечних козаків.

Козацька рада на Січі

На Генеральній раді гетьман і старшина не лише намагалися ухвалити важливі рішення щодо початку чи завершення походу, мобілізації чи демобілізації козаків, але й щодо влаштування прийомів посольств зарубіжних держав, що, зрозуміло, було вельми непросто. Посеред велелюдного зібрання було складно ухвалювати стратегічні рішення щодо розвитку держави, абстрагуючись при цьому від емоційних поривів розбурханого гострими суперечками натовпу. Скажімо, після поразки під Берестечком 1651 р., згідно з донесенням московських лазутчиків, «полковники де и Войско Запорожское учинили раду, и порадили было против их, поляков, стоять, и хотели было всем войском на них идти». Щоправда, вже наступного дня відбулась ще одна рада, на якій козаки «прирадили, что им отойти на Украину оборонной рукою»¹²⁶.

Ці та їм подібні ексцеси наочно демонстрували вразливі місця у функціонуванні цього інституту влади й механізмів прямої демократії чи, точніше сказати, — військової демократії в умовах перебирання Військом Запорозьким на себе державних функцій. Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, ураджуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на старшинську раду.

Утім, потреба в скликанні ради таки існувала й диктувалася вона необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І по мірі зміцнення позицій гетьманського уряду Генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й ухвали рішень. Гетьман скликає повну раду в тому випадку, коли вирішення

справ уже визріло й не потрібні довгі міркування й наради, а процедура потрібна радше для публічної легітимації важливого рішення — так як у випадку з Переяславської радою 1654 р. Сам Хмельницький, як зауважував один із наближених до нього старшин, полковник переяславський Павло Тетеря, «рады не собирал, а владел всем один, что розскажет, то всем войском и делают»¹²⁷.

Після смерті Богдана Хмельницького в умовах загострення політичної боротьби значення загальної ради істотно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати різного роду авантюристи й «шукачі» гетьманства з метою повалення діючого правителя та перебирання правління до своїх рук Гетьманатом.

У силу різних обставин з кінця 1650-х років інститут Генеральних рад як елемент політичної системи Гетьманату підтримує російська влада. Головна причина зацікавленості російської сторони у збереженні інституту та розширенні його функцій полягала в усвідомленні російською владою можливостей успішнішого маніпулювання настроями учасників широкого зібрання козацтва в порівнянні з тиском на кількісно вужчу та ліпше підготовлену групу вищої козацької старшини. Через це ще на початку 1657 р., а особливо в серпні того року, тобто від моменту отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо відстоює позицію щодо необхідності вирішення всіх найважливіших справ політичного життя Гетьманату, зокрема стосовно обрання гетьмана й затвердження нових умов договору з царем на загальній або «чорній» («чернецькій») раді.

Відмова претендентів на гетьманування або й діючих регіментарів — Івана Виговського, Якима Сомка чи Демка Ігнатовича — від реалізації цієї вимоги сприймається як акт недружній або навіть протизаконний. Так, вимога російської сторони провести в Україні загальну козацьку раду восени 1657 р., на якій обов'язково мав бути присутнім царський представник, ближній боярин царя і намісник, князь О. М. Трубецький, та, бажано, місцем її проведення став би «столешний град» — місто Київ, спричинила гострий конфлікт з урядом Івана Виговського, що трохи згодом переріс у справжню російсько-українську війну 1658–1659 років. У доволі гострий політичний конфлікт вилилося намагання наказного гетьмана Якима Сомка залагодити внутрішню проблему функціонування влади в Гетьманаті у форматі старшинської ради з суттєво розширеним складом її учасників.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що намітилася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод із царем — так званих «гетьманських статей», які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України. Одночасно з обранням на гетьманство відбувалося й заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Щоправда, жодних підтверджень тому, що учасники Генеральної ради безпосередньо впливали на цей процес, виявити не пощастило. Отже, логічним буде припустити, що обрання на уряди відбувалося на старшинській раді, а на Генеральній раді — лише його легітимізація через оприлюднення перед широким козацьким загалом.

Однак і ті прерогативи Генеральної ради, які в середині XVII ст. були їй притаманними, з часом утрачають свій первинний зміст. Так, згідно з нормами українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки так звані «Нові статті» Ю. Хмельницького 1659 р. конституювали норму, за якою «Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить»¹²⁸. Крім того, справа обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д.

¹²⁷ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 767.

¹²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 266.

Ігнатовича, І. Самойловича та І. Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд Генеральної ради.

Історичні джерела фіксують і факти порушення прерогативи Генеральної ради щодо ухвалення договірних статей із Москвою. Зокрема, в гетьманство Івана Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не Генеральної, а старшинської ради. Аналогічно було вирішено питання щодо змісту нового договору Війська Запорозького з царем і під час обрання на гетьманство Івана Мазепи, що відбулося в таборі на р. Коломак наприкінці липня 1687 р. Напередодні проведення Генеральної ради, призначеної на 25 липня, відбулась нарада в наметі російського «генералісимуса», князя Василя Голіцина, до участі в якій було запрошено, згідно з інформацією одного з очільників російського війська, генерала Патрика Гордона і «знатних козаків». Саме на цій раді старшин, що була під головуванням царського вельможі, і сталося узгодження договірних норм, які лише наступного дня були оприлюднені на Генеральній раді, без жодних передумов для їхнього обговорення чи відхилення.

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ вчинив гетьманський уряд Пилипа Орлика, узаконивши в Конституції 1710 р. положення, згідно з яким гетьман зобов'язаний тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову Пресвятої Богородиці — скликати Генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситись найбільш важливі питання політичного життя Гетьманату: «о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких ділах публічных». Причому скликання Генеральної ради виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «нічого, без их соизволенія и совѣту, приватною своєю владою, не зачинати, не установляти и в skutok не приводити»¹²⁹.

Пилип Орлик. Невідомий художник

Утім, як відомо, Конституція 1710 р. так і не набула чинності, а в умовах подальшого занепаду української автономії упродовж 10–50-х років XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої обмежувальної політики російської влади прерогативи Генеральної ради невпинно звужувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського вирішальне слово належало російській владі, а остання не надто турбувалась тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для обрання нового гетьмана на противагу Івану Мазепі, котрий перейшов на бік Карла XII, козацтво схилялось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро I рішуче заперечив і козацькій старшині не лишалось нічого іншого, як виконати волю государя.

Не менш важливою була роль російської влади при обранні наступників

гетьмана Скоропадського. Адже імператор Петро II чи, точніше, царедворці його устами висловили «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу», а отже, представник імператора на Генеральній раді повинен був: «того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». У тому ж разі, коли уповноважений імператора буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, інструкція зобов'язувала його «то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е. И. В. в Коллегию иностранных дел»¹³⁰. Так само й при обранні на гетьманство Кирила Розумовського пошуки кандидатури і її схвалення, як про це було широко відомо, відбувалися не в Глухові з числа найбільш заслужених українських достойників, а в Петербурзі — з оточення осіб, наближених до імператриці Єлизавети Петрівни.

Не менш очевидною була деформація прерогатив Генеральної ради й у сфері законодавства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральних рад, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони. Загалом же, починаючи з 1708 р., за Генеральною радою залишилися лише суто церемоніальні функції.

Якою була чисельність учасників ради, їхнє соціальне та регіональне представництво

Щодо чисельності учасників Генеральних рад та рівня їх регіональної й соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не залишалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Так, як уже було згадано, скликана Богданом Хмельницьким на початку червня 1648 р. військова рада для обговорення переданих польською стороною умов замирення, зібрала в собі близько 70 тисяч козаків. Однією з найбільш масових на Лівобережжі була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «сорок тисяч і больше» осіб. Не менш численною була й рада під Будищами 1668 р., де зійшлися лівобережні й правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став Петро Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани»¹³¹. Згідно зі свідченням Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала Івана Самойловича гетьманом «совершенним з обох сторон Дніпра», було також скликано «усіх полковников и козаков чолнійших»¹³². Участь у Генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «знатні особи, которые урядом не иміют, и знатных же войсковых товарищей и все посполство»¹³³. Щоправда, відома з інших джерел загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків — вказує на те, що участь «всього посполства» обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50-ти тисяч.

¹³⁰ РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, д. 1780. — Л. 97–102.

¹³¹ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 89.

¹³² Літопис Самовидця. — С. 118.

¹³³ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 177.

Табір. Художник Ю. Брандт

У всіх інших відомих нам випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується в джерелах як повна, або Генеральна рада, були присутні «полковники й сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20»¹³⁴. На Генеральній раді в Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, «а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше»¹³⁵.

Загалом, зміцнення позицій старшинської верстви обумовлює поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя Гетьманату. Уже у квітні 1672 р., поваливши в результаті таємної старшинської змови владу гетьмана Дем'яна Ігнатовича, старшина ухвалює рішення надалі на виборчих радах бути «полковником, сотником и старшині войскової и начальным людем, всего войска не собирая»¹³⁶. Тому й не дивно, що на початку осені 1727 р. російська влада, скликаючи елекційну раду, зазиває до Глухова «изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки», при цьому зовсім нехтуючи згадками про рядових козаків, міщан чи посполитих¹³⁷.

До середини XVII ст. до участі в роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало функції народу політичного всієї України-Русі, склад учасників загальних рад суттєво змінився. Так, уже за гетьманства Івана Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архімандритів та ігуменів православних монастирів — Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найбільш впливових представників білого духовенства — протопопів Максима Филімоновича, Григорія Бутовича та інших. Надалі відомості про «духовных особ на раду призванных» зустрічаються при описі майже всіх Генеральних рад.

¹³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 57.

¹³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50.

¹³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 849.

¹³⁷ РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1806. — Арк. 7–8.

Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі видно з того, як при обранні на гетьманство Івана Самойловича раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Конотопа не прибув архієпископ Лазар Баранович. Причому, на радах і 1669, і 1672 р. участь духовенства у прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. при обговоренні нових умов українсько-російського договору саме Лазар Баранович активно заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод, а також наполягав на встановленні в Чернігові митрополії.

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р., крім полковників, було офіційно закликано всю старшину й козаків, а також «і війтів, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все поспільство обох сторін Дніпра»¹³⁸. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та І. Самойловича. Інтереси міст на радах представляла міська адміністрація — війти, бурмистри, райці, лавники, писарі. З упевненістю можна стверджувати, що мова йде не про випадкових людей міщанського стану, а про спеціально запрошених для вирішення «войскових і градцких діл к постановленню статей» саме «виборних» міщан¹³⁹.

У гостру проблему суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. вилилося питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття, перетворюється на вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад, як необхідної умови їх легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманщини. Проти цього восени 1657 — взимку 1658 р. активно виступає Іван Виговський; абсурдність такої вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х років і Яким Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтита»¹⁴⁰.

¹³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262.

¹³⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 299.

¹⁴⁰ Цит за: Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 287.

Наказний гетьман, переяславський полковник Яким Сомко. Невідомий художник XVIII ст.

Апогеєм впливу січового товариства на перебіг Генеральних рад у гетьманській Україні стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених Іваном Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігали вплив на хід Генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно, як це було в 1663 р.). Утім, вже після зречення гетьманства їх ставлеником Михайлом Ханенком, а згодом і Петром Дорошенком, участь запорожців у Генеральних радах не має організованого характеру. Тобто, якщо запорожці й були серед учасників рад, то вони офіційно не представляли політичні позиції Січі, а лише відстоювали власну думку чи позиції тих городових полків, до яких були приписані. І лише на Генеральній раді, що відбулася навесні 1710 р. під Бендерами, як під час виборів, так і при формулюванні умов Конституції запорожці, зважаючи на їх активну участь в антиросійському виступі гетьмана Івана Мазепи, відіграють надзвичайно важливу роль.

Загалом Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що, до речі, створювало передумови для певних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника Мартина Пушкаря переконували російських сановників, що рада в Переяславі в лютому поточного року була неправомочною, оскільки «были на раде те полковники которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши»¹⁴¹. Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р. серед іншого й через те, що на раду полковники з'їхалися «не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»¹⁴².

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних, північних і південних полків із багатьох питань суттєво різнилися. Так, згадану вище оцінку Переяславської ради 1658 р., як неправомочної, опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки¹⁴³. Неправомочність елекції Сомка 1662 р. його опоненти аргументували й тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже, як риторично запитували вони: «Какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы?»¹⁴⁴.

¹⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50.

¹⁴² Цит за: Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // КС. — 1887. — № 2. — С. 277.

¹⁴³ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 349.

Загалом невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманату. Адже частина старшини, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, могла апелювати до російського царя чи польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави.

Водночас заходи, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку. У цьому були свої плюси й мінуси.

Концептуально довершене розв'язання проблеми представництва козацтва на Генеральних радах було відображено в положеннях Конституції 1710 р. Згідно з її нормами до участі в Генеральних радах, крім гетьмана й генеральної старшини, допускали також полковників, полкову старшину й сотників, а також з усіх полків «генеральних радців». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі в подіях 1708–1709 рр., окремо було наголошено на обов'язковому допущенні до засідань Генеральної ради представників низового козацтва. І, знову ж таки, як у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, для запрошених спеціальних гетьманським «ординансом» старшин і козаків участь у роботі була не лише правом, але й обов'язком: «Послы міють и повинни будуть, за присланьем к себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничого назначеного термену не ухибляючи»¹⁴⁵.

Ті, кого б не мало бути на раді, але вони були: козацька демократія під наглядом царських ратників

По мірі того, як Українська держава підпадала під вплив царя, збільшувався і вплив російської влади на перебіг і результати військових рад. Досягнути бажаного результату Москва, а згодом і Петербург могли завдяки активній участі в роботі ради офіційних представників царської влади в Україні, різного роду таємних лазутчиків й агентів впливу, а також присутності царських військ.

Московський стрілець. Малюнок XVII ст.

Уперше така присутність фіксується на Генеральній раді, що відбулась у середині жовтня 1659 р. в Переяславі. Джерела московського походження констатують, що воєвода й окольничий князь П. Долгоруков «с войском» ту раду «оберегал», а згідно з інформацією польських джерел, Переяславська рада 1659 р. «оберегалась» 40 тисячами царського війська (утім, здається, ця цифра є значно перебільшеною). Навесні 1661 р. під час

проведення військової ради в селі Биків під Ніжином також бачимо білгородського воєводу князя Г. Г. Ромодановського, а також тут «и государевы ратные люди, все полки, которые с ним»¹⁴⁶. Потужне царське військо супроводжувало окольничого Данила Велико-Гагіна під час організації ним виборчої ради 1663 р. «Ратные конные и пешие люди с боярином со князем Григорием Григорьевичем: его полку столники, стряпчие, дворяне московские и жильцы и рейтарские полковники»¹⁴⁷ відіграють помітну роль при проведенні Глухівської ради 1669 р., на якій планувалося затвердження на уряді Д. Ігнатовича і ухвалення нового українсько-російського договору. Так само й кількома роками пізніше, 1672 р., коли постало питання щодо обрання наступника Ігнатовича та, відповідно, підписання нового українсько-російського договору, все той же воєвода Г. Г. Ромодановський привів під Конотоп Белгородський і Сєвський полки.

Чи існували особливі місця для проведення Генеральних рад?

Чи існувало особливе визначене місце для проведення Генеральних рад? З аналізу правового підґрунтя очевидно, що такого місця не було. Утім, якщо вести мову про історію й традицію, то неважко помітити наявність в Україні таких, хай не сакральних, але, принаймні, звичних місць для вияву військової демократії. І вже навіть скликання військової ради поза цим ареалом в очах козацьких традиціоналістів могло поставити під сумнів її легітимність. Зокрема, свідчення саме такого підходу спостерігаємо в листі курінних отаманів Запорозької Січі до гетьмана Івана Самойловича з січня 1676 р. Закидаючи лівобережному правителю нехтування козацькими традиціями, січова старшина серед іншого ставила йому в провину й те, що Генеральна рада, яка власне і зробила з нього гетьмана, «забрела» аж «под Стародуб», у той час як у неї «особое место есть — Росава».

І дійсно, зауваження січовиків щодо «особливого місця» на берегах р. Росава (притоки р. Рось) є справедливим. Адже саме на берегах Росави (зазвичай це відбувалося в урочищі Маслів Став) навесні 1622 р. козаки обрали на гетьманство Оліфера Голуба, напередодні Різдва 1632 р. відібрали булаву в гетьмана Кулаги, влітку 1637 р. скинули з гетьманства Василя Томиленка й обрали на його місце Саву Кононовича тощо. Та й після революційних зрушень середини XVII ст. саме на Росаві Богдан Хмельницький у 1648 р. збирає козаків у похід і на раді означає їхнє завдання. Восени 1661 і навесні 1662 років тут скликає ради його син Юрій. Під 1665 р. джерела фіксують наміри овруцького полковника Децика скликати Генеральну раду. А гетьман Дорошенко в одному зі своїх універсалів за 1669 р. прямо зазначає, що саме на Росаві «от віков войсковыя порядков своих рады отбирали»¹⁴⁸.

Називаючи урочище Маслів Став як місце проведення козацьких зібрань слід зауважити, що на Росаві чи поблизу неї було немало й інших місцин, де, згідно з джерелами, збиралися козаки. Зокрема, козацькі ради неодноразово скликались у Корсуні, а ще в Каневі. За берегами Росави Генеральні ради відбувалися на Запорозькій Січі, в Києві і Прилуках, під Боровицею, Берестечком, Германівкою (неподалік Обухова), Васильковим тощо. У Лівобережному Гетьманаті в другій половині XVII ст. місцями проведення рад стають території неподалік Переяслава, Ніжина, Козельця, Конотопа, Стародуба. Крім того, в різний час ради готувалися в Полтаві, Лубнах, Лохвиці, Гадячі. І

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 56.

¹⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 72.

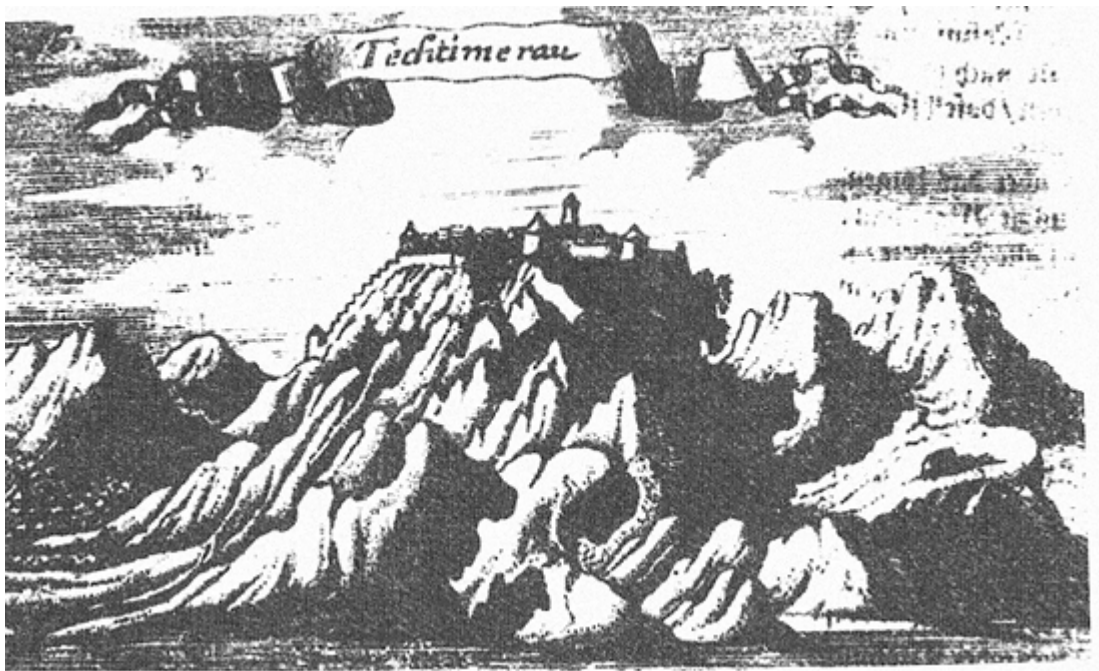
¹⁴⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 309.

хоч у політичній риторичі представників Запорозької Січі «законними» виступали ті з гетьманів, котрих обрали або на Січі, або на Росаві, відповідно й «легітимні» рішення ухвалювали також лише на радах, проведених на «правильних» місцях, насправді ніякого практичного значення ці заяви не мали.

У політичних реаліях другої половини XVII ст. до уваги брали насамперед логістичні чинники, передовсім — чи зручно приїхати представникам різних географічних регіонів козацької України. У цьому контексті вельми показовим є зауваження єпископа Мефодія у листі до царя за вересень 1662 р. з приводу того, що полковники і сотники Переяславського, Ніжинського й Лубенського полків не бажають їхати на раду до Полтави, «потому что далеко от всіх тих городов», натомість просять царську владу провести раду «посеред городов: в Прилуки либо где недалеко от Прилук, чтобы всім съехатися мощно»¹⁴⁹.

Утім, часто-густо під логістикою намагалися приховати політику. Так, восени 1659 р. поміж урядом Юрія Хмельницького та воєводою і князем О. М. Трубецьким суперечка щодо обрання місця наступної ради — Трахтемирів чи Переяслав — набула такої гостроти, що представник царя погрожував піти на опонента війною, якщо той і надалі наполягатиме на своєму. І зрозуміло, справа полягала не в тому, що Трубецькому була складно перепливати Дніпро й прибути до Трахтемирова. Князь наполягав на обранні за місце проведення Переяслав, бо тут, на Лівобережжі, серед старшини і козаків були сильнішими промосковські настрої, і, що не менш важливо, місто було оточене царським військом.

Трахтемирів на початку XVII ст.

Та й вибір Полтави як місця проведення елекційної ради на початку 1660-х років для старшини північних і центральних лівобережних полків був неприйнятним не лише через віддаленість цього полкового міста від географічного центру Гетьманату, а в першу чергу, через очевидні політичні симпатії полтавців до ставленика Запорозької Січі Івана Брюховецького.

У XVIII ст. місцем проведення Генеральних рад — а вони в цей час скликалися винятково для гетьманського обрання — визначалися лише гетьманські столиці або ж

міста, що претендували ними стати, як це трапилось у листопаді 1708 р., коли за наказом Петра I столицю було перенесено з Батурина до Глухова.

Хто ж визначав місце проведення Генеральних рад? У документі, виданому напередодні проведення елекційної Генеральної ради 1672 р., читаємо таке: «во время нынешних праздников воскресных, полковники, сотники, атаманы і вся старшина войсковая, в Батурині будучи, приговорили, чтоб быть раді в Конотопі»¹⁵⁰. Тобто, в умовах міжгетьманства суб'єктом ініціативи стає рада старшин. Коли ж гетьман очолював уряд, ініціатива, безперечно, була в його руках (щоправда, і в такому разі він міг «прикритися» формальною ухвалою старшинської ради). До того ж не варто забувати, що історія Гетьманату — це історія автономії, залежної від влади суверена. За таких умов старшинські й гетьманські ухвали з найбільш принципових питань (а проведення Генеральної ради до таких і належало) потребували підтвердження монарха. Тож і не дивно, що коли навесні 1669 р. гетьман Ігнатович разом зі своєю старшиною розпочали підготовку до проведення Генеральної ради, то чи не найперше, що вони зробили, — вирядили генерального осавула Матвія Гвинтовку до белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського для узгодження місця проведення майбутнього зібрання.

Аби остаточно закрити питання щодо місця проведення Генеральних рад, зупинимося на такому аспекті: а де, власне, мала відбутися рада — в місті, поза містом, «в полі» чи деінде? Знову ж таки, прямої відповіді на це питання в нормах закону немає. Але з джерел не важко простежити суспільну реакцію на цю проблему, і вже на підставі її аналізу робити відповідні висновки. Факти ж такі. Після смерті Богдана Хмельницького в серпні 1657 р. на військовій раді, що відбулася на подвір'ї будинку Юрія Хмельницького, булава тимчасово перейшла до рук Івана Виговського (останній мав стати регентом на час змушнення гетьманича Юрія), і реакція козаків на ці вибори, як можемо перекоонатися з аналізу текстів Літопису Самовидця, була негативною — у тому числі й через обмеженість простору, на якому відбулася рада: «и так, будто учинивши раду, часть козаков зобравши в двор Хмелницкого, а наиболее тых людей преротных, а тым зичливых, которых на тот уряд гетманства прягнули, а востатку двор замкнули, не пущаючи никого»¹⁵¹.

Юрій Хмельницький. Гравюра італійського художника Бонаціна

Так само очевидно є негативна реакція товариства на Генеральну раду, скликану восени 1660 р. в гетьманському дворі Юрія Хмельницького в Корсуні. Невдоволення козаків тим фактом, що рада відбулася «в хаті», була настільки значною, що вже наступного дня старшина поспіхом організувала раду поза гетьманським двором.

Більше того, навіть коли місце проведення не було обмежене огорожею двору і раду переносили на значно просторіші міські майдани, козацькі традиціоналісти також вбачали в цьому протиріччя «стародавнім вольностям». Або ж, що було цілком можливо, вдавалися до свідомої

¹⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 849.

¹⁵¹ Літопис Самовидця. — С. 75.

політичної маніпуляції в боротьбі зі своїми опонентами. Прикладом останнього, ймовірно, і є заява опозиційно налаштованого до гетьманського уряду миргородського полковника Степана Довгаля, котрий відмовлявся визнавати легітимність обрання Виговського на гетьманство, оскільки те відбулося «в місті в Переяславлі, а в прежніє літа в Войску Запорожском в полі обирали»¹⁵².

Як відбувалися Генеральні ради — «серед галасів і фурій» та «благосовістно»?

Після ухвалення принципового рішення про скликання Генеральної ради та обрання належної її локації гетьман або вища старшина (за його відсутності) видавали відповідний універсал, закликаючи, як це робив гетьман П. Дорошенко в липні 1669 р. у зверненні до товариства Прилуцького полку, прибути на раду: «прошу, чтоб вы — конные, пѣшие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою розливаем, есть желательные (прибывали)»¹⁵³.

У часи, коли політична автономія Гетьманату трансформувала в адміністративну, найпершим документом у цьому ланцюгу була монарша грамота з дозволом на проведення ради, і вже на підставі цього дозволу гетьман і старшина видавали власні універсали, які скеровували полковникам, полковій старшині, сотникам і всьому товариству. Попри пряме звернення царського чи гетьманського уряду до старшини й товариства полків, на практиці розпорядження царя чи регіментаря дублювали відповідні універсали полковників, у яких визначалися шляхи реалізації царського чи гетьманського наказу.

Зазвичай на Генеральній раді головував гетьман. У тому випадку, коли йшлося про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найупливовіший із-поміж неї представник (найчастіше генеральний обозний). При обранні гетьмана чи його вступі у владу важливу роль відігравали офіційні представники короля, царя чи султана, але про них мова йтиме в сюжетах, присвячених власне виборам і виборності в Гетьманаті.

За розпорядчиків на Генеральних радах, як правило, виступали генеральні обозні, котрим асистували генеральні асаули — «пытано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля їх была»¹⁵⁴. Під час Переяславської ради 1654 р., коли в козацьке коло вийшов гетьман Хмельницький, «ясаул войсковой веліл всім молчать»¹⁵⁵. На Чигиринській раді 1657 р. також, як читаємо в літописі, «настроилися согласно вси, приводом асаулов генералних и иных итти к Юрию». Під час виборчих Генеральних рад зростало значення генерального обозного як найвищого чину козацької адміністрації, і саме він вручав гетьману булаву.

¹⁵² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 83–84.

¹⁵³ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 327.

¹⁵⁴ Літопис Самовидця. — С. 75.

¹⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 217.

Переяслав на рукописній карті Задніпров'я 1630 р.

Хоча, залежно від обставин, упорядкування радою могли змінювати. Так, зокрема, на тій же Переяславській раді 1654 р., «генеральним» розпорядником виступав місцевий полковник П. Тетеря, котрий, імовірно, як господар міста, «ходячи в круг, на всі сторони спрашивал: вси ли так ооизволяете?»¹⁵⁶. Важливу роль під час проведення Генеральної ради відігравав і генеральний писар, оскільки саме він був найліпше посвячений у тонкощі міжнародного політико-правового статусу Гетьманату. Зокрема, збереглися цікаві свідчення, що під час Генеральної ради, яка відбулась у Глухові в березні 1669 р., генеральний писар звіряв із записами у своєму зошиті положення, що їх озвучував на раді офіційний представник царя.

Як було згадано раніше, радилися вельми бурхливо, «серед галасів і фурій», іноді навіть із застосуванням фізичної сили. Гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом і, як могли, намагались запобігти свавіллю. Творці Конституції 1710 р. навіть закріпили своєрідний кодекс «депутатської честі», закликаючи послів «о том всім благосовістно, без жадных, приватного свого и чужого порядку, респектові, безъ душегубной зависти и вражды, совітовати»¹⁵⁷.

Як вершилися Генеральні ради, зокрема, коли відбувались гетьманські вибори, і коли результати цих виборів не були наперед визначеними, найбільш повно можемо уявити на прикладі Ніжинської ради 1663 р. Адже саме цю подію представлено в декількох джерелах, причому доволі детально, і, що не менш важливо, із суттєвими розбіжностями. Якщо вірити офіційній реляції уповноваженого царя на раді 1663 р. князя Данила Степановича Велико-Гагіна про обставини обрання Брюховецького на гетьмана, то скликана під Ніжином за дозволом царя Олексія Михайловича Генеральна військова рада пройшла чинно, без ексцесів, у повній відповідності царському указу. Зокрема, в документі

¹⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 219.

¹⁵⁷ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 248.

було вказано, що 17 червня за указом великого государя окольничий і намісник галицький князь Д. С. Велико-Гагін «с товарищи учинили черневую енералную раду у Нежина под городом». Перед присутніми на раді «великого государя верюющая грамота им чтена; и они гетманы и все войско Запорожское и чернь, выслушав великого государя грамоты, на его государевы милости били челом и учинили обрание»¹⁵⁸. Обраний в результаті цього «обранія» в «совершеные гетманы» усім Військом Запорозьким, як старшиною, так і черню, вільними голосами Іван Брюховецький 18 червня в соборному храмі Ніжина після урочистого богослужіння «великому государю по святой непорочной евангелской заповіді Господни пред святым Еванглієм віру учинил при єпископи Мефодіи Мстиславском и Оршанском и блюстители митрополіи Кіевской, по чиновной книге и по записи»¹⁵⁹.

Насправді ж гетьманське обрання різко контрастувало із тією ідилічною картиною, яку намалював у посольському звіті царський окольничий. Вибори 1663 р. відзначалися неабиякою напругою, були відмічені численними ексцесами та протистояннями, у тому числі й силовими протиборствами — із застосуванням зброї й людськими жертвами. Саме така картина постає зі щоденника очевидця й активного учасника тих подій, царського офіцера Патрика Гордона (шотландець за походженням, він певний час служив у війську польського короля, брав участь у битві коронної армії з царськими військами під Чудновом 1660 р., але по тому в гонитві за «довгим рублем» пішов на службу цареві). Зі щоденника дізнаємося, що 17 червня близько десятої години ранку царський окольничий прибув з Ніжина до намету в околицях міста, поблизу якого і мала відбутися Генеральна рада. За наказом Велико-Гагіна навколо намету було розставлено царські війська. Відразу ж по тому на поле почали збиратися учасники ради. Як прибічники Сомка, так і козаки й простолюд Брюховецького на виборну раду прибули як на війну — з прапорами та зброєю¹⁶⁰.

З розповіді українського літописця, що заховав своє справжнє ім'я під псевдонімом Самовидець, довідуємось, що за Ніжином було встановлено «намет великий», присланий із Москви государем, і навкруги від нього було розставлено «військо московское... з оружем задля уникання своеволі». Утім, як зауважує далі літописець, «тое мало що помогло», і як тільки було «вдарено в бубни на раду», як Брюховецький, так і Сомко прибули на раду в оточенні своїх прибічників «яко люди достатніе, на конях добрых, шатно и при орюжю». Прибули не як на раду, а — «як до війни», начебто готуючись до того, що «межи собою битву міти». При цьому літописець зазначає, що «при таборі Сомковом и гармат было немало»¹⁶¹.

Побачивши перед собою таку значну масу озброєного люду, який до того ж очолювали вороже налаштовані один до одного лідери, царський представник на раді, як оповідав Гордон, зажадав, аби козаки прийшли на зібрання неозброєні. Але ні прибічники Брюховецького, ні прибічники Сомка на наказ Велико-Гагіна не зважали. І лише після прибуття в намет до окольничого тогочасного місцеблюстителя Київської митрополії єпископа Мефодія та вже спільного звернення обох цих осіб до старшини з відповідною апеляцією до указу Олексія Михайловича Сомко і Брюховецький погодились залишити зброю й коней біля своїх наметів, а на раду прибули лише зі своєю старшиною й обраними («лучшими») козаками. Утім, прийти на раду зовсім неозброєним Сомко не наважився, тому припас про всяк випадок «саблю и сайдак»¹⁶².

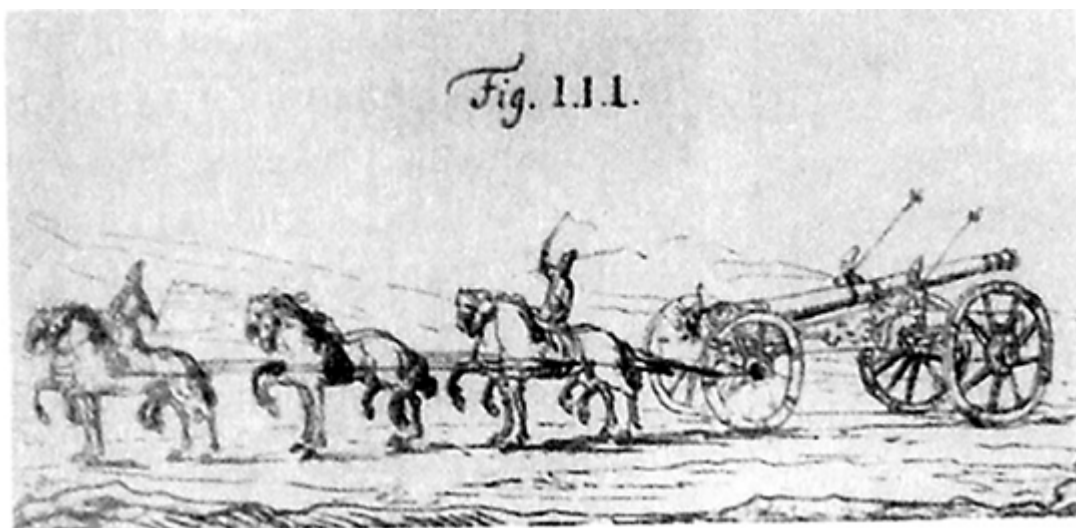
¹⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 173.

¹⁵⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 173–174.

¹⁶⁰ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — М., 2003. — С. 131.

¹⁶¹ Літопис Самовидця. — С. 90.

¹⁶² Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

алася з ознайомлення присутніх виборців зі змістом царської грамоти, яка й санкціонувала вибори. Забравшись на лавку, Велико-Гагін почав читати грамоту щодо дозволу на проведення гетьманських виборів на Лівобережжі. Але розбурхана запеклими передвиборчими баталіями козацька стихія не стала чекати на завершення і, заглушивши окольного Олексія Михайловича вигуками, розпочала процедуру виборів: «С Ивановой стороны Брюховецкаго... обирали в гетманы ево Івана, и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка в гетманы обирали»¹⁶³. У певний момент прибічники наказного гетьмана доставили в центр виборчого кола бунчук і прапор Якіма Сомка, покрили ним свого висувця й підняли на лаву, проголошуючи тим самим обрання гетьмана. У цей час царського окольного разом із супроводом було відтіснено від лави, і вони заледве зуміли повернутися до свого намету¹⁶⁴. Але на цьому «вибори» не завершилися. Прибічники Брюховецького зуміли швидко доправити до центру виборчого поля зброю та силою скинути Сомка і його прибічників з лави, поламавши бунчук наказного гетьмана та вбивши козака, котрий тримав той бунчук (як з'ясувалось уже згодом, ним виявився зять Якіма Сомка)¹⁶⁵.

Коли пристрасті розгорілися до крайніх меж, царські ратники за наказом полковника Штрасбурга закидали виборців ручними гранатами. На полі залишилися тіла загиблих і поранених, а наказний Сомко та його прибічними тим часом верхи втекли до свого табору. Булава наказного гетьмана та литаври Сомка стали трофеєм для прибічників Брюховецького. Раді відновлювати не стали, кошового гетьмана до його табору доправив приставлений Велико-Гагіним для охорони загін вершників, а сам окольний разом із єпископом Мефодієм від'їхали до Ніжинського замку.

Вранці наступного дня Велико-Гагін послав офіцерів до Сомка і Брюховецького, аби ті разом із полковниками й іншими «начальними людьми», але без зброї прибули до них. Решта ж товариства, також без зброї, мала тим часом шикуватись у полі. Усі погодилися і так, власне, й почався другий день Ніжинської ради 1663 р. Але за ніч, що минула, в диспозиції сторін відбулися серйозні зрушення. Агітація прибічників Брюховецького, особливо після того, як тому вдалося здобути тактичну перемогу напередодні та засвідчити, хоч і опосередковано, підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, призвела до того, що лави прибічників Сомка почали стрімко рідшати.

¹⁶³ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 416.

¹⁶⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

¹⁶⁵ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

Гетьман Іван Брюховецький. Невідомий художник XVIII ст.

Передчуваючи недобре, ще вранці 18 червня ніжинський полковник Василь Золотаренко (прибічник Сомка) з дозволу царського окольничого перевіз свою матір, дружину та дітей до Ніжинського замку, під захист царського воєводи Михайла Михайловича Дмитрієва. Яким Сомко ще дорогою до намету царського представника, побачивши, як його козаки масово долучаються до прибічників опонента, було кинувся тікати з елекційного поля, але, за свідченням Гордона, мало не втрапив до рук перебіжчиків і разом із вірною собі старшиною був змушений шукати порятунку в російському таборі. Звідти ж, «видя, что с Сомко остались немногие, и опасаясь, что идущие на совет казаки потребуют выдать его и его приверженцев для расправы, окольничий по их просьбе отослал их (около 150 господ и прислуги) в замок под сильной охраной конницы и пехоты»¹⁶⁶.

Навіть після безславного сходження з дистанції Якіма Сомка інтрига, нехай і дещо технічного характеру, на певний час збереглася. Брюховецький, як справжній великий актор, витримав паузу, не поспішивши стрімголов за булавою, а на певний, вочевидь, достатньо тривалий час, затримавшись у своєму таборі («задержался надолго»). Велико-Гагіну навіть довелося відправляти чергового гінця, аби той довідався про причини затримки кошового гетьмана з виступом. Як виявилось, затримка була пов'язана з необхідністю впорядкувати лави своїх нових прибічників, які ще вчора підтримували гетьмана Сомка. Коли ж Брюховецький все-таки вийшов із табору, то спершу вишикував свою кінноту перед наметом Велико-Гагіна півмісяцем «рогами к шатру», а згодом на поле прибула піхота, яка розташувалася на ділянці посеред кінноти. Як і наполягав царський окольничий, усі козаки й посполиті прибули на раду неозброєними.

Московський стрілець. Малюнок з альбому А. Мейєрберга. 1662 р.

Після цього Велико-Гагін із єпископом Мефодієм і свитою «под охраной протазанщиков» вийшли на середину кола. Туди ж вступив і Брюховецький у супроводі вірних йому полковників, сотників, отаманів та осавулів. А як тільки шикування

завершилися, Брюховецького відразу ж проголосили гетьманом. Велико-Гагін виказав побажання, аби той зі своїм бунчуком обійшов усе козацьке коло. І коли новопроголошений гетьман наближався до якогось козацького загону, козаки схиляли перед ним прапори й підкидали вгору шапки, висловлюючи в такий спосіб згоду з його обранням на регіментарство та свою приязнь до нього.

Коли пристрасті трохи вщухли, Брюховецький у соборній церкві Ніжина приніс клятву вірності цареві, цілував Євангеліє. Слідом за ним цей же церемоніал вчинили полковники і старшини. Після складання новообраним гетьманом присяги Велико-Гагін передав йому царську грамоту, «написанную по большей части золотыми буквами на пергаменте». А в цей час «в замке и в городе палили изо всех орудий»¹⁶⁷.

Відразу ж зауважимо, що перебіг Ніжинської ради 1663 р. насправді не був еталоном військової демократії Гетьманату. Зазвичай, військові ради проходили набагато спокійніше. Практично в усіх інших відомих дослідникам випадках вкладалися винятково в один день, а не розтягували на два. І вже напевно за результати роботи ради лідерів старшинських партій не відправляли до в'язниці, а по тому — на плаху. Їх часто задобрювали або важливими старшинськими урядами, або щедрими матеріальними винагородами, як це було, наприклад, із чернігівським полковником Павлом Полуботком, коли в листопаді 1708 р. він програв гетьманські вибори Іванові Скоропадському.

Ілюстрацію зовсім іншого сприйняття Генеральної ради — не як вияву волі козацького товариства, а як певного церемоніального дійства з наперед відомим результатом — спостерігаємо, аналізуючи джерела, що висвітлюють Генеральну раду, яка відбулася 1 жовтня 1727 р. в Глухові. Глухівська рада 1727 р. була організована задля обрання нового гетьмана Лівобережної України. Попередній гетьман, Іван Скоропадський, помер ще 4 липня 1722 р., і козацькій старшині довелося докласти чимало зусиль, аби добитися дозволу на нові вибори. Про перипетії цієї боротьби йтиметься далі, наразі ж розглянемо сам церемоніал проведення Генеральної ради. Отож, 18 вересня до Глухова прибув офіційний уповноважений імператора, таємний радник і міністр при новому гетьманському уряді Ф. В. Наумов. 19 вересня міністр відправив укази імператора про проведення ради всім полковникам і старшині десяти лівобережних послів. Тоді ж листи із запрошеннями на раду було відіслано через посильних чернігівському архієпископу й архімандриту Києво-Печерського монастиря. Того ж дня відбулася зустріч Наумова з київським архієпископом, котрий якраз перебував у Глухові.

Із 25 вересня до Глухова почали прибувати полковники з полковою старшиною і сотниками, бунчукове товариство й духовенство. Представники полків і духовенство групами зустрічалися з міністром, котрий не втомлювався повторювати головні положення імператорського указу, яким було «велено у них быть по прежнему гетману, которого б они выбирали волными голосами», а також акцентував на тому, що за таку милість імператора вони мають бути «в непоколебимой верности и при подданическом покорении служить»¹⁶⁸. Водночас, як бачимо з аналізу джерела, на цих зустрічах Наумов обов'язково з'ясовував ставлення старшини й духовенства до кандидатури полковника Данила Апостола як майбутнього гетьмана, й нібито всі співрозмовники «до последнего человека» демонстрували свою одностайну підтримку Апостола. Після такого індивідуального «праймеріз» таємний радник запросив усю старшину й духовенство на 30 вересня до себе, «для совету». Під час цієї наради міністр не лише повторив озвучену раніше інформацію про «імператорську милість» та її варіації у сфері фінансів, судочинства тощо, а й поставив питання щодо кандидатури гетьмана. І лише після того, як усі присутні вкотре підтримали кандидатуру Апостола, Наумов призначив на неділю, 1 жовтня 1727 р., проведення Генеральної ради.

¹⁶⁷ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 132.

¹⁶⁸ Звіт міністра Ф. Наумова про проведення виборів опубліковано Л. Окиншевичем у додатках до праці: Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 422–425.

Того ж дня, 30 вересня, за наказом міністра в Глухові «и по таборам в Малороссийских полках» було опубліковано «с церемонией» відповідне оголошення. Спеціально призначений російський офіцер «с трубачем и с литаврами» пересувався по гетьманській резиденції й оголошував указ, аби всі духовні й світські особи готувалися до проведення ради, сигналом до початку якої буде салют із трьох гармат.

Рано-вранці 1 жовтня перше, що зробила російська влада, — вишикувала солдатів та офіцерів Глухівського гарнізонного полку на майдані поблизу кафедрального собору Глухова, де мала відбутися Генеральна рада. Тут же розмістили й декілька гармат малих калібрів. О 7-й годині ранку дали залп із трьох гармат, що й стало сигналом для збору учасників ради. На визначене напередодні місце полковники зі старшинами привели, як звітував таємний радник, «полки свои», але, ймовірно, мова йшла лише про старшину й виборних козаків. Із храму вийшло духовенство. Зібралися міщани й посполиті Глухова та околиць, а також, цілком вірогідно (так це бувало вже з другої половини XVII ст.), представники міського самоврядування значних міст Гетьманату.

Вишикувавши козаків, полковники зі старшиною і знатним товариством завітали до двору будинку, де зупинився представник Петра II, аби сформувати свиту міністра для його церемоніального прибуття на Генеральну раду. На чолі процесії йшли музиканти українських полків — пишно прибрані кінні трубачі й литаврщики. За ними — карета, на якій секретар Наумов «на серебряном блюде, в руках, с великим почтением, публично» віз грамоту імператора. Карету супроводжували дванадцять озброєних солдатів Глухівського гарнізону. За каретою пішою ходою рухалась найвища на той час козацька старшина — правителі Генеральної військової канцелярії Іван Мануйлович, Іван Левенець та Федір Гречаний, які несли гетьманські клейноди — прапор, булаву і бунчук. За ними сотник Гамалія ніс прапор Війська Запорозького, бунчуковий товариш Миклашевський — військову печатку. Булаву старшина ніс на подушці, покритій «тафтою красною», а печатку — на срібному блюді й на подушці, також покритій «тафтою красною». Слідом за клейнодами йшли бунчукові товариші, служителі Генеральної військової канцелярії. І лише в кінці процесії в кареті їхав Наумов, поруч із яким знаходився Данило Апостол.

Прибувши на майдан, таємний радник зійшов на розміщений «в указаном месте» стіл «з приступами», покритий червоним сукном, із якого оголосив про прислану імператором грамоту з дозволом на проведення гетьманських виборів «по прежнему обыкновению волными голосами». Утім, самої грамоти Наумов читати не став, доручивши зробити це своєму секретарю. Після того як секретар закінчив читати (також зі столу), міністр знову зійшов на стіл, аби закликати присутніх вірно служити імператору, «видя такую превысокую им милость», і після того, як усі присутні «били челом и кланялись, и о его императорском величестве здоровье просили Бога», Наумов голосно запитав, кого вони бажають обрати в гетьмани.

Несподіванки не сталося: всі одностайно називали прізвище миргородського полковника. Щоправда, той відрікався від уряду, говорив усім, що він уже старий і «такого великого правління винести не зможе». Його довго вмовляли «всі до останньої людини», а він довго відговорювався від такої честі. Утім, усі добре розуміли, що все це не що інше, як данина давній козацькій традиції. Саме так це зрозумів і Наумов, котрий, зачекавши певний час, проголосив Апостола новим гетьманом.

Полковники відразу ж підхопили Апостола на руки й поставили на стіл поряд із Наумовим. Присутні на раді старшини й козаки голосно вітали нового регіментаря і підкидали вгору шапки. Натомість гетьман за імператорську милість «бив чолом» і кланявся козакам. Після цього таємний радник вручив новообраному гетьманські клейноди й імператорську грамоту. І як тільки Апостол їх прийняв, «то была палба из мартиров, как около того места стояли, а из города из пушек». До «палби» долучилися й гарнізонні солдати, і козацькі полки.

Коли салют завершився, церковні архіреї зі всім духовенством пішли до храму, а за

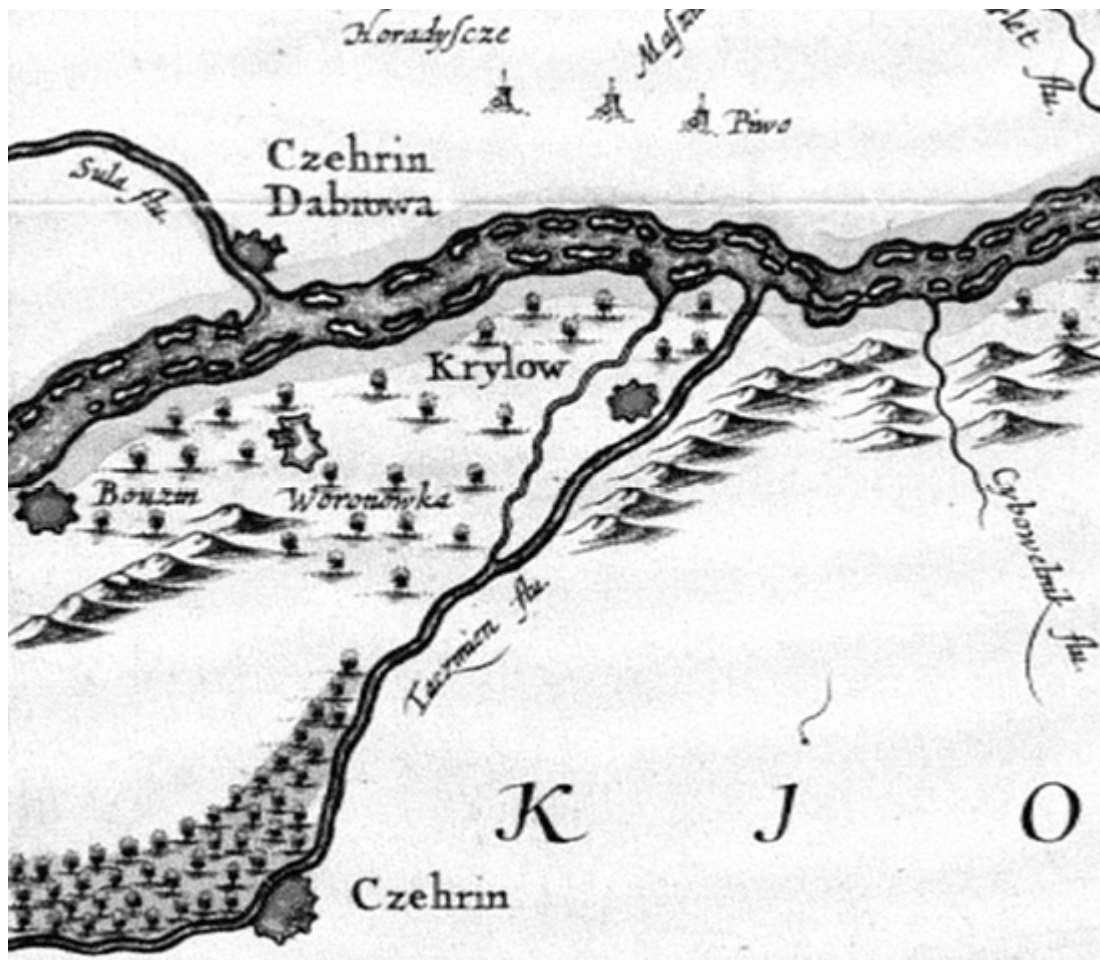
ними й новообраний гетьман з міністром і вищою старшиною. Перед гетьманом несли грамоту й булаву, за ним — прапор, бунчук і значок. Архієпископ Київський спільно з іншими ієреями провів урочисту літургію, по завершенні якої відбувся подячний молебень за здоров'я імператора, що супроводжувався ще одним салютом. Після завершення молебню і промови пастиря гетьмана привели до присяги.

Після цих урочистостей Апостол запросив міністра, полковників і вищу старшину на обід. Уздовж усього маршруту до гетьманського будинку вишикувалась почесна варта; вона голосно вітала новообраного регіментаря; грали труби, й били в литаври. Під час святкового обіду, на який підоспіли й духовні ієреї, в місті й надалі лунала гарматна пальба.

Ось так урочисто, без галасів і фурій, але й без справжньої змагальності відбувалися Генеральні ради в часи, коли епіцентр ухвалення важливих політичних рішень перемістився з України в Москву й Петербург.

«За сполною обранієм и згодним за зволенем всей старшины войсковой и полковников». Старшинська рада як альтернатива раді Генеральній

По мірі того, як занепадала роль Генеральних рад в ухваленні важливих політичних рішень, у політичному житті Гетьманату зростало значення старшинської ради. Варто зазначити, що старшинські ради не були продуктом нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи для підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. Щоправда, на Запорозжі вони мали ряд характерних ознак, які були втрачені при перенесенні в принципово нові умови функціонування. Передовсім це стосується показної публічності в організації роботи старшинських рад на Січі. Дослідники відзначали, що старшинські ради відбувалися в присутності товариства: радці збирались у своє вузьке коло посеред зібрання загальнокозацького. Забігаючи трохи вперед, зауважимо, що така показна публічність старшинських рад у Гетьманаті джерелами не фіксується.

Чигирин з околицями на мапі середини XVII ст.

Натомість із джерел зримо проступає, що в роки становлення й розвитку Української держави незмірно зростає вага і статус старшинських рад. Так, за гетьманування Хмельницького на розгляд старшинських рад виносять найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду. Більше того, учасники старшинської ради самі санкціонували скликання Генеральної ради. Наприкінці 1656 — на початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею.

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали харизми володаря, а тому повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення — тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносять усі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманщини. Так, наприклад, скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив із Москвою, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання із Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана. Керівництво Правобережної України зі свого боку виносить питання об'єднання двох Гетьманатів на обговорення старшинської ради, в роботі якої, крім правобережної старшини, взяли участь посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства і Запорозької Січі.

Надалі старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема, саме таке ставлення до цієї інституції у січні 1669 р. артикулює гетьман Петро Дорошенко у листі до російського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, наголошуючи, що в гетьманській Україні «без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно»¹⁶⁹. Так само й при позбавленні влади гетьмана Демка Ігнатовича в 1672 р. чи Івана Самойловича в 1687 р. старшина обґрунтовує необхідність таких дій серед іншого й небажанням регіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи. Отже, участь старшини у регулярних зібраннях у гетьмана з останньої третини XVII ст. сприймається як традиційна. Так, повідомляючи про з'їзд старшини в гетьмана, що мав місце на початку 1677 р., джерело вказує, що зібрання відбулося «пред Богоявленієм Господним... по древнему обычаю войсковому»¹⁷⁰.

Освячений традицією, такий стан був закріплений нормами Конституції 1710 р. Відповідно до них усі найважливіші рішення — про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи — гетьман був зобов'язаний приймати лише за участі старшини: «Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующие, теды Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енеральной старшины таковые дела... управлять и отпраовати»¹⁷¹.

Від початків існування Гетьманату до виняткових прерогатив старшинської ради належала передовсім зовнішньополітична сфера. Уже дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення: «послали», «доручили» тощо. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали як норми угод із російськими царями (зокрема статті 1672 р.), так і положення Конституції 1710 р. Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це винятково «з обчого совету»¹⁷².

Поважне місце належало інституту старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право де-юре належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, нерідко результати виборів визначалися вже на раді старшинській. Уперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесено навесні 1657 р., коли важко хворий гетьман Б. Хмельницький добився від скликаної ним у розширеному складі старшинської ради (за участі війтів і бурмистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень. Надалі саме на старшинських радах вперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Ігнатович, а вже згодом їх повноваження підтвердили Генеральні ради. Під час важкої хвороби гетьмана Д. Ігнатовича в січні 1671 р. в Батурині також було скликано старшинську раду (до участі в її роботі запросили й представників міських громад), яка ухвалила важливе рішення — на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя.

---

¹⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 53.

¹⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 5–6.

¹⁷¹ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 249.

¹⁷² ПСЗ. — Т. 8. — № 5324.

*Велика печатка Війська Запорозького часів
гетьманування Івана Мазепи*

Навіть у тому випадку, коли питання гетьманської елекції виносили на Генеральну раду, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І. Самойловича в 1672 р., І. Мазепи в 1687 р., І. Скоропадського в 1708 р. та Д. Апостола в 1727 р.

До компетенції старшинської ради належало й питання регулювання податкової політики. На це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І. Самойловича про те, що «за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшины войсковое и полковников всіх на теперешнем зъезді будучих,

ухвалилимы во всіх рейменту нашого полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити»¹⁷³. Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно зі старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р. У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду й вирішення фінансових питань, включивши положення, за яким «каким образом ті денежные сборы бить имеют, о том гетьман с старшиною помислити имеет»¹⁷⁴. І дійсно, саме старшинська рада за участі представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором із шинків.

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися земельним фондом Гетьманату. Так, Глухівські статті 1669 р. вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами¹⁷⁵. У пізніші часи про участь старшини в розподілі земельного фонду як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин говорили і укази царського уряду, і положення Конституції 1710 р. Інша справа, що на практиці такого порядку далеко не завжди дотримувалися, тому гетьмани нерідко перебирали на себе цю важливу прерогативу¹⁷⁶.

Приблизно така ж картина спостерігалась у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди або ж на вибори генеральної старшини на Генеральних радах. Однак траплялися згадки про обрання вищої старшини — членів гетьманського уряду та полковників — і на старшинських радах. Найбільш масовою була ротація, здійснена на старшинській раді, що відбулась у 1687 р. у військовому таборі на р. Коломак. Тоді старшинська рада обрала цілий ряд полковників, генерального писаря та суддю.

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників, у її роботі брали участь бунчукові і значкові військові товариші) в 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів городських, земських і підкоморських, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

¹⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 13.-С. 465–466.

¹⁷⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 319.

¹⁷⁵ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 220.

¹⁷⁶ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8.

Старшинські ради скликались у випадках нагальної потреби. Однак уже з гетьманства Б. Хмельницького простежується й певна закономірність у їх скликанні — навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдвом. Така циклічність була продиктована насамперед потребами організації воєнних кампаній (які, зазвичай, проходили в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохреще).

Старшину на раду скликав гетьман листами з Генеральної військової канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, гетьман заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Однак старшина, крім справ, винесених на обговорення гетьманом, також могла з власної ініціативи включати питання до порядку денного, як це сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники висунули клопотання про ліквідацію одного з найобтяжливіших для козаків тогочасних зборів — «показанщини».

До участі в засіданнях старшинських рад запрошували переважно полковників і генеральну старшину. При цьому полковників завжди згадували на першому місці й, очевидно, саме вони відігравали на раді провідну роль. Інколи ради відбувалися в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, — сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять (виняток становлять хіба що городові отамани гетьманських резиденцій, котрі за своїм статусом відігравали доволі важливу роль у державному житті Гетьманату). Збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були «голови сіл і міст», на квітневій 1657 р. — війти й бурмистри. У пізніші часи до участі в старшинських радах або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші.

Загалом складається враження, що важливим був не стільки кількісний чи якісний склад учасників старшинської ради, скільки вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих державних справ. Отже, добір кандидатів регіментар міг здійснювати на власний розсуд, зважаючи на фахову підготовленість чи зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

Глава 5

«Вручили йому в нагляд правління і всі військові і громадянські справи». Гетьманська влада

«Без голови» Військо Запорозьке «підє врозтіч». Місце гетьмана в політичній системі козацької України

Надзвичайно важливе місце в політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який разом із Генеральною радою виступав одним із наріжних її каменів. Більше того, саме інститут гетьманства уособлював сутнісне сприйняття самої Української ранньомодерної держави, і, скажімо, кабінетна назва цієї держави — Гетьманат — якраз і

походила від його назви. Так само й примусова ліквідація російською владою в другій половині XVIII ст. гетьманського уряду стала початком кінця ранньомодерної української державності.

У політичній культурі тогочасної України гетьманський уряд був своєрідною гарантією єдності козацької держави. Згідно з переконаннями правобережного гетьмана в 1665–1676 роках Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови», як він його називав) Військо Запорозьке «підє врозтіч»; а за твердженням сучасника Дорошенка, лівобережного гетьмана в 1668–1672 роках Демка Ігнатовича, без гетьмана «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»¹⁷⁷.

Посада гетьмана сприймалась тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме в такому розумінні означував характер своїх повноважень відносно «цієї Малої Росії»: «над нею же аз старшинствую»¹⁷⁸. Аналогічний вираз вжито і стосовно гетьмана до «цього малоросійського народу»: «над ним же аз старшинствую»¹⁷⁹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних міститься в документах, що вийшли з-під пера лівобережних гетьманів другої половини XVII ст. (Якимом Сомком, Демком Ігнатовичем, Іваном Самойловичем). З кінця XVII ст. у документах зазвичай вживається термін «регіментар».

*Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р.
Художник Є. Турбацький*

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я на той час малим будучи (мається на увазі посідання промовцем уряду полковника за гетьманування/старшування Богдана Хмельницького. — В. Г.) старшого слухав»¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. 8 — С. 111.

¹⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. 9 — С. 394.

¹⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 9 — С. 396.

¹⁸⁰ Акты ЮЗР. — Т. 6 — С. 241.

Вживання поняття «старшування» для означення владних дій гетьмана вповні корелювалось із практикою титулування гетьмана як «ясновельможного». В перекладі на латинь «ясновельможний» звучить як «ілюстрісімум». Якщо ж шукати європейський аналог цього титулу та, відповідно, визначити законне місце українського гетьмана в ієрархії тогочасних європейських володарів, то варто сказати, що титул «ілюстрісімум» означував «залежного володаря», котрий був підвладним лише «северенісімуму». Під останнім розуміли імператора, василевса чи короля. Таким чином, у семантичному ряду, який відображав європейську владну ієрархію другого, нижчого, щабля, український гетьман мав би стояти поряд із європейськими князями, герцогами й іншими васально залежними правителями.

Дари в Чигирині 1649 р. Т. Шевченко

Українська ранньомодерна держава рвучко вийшла на орбіту європейської політики, й потрібен був час, аби ствердитись на ній. Князь Д'єрдь II Ракоці, правитель Трансільванії, де князівська влада свого часу була делегована угорським королем, а в часи Української революції перебувала під протекцією династії Османів, характеризуючи устрій козацької України й порівнюючи його з устроєм Трансільванії, акцентував увагу ось на чому: «Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»¹⁸¹.

Зауваження трансільванського правителя (висловлене, до речі, не в абстрактній політологічній дискусії, а з цілком очевидною прикладною метою — довести власну перевагу над українським правителем) вірно відбивало статусні показники гетьманської влади в Україні загалом, так би мовити, в принциповому плані, але відверто хибувало при розгляді на окремих етапах еволюції цього політичного інституту — якщо не в площині

¹⁸¹ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 236.

писаних юридичних норм, то за фактичним станом речей. Адже історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Богдана Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Після смерті Б. Хмельницького його наступник Іван Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман (як зауважував один із вищих козацьких старшин у розмові з представниками російського царя) «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»¹⁸², на Корсунській генеральній раді 1657 р. дав старшині слово, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити»¹⁸³.

Однак в часи суспільних потрясінь, загострення протиріч між різними верствами й громадянськими силами в результаті зламу традиційних соціальних структур, зазвичай, формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній людині — як запоруці толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот. Реакцією на такий суспільний запит вже навесні 1659 р. стало доручення Івана Виговського послам, яких він відправляв на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р. Посли повинні були домогтися, аби після смерті Виговського один із його братів — Данило — «без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство» (тобто став гетьманом і воєводою київським), а другий брат — Костянтин — «успадкував би польне гетьманство». Це прохання гетьман пояснював тим, що в такий спосіб намагається зробити так, щоб «в Україні не доходило до вибуху заворушень»¹⁸⁴. Та й попередня заява Виговського ще з осені 1657 р. не менш красномовна в сенсі його владних устремлінь: «булава доброму на ласку, а злому на карність, а манити я у Війську нікому не буду, коли ви мене в гетьмани обрали; а Військо Запорозьке без страху бути не може»¹⁸⁵.

У пізніші часи авторитарні тенденції і прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в діях Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Кирила Розумовського. Кожний із цих регіментарів намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити наступника. Навіть гетьман Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним козацьким традиціоналістом, що свято дотримувався давніх звичаїв та порядків, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» й передачі «після нього сину і внуку його неодмінно», але й виношував плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади»¹⁸⁶. Утім, реалізувати монархічні задуми гетьманам так і не вдалося. На заваді цьому стали побоювання суверенів, під протекцією яких у той чи інший час перебувала Україна, а також спротив козацької старшини й козацького загалу, яких неабияк непокоїла перспектива втрати можливості переобирати старших, а відтак і впливати на владу, нехай і в обкраяному вигляді.

У цілому інститут гетьманства виступав своєрідним уособленням козацької державності, а тому будь-які кроки російської влади, спрямовані на обмеження автономії Гетьманату чи уніфікації його державних порядків із загальноімперськими, неминуче висували на порядок денний російської політики питання ліквідації гетьманського сану. Так було після смерті гетьмана Івана Скоропадського в середині 1722 р. і Данила Апостола на початку 1734 р. Із ліквідації інституту гетьманства розпочалися й заходи уряду Катерини II, спрямовані на остаточне знищення самотності українського державного

¹⁸² Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 764.

¹⁸³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 43.

¹⁸⁴ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Зап. НТШ. — Львів, 1991. — Т. 222.-С. 347.

¹⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 11.

¹⁸⁶ Акты ЮЗР. — Т. 8.-С. 66; 138; Т. 9. — С. 43.

устрою в 1764 р., коли останній український гетьман Кирило Розумовський був відправлений у відставку.

«Над нею же аз старшинствую». Владні прерогативи гетьмана

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань і ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження й накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Як верховий правитель гетьман очолював усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва — в ролі прямого глави, для решти станів — як верховний арбітр.

Добре обізнаний із технологією влади в Гетьманаті, автор широко відомого «Літописця» Самійло Величко, який провів значну частину свого життя на службі в Генеральній військовій канцелярії, ведучи мову про обрання на гетьманство Петра Дорошенка, вживав таку семантичну форму: «і вручили йому в нагляд... правління і всі гетьманські тогобічні військові і громадянські справи»¹⁸⁷. Цитата цілком адекватно відбиває й неодноразово застосовану канцелярією гетьмана Данила Апостола офіційну формулу щодо сутності гетьманського правління: «Ми гетьман... маючи владу всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштувати порядки», щоб «у народі малоросійському одним перед іншим не могло бути образи і обтяження»¹⁸⁸.

---

¹⁸⁷ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 47.

¹⁸⁸ Материалы для отечественной истории / Издал М. Судиенко. — Т. 1. — К., 1853. — Отд. 1. — С. 119; Отд. 2. — С. 42, 47, 50, 53, 56.

Гетьман Петро Дорошенко. Гравюра італійського майстра кінця XVII ст.

Водночас у своїй основі влада гетьмана була обмежена. Формально генеральна рада обирала на гетьманський уряд довічно, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави: «Буде судом Божиим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать»¹⁸⁹. Але фактично — як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної військової ради чи в результаті старшинського заколоту — вибори здійснювалися «до ласки войсковой».

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо здобувала дійову допомогу від російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д. Ігнатовича та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Бачення українською політичною елітою суті гетьманської влади та меж її повноважень у концентрованому вигляді відображено в Конституції 1710 р. Відповідно до її норм, гетьман повинен був «старатися и крѣпко застановляти, абы жадное иноверіе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджено», а також «высоким своим разумом и искусством, уряд тот Гетманский... двигати, управлять и о интересахъ отчизны Малороссійской радети и радити», піклуватись «о целости отчизны, о добре оной посполитому и о всяких делех публичныхъ». Крім того він був зобов'язаний слідкувати за тим, аби людям військовим і посполитим «збытченны не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства». Всі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «владгою своею возбраняти, чого и самъ, на добрый иншымъ, подручнымъ себѣ, приклад, мѣт

¹⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 263; Т. 10. — С. 490; ПСЗ. — Т. 1 — № 119; № 447; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 219 та ін.

выстерегаться и не чинити». Окремо наголошувалось на необхідності суворого дотримання правових засад у відбиранні та роздаванні майна Війська Запорозького: «болш зась Ясневельможный Гетман маестностей добр войсковых не мiet самовластно себе привлацати и инымъ, мнiй въ Войску Запорожском заслужоным, а найбарзый чернцам, попам, вдовам бездiтным, урядником, посполитым и войсковым мiлким слугам своим Гетманским и особам приватным, для респектовi яких колвек, не роздавати».

У випадку порушення гетьманом своїх повноважень — «И если бы что противного, здоровного, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнi не полезного усмотрено было в ясневельможном Гетману» — генеральна старшина, полковники і генеральні радці «моцны будуть волными голосами чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публично, на Радi Его Вельможности выговорити и о нарушение правъ и вольностей отчистых упоминаться, безъ ублаженья и наименьшого поврежденья високого рейментарского гонору»¹⁹⁰. Водночас гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і не прагнути помсти.

Печатка гетьмана Богдана Хмельницького

Як бачимо, у документі чітко простежується тенденція до закріплення за гетьманом прав і повноважень, спрямованих гарантувати суб'єктність Гетьманату, непорушність прав і привілеїв його станів, територіальної цілісності, конфесійної стабільності (у тогочасному її розумінні) тощо. Водночас не менш чітко в документі визначне й прагнення до обмеження самодержавних проявів у володарюванні українських регіментарів.

У сфері реальної політичної взаємодії другої половини XVII — середини XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна

влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації і дії пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів. Зокрема, в політичному курсі Москви ще з часів правління Івана Виговського виразно простежується тенденція обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж, принаймні, перерозподіл їх із-поміж вищої козацької старшини. Одним із наслідків реалізації такого політичного курсу була ескалація напруги і навіть збройні конфлікти сторін.

Іван Брюховецький, змагаючись за гетьманську булаву й прагнучи залучити на свій бік керівництво Російської держави, в 1662 р. декларував, що гетьманський уряд має відмовитися не лише від прибутків, а й від претензій на політичну зверхність у суспільстві загалом: «А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли»¹⁹¹. З розмови

¹⁹⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 244–251.

¹⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.

бачимо, що для кошового гетьмана головним наслідком багатолітньої боротьби козацтва була лише зміна суверена: відтепер права власності польського короля мали перейти до російського царя.

Зрозуміло, саме так і тлумачили це в Москві. Тож і політичні акції Брюховецького в очах царського уряду невпинно зростали й це стало однією із заporук його перемоги на гетьманських виборах 1663 р. Щоправда, здобувши булаву, Брюховецький діями й заявами демонстрував зовсім інші інтенції — бажання зміцнити гетьманську владу, заявивши одного разу, що «все буде, як було при Виговському». До того ж діяльність гетьмана засвідчує і його очевидну солідарність із заявою свого запеклого суперника в боротьбі за булаву — Якимом Сомком, котрий під час розмови з царським стольником Федором Лодигенським на початку 1663 р. заявляв таке: «пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко, а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло, те де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав»¹⁹².

Утім, досягнути бажаного Брюховецькому не поталанило. Більше того, дані ним у часи виборчих перегонів Москві і промосковськи налаштованим елементам в Україні недалекоглядні обіцянки щодо обмеження гетьманської влади загнали його в політичну безвихідь, що втілилася в укладеному ним із царем Московському договорі 1665 р. Згідно з його положеннями, обмежена влада гетьмана поширювалась лише на козацьке населення України, натомість посполиті й міщани напряду підпорядковувались представникам царської влади. Інкorporаційні за своїм змістом Московські статті значно випереджали реальні можливості російської влади на шляху підпорядкування влади гетьманської. Наслідком цієї безвідповідності стало напруження українсько-російських відносин, що з початком 1668 р. вилилось у збройний виступ гетьмана проти царя.

Певний консенсус у цьому питанні було досягнуто на переговорах, що відбулись у березні 1669 р. у Глухові, під час елекції Демка Ігнатовича. Згідно з Глухівськими статтями 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі, натомість відновлювались владні повноваження над усіма станами й групами українського населення¹⁹³.

Конотопські статті 1672 р., аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною, карати козацьких урядовців, провину яких відтепер обов'язково мав засвідчувати Генеральний суд, а також — позбавляти старшину урядів¹⁹⁴. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних стосунків, забороняючи регіментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Аби народ «приобыкал к великороссийскому управлению». Тенденція обмеження гетьманських прерогатив царською владою

¹⁹² Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 360.

¹⁹³ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 217–228; ПСЗ. — Т. 1. — № 447.

¹⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 915; ПСЗ. — Т. 1. — № 519.

Особливо цілеспрямовано дискредитація гетьманського звання та звуження його владних прерогатив почалися після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I і визнання ним протекторату шведського короля Карла XII у 1708 р.

Чи не в найбільш концентрованому вигляді новий курс російської влади у цій царині було відображено в листі київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина до центрального уряду в 1710 р., в якому серед іншого зазначалось і таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться»¹⁹⁵.

Грамота Петра I з викляттям Мазепи

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром I влітку 1709 р. інституту царських резидентів. Останні були покликані забезпечити утвердження ефективного контролю за політичною діяльністю гетьманського проводу, а крім того, розпочати процес формування російського владного центру в Україні, який би конкурував із гетьманською владою. Існують документальні докази присутності довіреної особи царя, підполковника князя Василя Володимировича Долгорукова при гетьманові Скоропадському вже на початку червня 1709 р. Про мету цієї акції перший біограф Петра I, І. І. Голіков, слушно вважає таким чином: «сей князь находился при гетмане Скоропадском как бы надзирателем его поступков»¹⁹⁶. Проте російська влада намагалася не особливо

афішувати появу такого наглядача. І лише перемога під Полтавою дала змогу, відкинувши декларовану турботу про збереження «козацьких прав і вольностей», де-юре закріпити присутність царських резидентів при гетьманському дворі (вони, за словами С. Соловйова, були «очами і вухами царськими»¹⁹⁷). 18 липня 1709 р. монарх «указал ближнему стольнику Андрею Петровичу Измайлову для нынешних случаев в Малороссийском краю быть при своем великого государя подданом, войска Запорожского... гетмане, при Иване Ильиче Скоропадском, для своих, великого государя, дел и советов»¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Горбещ В. Примерк Гетьманщини. — С. 64–65.

¹⁹⁶ Горбещ В. Примерк Гетьманщини. — С. 64.

¹⁹⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 30.

¹⁹⁸ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 230.

Офіційні прерогативи нової державної інституції було визначено в царській інструкції від 18 липня 1709 р.: стежити за пересуванням запорожців на теренах України; нейтралізувати агітацію прибічників гетьмана І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана І. Скоропадського; стежити, щоб той не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «не описавшись к великому государю» тощо. Надалі коло функціональних обов'язків царського резидента постійно розширювалось. Так, таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р., не лише конкретизувала чи уточнювала повноваження російського представника, а й істотно зміщувала акценти його діяльності. Зокрема, щодо політичного нагляду резидентів наказували «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способы». Аби запобігти «измене», резидент міг при потребі скористатися двома піхотними полками, введеними до гетьманської столиці напередодні виборів 1708 р., а також іншими російськими військовими частинами, розквартированими по Україні. У сфері фінансів емісар мусив «наведываться подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и протчим урядником, по скольку с чего есть». У таємній інструкції увагу резидента звертали й на питання кадрової політики: «усматривать в разговорах и во всяких обхождении, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны»¹⁹⁹.

Вельми симптоматичною є поява в таємних пунктах стольникові Ф. Протасьєву від 16 липня 1718 р. такого завдання: «со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество содержит их при милости своей при данных им привилегиям, а что им от полковником и старшины бывают тягости, то чинят они собой, о чем его царскому величеству не ведомо». Інакше монарх «конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить»²⁰⁰. Тобто, крім функцій політичного нагляду і контролю за діями гетьмана і старшини, резидент мав виконувати і роль такого собі головного пропагандиста Російської імперії.

Запровадження в Україні російського державного інституту, уповноваженого контролювати, не лише істотно обмежувало гетьманську владу, а й було ще одним кроком до ліквідації гетьманського стану. Тому й появу царського представника в гетьманській резиденції українське суспільство зустріло негативно. В лютому 1710 р. київський генерал-губернатор доносив канцлеру, що гетьманський посланець до Москви в розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним, крім інших «крамольних» речей, говорив і таке: «что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает»²⁰¹. Тому спершу, коли ще існувала загроза військового конфлікту з Туреччиною, а на українських кордонах активізувалися ворожі російському цареві війська гетьмана П. Орлика, уряд Петра I хотів у будь-який спосіб зняти суспільну напругу в Україні, спричинену запровадженням нового інституту. Зокрема, резидентів було суворо заборонено привертати увагу громадськості до своїх владних повноважень. У вересні 1710 р. Ізмайлова відкликали з України за те, що він підписав разом із гетьманом «увещивательную» грамоту до запорожців. У зв'язку з цим канцлер Головін писав гетьманові Скоропадському: «и то мне зело удивительно, чего ради то он учинил, ибо ему того чинить не надлежало, по вашей милости, яко гетману войска Запорожского, таковые универсалы и протчие дела надлежит подписывать одному»²⁰².

199 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1806. — Л. 86–87.

200 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1759. — Л. 12–13 зв.

201 Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 31–32.

202 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 31.

Іван Скоропадський. Художник С. Землюков

У суспільно-політичному житті Гетьманату з царських резидентів найпомітніший слід залишив стольник Ф. Протасєєв, який дванадцять років виконував резидентські функції при гетьмані. Перебуваючи в Україні, він пильно стежив за настроями її громадян та інформував про них свій уряд. Проаналізувавши кореспонденцію Протасєєва до Москви 1715–1716 рр., виявилось, що не рідше, ніж раз на два місяці, резидент надсилав канцлерові Головкину офіційні звіти, в яких доповідав про суспільно-політичні настрої в Гетьманаті, ситуацію на кордонах, давав рекомендації щодо урядового курсу в Україні та щодо кадрових переміщень у старшинському корпусі²⁰³. Як у звіті до Москви, так і в діях в Україні, резидент

активно користувався соціальними суперечностями в суспільстві. Часом стольник свідомо переймав гетьманські повноваження, що в умовах безініціативності та нерішучості Скоропадського породжувало ситуацію двовладдя. Скажімо, Куземинський сотник В. Павленко, покараний Генеральним судом за «изнурание чести рейментарской, подзор грошоробства, людское забойство, чарование матері», тобто за найтяжчі злочини — образу гетьманської честі, участь у фальшуванні грошей, вбивство і чарівництво, врешті вже «через седм неділь арматним за шею вязанем» був помилуваний гетьманом «ради глубокой старости». Проте, «хотяси себі, яко бы зверхнійшую, нежели рейментарскую, получить милость», звернувся з апеляцією до царського представника й вона таки була взята на розгляд, що, зрозуміло, викликало неабиякий осуд полчан²⁰⁴.

Ще більш серйозним і принциповим обмеженням гетьманської влади стало запровадження в Україні навесні 1722 р. урядом Петра I російської владної структури — Малоросійської колегії. В офіційних документах Малоросійську колегію спершу називали органом Російської імперії при гетьманові Скоропадському з контрольними та апеляційними функціями. Можна припустити, що російський уряд передбачав співіснування гетьмана та Малоросійської колегії принаймні на першому етапі. Та зважаючи на погляди імператора у сфері державного будівництва, а також враховуючи історичні прецеденти та подальший розвиток державної реформи в Україні, не важко здогадатися, що найвищі кола Росії все ж планували поступово замінити виборного гетьмана — хоча спершу суто формально — призначеною з Петербурга російською колегією. Смерть гетьмана Скоропадського створила для російського уряду сприятливі умови в період міжгетьманства й під час конфірмації його наступника для поступового обмеження української автономії.

Уже наприкінці липня в Сенаті обговорювали план повільної, «тихої», ліквідації гетьманської форми правління. Зокрема, в листі до імператора, в якому йшлося про

²⁰³ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 204, № 37, дело 7, л. 1–35; № 38, дело 6. — Л. 1–2.

²⁰⁴ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права..., С. 106–107.

порушене генеральною старшиною клопотання з приводу гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити козакам, що вибори відкладено до повернення з походу монарха: «И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли Его Императорскаго Величества остаться»²⁰⁵.

Сенатську ініціативу схвально сприйняв імператор, і впродовж наступних п'яти років вона стала програмним документом російського уряду з цього питання. Відтягуючи час проведення гетьманських виборів, російський уряд вже в середині 1722 р. здійснив принципове нововведення у владну структуру Гетьманату. Згідно з указом від 10 липня 1722 р., функцію керування передали не наказному гетьманові (що відповідало державним традиціям Гетьманату), а «черниговському полковнику Полуботку обще с генеральной старшиной»²⁰⁶. Тобто в Україні було запроваджено колегіальну форму правління, яка цілковито відображала погляди монарха на проблеми державного будівництва. Більше того, передавши керування Гетьманатом Полуботкові «обще с генеральной старшиной», з принципових міркувань не визнав за ним права на титул наказного гетьмана, хоча той неодноразово порушував перед Сенатом клопотання з цього приводу. Навіть з'явилася спеціальна сенатська вказівка, що забороняла російським чиновникам у звертанні до Полуботка вживати титул «наказний гетьман»: «в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник»²⁰⁷.

Сенатський указ від 10 липня 1722 р. закріпив іще одне принципове нововведення. Передаючи Полуботкові «обще с генеральной старшиной» функції керування Україною, російський уряд водночас істотно обмежив повноваження українського уряду, зобов'язуючи той «токмо во всех делех и советах и посылках в Малую Россию универсалов, иметь сношение и сообщение» з президентом Малоросійської колегії²⁰⁸.

Логічним завершенням дій уряду Петра I, спрямованих на встановлення ефективного контролю за державним життям Гетьманату, став сенатський указ від 16 квітня 1723 р., за яким генеральній старшині заборонялось видавати універсали «о каком генеральном положении и о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных экзекуций и публичных наказаниях, о накладах на посольство и других важных делах» без попереднього узгодження з президентом колегії Вельяміновим. Виданий указ чи розпорядження «без коллежской подписи» вважався нечинним, відповідно, таких указів «никуда не посылатъ и по них в городех не действовать». Водночас Малоросійській колегії надали право в разі потреби контактувати з органами місцевого самоврядування «и мимо» генеральної старшини²⁰⁹.

Тож із моменту набуття чинності положень указу від 16 квітня 1723 р. змінився не лише статус Малоросійської колегії (з контрольної установи Російської держави, розміщеної в Україні, вона перетворилася на «властиво українську управу»²¹⁰, із правом на безпосередні контакти з органами місцевого самоврядування), а й владна структура Гетьманату загалом. Двовладдя, встановлене в Україні після смерті гетьмана Скоропадського та з початком діяльності Колегії, сенатський указ ліквідував. Повноваження генеральної старшини, яка за умов міжгетьманства репрезентувала верховну владу в Гетьманаті, були не просто звужені, але й зазнали принципових змін. Відтепер генеральна старшина, об'єднана в структурах Генеральної військової канцелярії, ставала, по суті, дорадчим органом при російській владній установі — Малоросійській колегії, — адже вказівки першої набували чинності лише після візування в другій.

²⁰⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 18. — С. 827.

²⁰⁶ РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1759. — Л. 33.

²⁰⁷ Журнал, си есть, насущная записка діл. — С. 93; РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1759. — Л. 146.

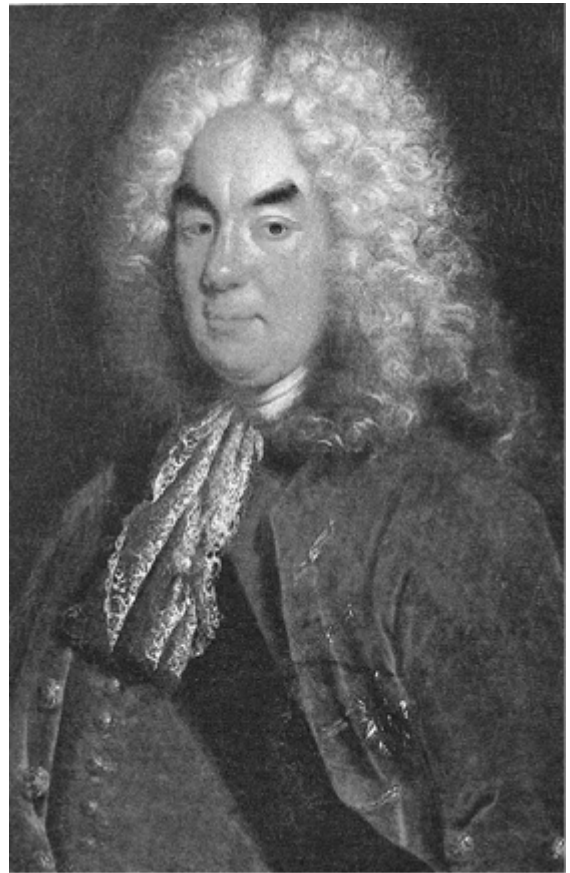
²⁰⁸ РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1759. — Л. 33; ПСЗ, т. 6, № 4049.

²⁰⁹ ПСЗ, т. 7, № 4196.

²¹⁰ Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії..., С. 102–103.

Процес заміни гетьманської форми правління колегіальною завершив імператорський указ від 23 червня 1723 р., який не лише підтверджував факт передачі Верховної влади в Гетьманаті Малоросійській колегії, а й рішуче забороняв порушувати клопотання про дозвіл на проведення нових гетьманських виборів.

Курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин Російської імперії після смерті Петра I (січень 1725 р.) мав важливі наслідки для України. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі — Катерина I та Петро II — під тиском зовнішніх і внутрішньополітичних чинників мусили відмовитися від навалного наступу на українську автономію, що мав місце в попередні роки. Перша документальна згадка про наміри російського уряду лібералізувати політичний курс корони в Україні з'явилася в контексті вирішення зовнішньополітичних проблем, які

постали в середині 20-х років перед офіційним Петербургом. 8 лютого на засіданні вищої владної структури Російської імперії в післяпетровський час, Верховної таємної ради, де обговорювали питання, пов'язані з загрозою війни з Туреччиною, імператриця Катерина I віддала наказ: «к той войне себя надлежащим образом предуготовить»²¹¹. У зв'язку з підготовкою до війни сановні кола Петербурга дедалі більше уваги приділяли українським справам, адже в майбутньому воєнному конфлікті Гетьманатові відводили важливу стратегічну роль. Скажімо, граф П. А. Толстой у поданій на ім'я Катерини I записці від 25 січня 1726 р. зазначав, що, попри нагальну потребу збільшити військову присутність Росії на перському театрі бойових дій, «прибавлять туда малороссиян мнится мне, что невозможно, понеже когда с турками война начнется, тогда малороссияне потребны будут в оборону от крымских татар»²¹².

За таких непевних умов логічною стала поява на засіданні Верховної таємної ради 11 лютого 1726 р. проекту контрреформ в Україні, які мали, за розрахунками авторів, забезпечити спокій на території, що опинилася в центрі міжнародної політики. Проект 11 лютого передбачав «ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы», а також скасування всіх запроваджених колегією нових статей оподаткування та реставрації козацького автономного устрою. Проект був своєрідним компромісом між російською та українською сторонами, адже, передбачаючи відновлення гетьманської форми правління і ліквідацію найрадикальніших нововведень у сфері фінансів і судочинства, він зберігав в Україні Малоросійську колегію, щоправда, істотно обмеживши її повноваження.

Наступний різкий поворот в українській політиці офіційного Петербурга відбувся після сходження на російський трон Петра II. Вже під час першого візиту нового імператора до Верховної таємної ради 12 травня 1727 р., було ухвалено скасувати в Україні

211 Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — Т. 55. — С. 5.

212 Сб. РИО. — Т. 55. — С. 10.

всі запроваджені Малоросійською колегією податки та «обнадежить, что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены вновь вскоре»²¹³. 16 червня постановили передати українські справи від Сенату Іноземній колегії, що свідчило про окремішне становище України та її особливий статус у політичному житті імперії. 17 червня на засіданні Верховної таємної ради постановили «одну булаву серебряную для отсылки к гетману послать в Иностранную коллегию», а 20 червня видано указ «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова». Тоді ж Верховна таємна рада зобов'язала Іноземну колегію підготувати інструкцію Наумову про організацію гетьманських виборів і його функціональні обов'язки в Україні як міністра при гетьманському уряді²¹⁴.

У другій половині липня Іноземна колегія підготувала інструкцію для міністра, формуляр гетьманської присяги та «особливые секретные пункты» для царського представника при гетьманському уряді. Документи пройшли попередню апробацію у Меншикова, а на засіданні 22 липня їх ухвалили члени Верховної таємної ради. З пакету документів, прийнятих 22 липня, особливої уваги заслуговують таємні пункти-інструкції, адже вони розкривають зміст акту реставрації Гетьманату та висвітлюють механізм реалізації проекту. Зокрема, в «особливых секретных пунктах» було зазначено, що задекларовані урядом обіцянки повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину» було написано лише «для лица». Насправді ж імператор виказав «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, Наумов мав після прибуття до Глухова і «объяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів — В. Г.) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать ево ль Данила Апостола в гетманы народ будет избирать». Якщо ж резидентів стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирает, в таком случае ему того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Якщо міністр не зуміє переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, автори інструкції наказували йому «то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е. И. В. в Коллегию иностранных дел»²¹⁵.

Отже, йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Петербургом на посаду гетьмана Д. Апостола, при збереженні лише видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради. Водночас відновлення гетьманства, безперечно, сприяло збереженню української козацької державності ще на декілька десятиліть. Утім, з компетенції гетьмана було забрано функцію верховного командувача українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також право завідувати фінансовою справою. Серйозні обмеження впроваджувались також і у сферу кадрової політики.

З утвердженням при владі імператриці Анни Іоанівни українська політика Петербурга стає ще жорсткішою. З 1733 р. там все частіше говорять про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реанімацію в повному обсязі курсу Петра І. Імператриця була переконана, що «перемена в правлении малороссийском (здійснена Петром І. — В. Г.) от народа с великой благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно»²¹⁶. Отож, коли до столиці на Неві почали надходити повідомлення про важку хворобу гетьмана Апостола, уряд Анни Іоанівни ухвалює рішення ліквідувати по смерті українського регіментаря Гетьманат як форму політико-адміністративного устрою. Не надто сподіваючись, що ця «перемена в правлении малороссийском» буде «от народа с великой благодарностию

213 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1780. — Л. 10–10 об.

214 Сб. РИО. — Т. 63. — С. 270, 779; РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1780. — Л. 92–96.

215 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1780. — Л. 97–102.

216 Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 19. — С. 1207.

принята», з метою пом'якшення негативної реакції у суспільстві («чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований») завбачливо вирішили «в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать»²¹⁷. 1734 р., після смерті гетьмана Апостола, Анна Іоанівна видала маніфест, у якому запевняла, що гетьманські вибори невдовзі відбудуться. Водночас князеві А. Шаховському, керівникові так званого Правління гетьманського уряду, що з'явилося замість інституту гетьманства, надали таємну інструкцію. З неї неважко зрозуміти головне завдання, покладене на «правителя», — зробити все можливе, аби український народ «приобыкал к великороссийскому управлению»²¹⁸.

*Імператриця Анна Іоанівна.
Художник Л. Каравак*

«Привикання до великоросійського правління» тривало більше п'ятнадцяти літ. Аж поки на початку 1740-х років на російський трон не зійшла Єлизавета Петрівна. За її правління урядовий курс щодо українських справ помітно лібералізується, і це позитивно відбилося на статусі автономії. Після подорожі в 1744 р. до Глухова, Козельця, Києва та поклоніння печерським святиням, під час якої українська старшина і народ радо вітали імператрицю й неодноразово висловлювалися за те, аби відновити давні права й вольності, восени 1746 р. Єлизавета повідомляє про свій намір реставрувати в Україні гетьманську форму правління. Указ із цього приводу імператриця підписала 5 травня 1747 р., а на початку березня 1750 р. на Генеральній раді в Глухові з великою урочистістю та дотриманням певного церемоніалу Кирила Розумовського було обрано на гетьманство, щоправда, самого Розумовського на раді не було. Гетьман перебував у цей час у Петербурзі, й після глухівських «формальностей» Єлизавета Петрівна в придворній церкві вручила йому гетьманські клейноди.

Незважаючи на театральний бік організованого імператрицею лицедійства, Розумовський-молодший у політичному сенсі виявився не такою вже й безпомічною іграшкою в руках офіційного Петербурга, як на це сподівалося оточення Єлизавети Петрівни, і, власне, як про це писало чимало російських і вітчизняних істориків. У роки гетьманування Кирила Розумовського Україна, по за всяким сумнівом, переживала останнє у XVIII столітті політичне, господарське й культурне піднесення. Причому, у спадок від свого попередника на чолі Гетьманату — «Правління гетьманського уряду» — де перші ролі відігравали російські офіцери, а козацькі старшини лише слугували такою собі бутафорією колишнього автономного статусу України, гетьман прийняв цілком розладнаний державний організм. Отож, уже перше знайомство з українськими справами переконало Розумовського в необхідності проведення радикальних перетворень. Вихований

²¹⁷ Сб. РИО. — Т. 58. — С. 23–24.

²¹⁸ Сб. РИО. — Т. 58. — С. 25.

при петербурзькому дворі, гетьман, звичайно ж, бачив майбутнє України як частини Російської імперії. Але такої частини, де б і надалі шанувалися місцеві права і звичаї, а також були створені умови для господарського та культурного розквіту краю.

*Граф Кирило Григорович
Розумовський, гетьман України.
Невідомий художник*

У дусі модної тоді при імперському дворі доктрини «освіченого правління» Розумовський насамперед взявся за проведення судової реформи. За задумом гетьмана, вона була покликана не тільки створити струнку систему судових установ, але й забезпечити належний правопорядок. Істотних змін зазнала структура державного управління. Гетьману вдалося, хоч і на короткий час, перебрати на себе прерогативу призначення полковників — глав місцевих органів влади, яких із часів Петра I визначали в Петербурзі. Розумовський відновив практику регулярного скликання старшинських рад, на засідання яких виносили найбільш важливі питання державного життя. Вносячи в політичне життя гетьманату елементи публічності й прозорості прийняття рішень, гетьман виношував плани поступового конституювання шляхетського сейму як станово-представницької установи Гетьманату. Такий підхід повністю відповідав концепції «освіченого правління» і міг ще більше наблизити Україну до європейського цивілізаційного простору. Прагнучи активізувати господарське життя, гетьман скасовує внутрішні мита й добивається дозволу на вільну торгівлю українських купців за межами Російської імперії. На особливу увагу заслуговують реформи Розумовського в царині освіти і культури. Гетьман розпочав підготовку до відкриття першого світського університету в Гетьманаті. З огляду на незадовільний стан книгодрукування в Україні, неабиякого значення набула пропозиція заснувати при університетах, а «где запотребно судится і при гімназіях», друкарні для друкування книг, як церковного, так і світського змісту.

Восени 1763 р. старшина скликає у Глухові з'їзд, маючи на меті законодавче закріплення й розширення автономії Гетьманату. Результати дебатів, що розгорнулися на з'їзді, було вміщено у двох петиціях, поданих на ім'я нової імператриці Катерини II. Одна з них, наголошуючи на добровільності українсько-російського об'єднання, яке базується на запевненнях російських монархів не лише дотримувати непорушно всі ті права й привілеї, що їх здобуло козацтво від литовських князів і польських королів, а й значно розширяти їх, порушувала клопотання, аби імператриця своїм указом ствердила всі ці права, привілеї, вольності та звичаї. Конкретні ж пропозиції стосувалися підтвердження прав на вільний вибір гетьмана, затвердження компетенції Генеральної ради, заведення університетів у Батурині та Києві, гімназій і друкарень по всій Україні, а також про виведення російських військ із українських земель тощо. По суті, йшлося про відновлення договірної характеру українсько-російських стосунків, порушеного Петром I. У другій петиції ставилося питання про збереження гетьманської влади за династією Розумовських. На випадок смерті гетьмана пропонувалося вибрати на його місце одного з його синів, «достойнішого».

Печатка гетьмана Кирила Розумовського

Попри те що Катерина II також видавала себе за щирю прибічницю ідеї освіченого правління, у системі російського освіченого абсолютизму не існувало простору для розвитку освіченого Гетьманату в Україні. Тому й відомості про політичні настрої української старшини та шляхти, що доходили з Глухова, вкрай стурбували петербурзькі власті. Наприкінці лютого 1764 р. Катерина II змусила Розумовського підписати «добровільне» зречення з гетьманства. А маніфестом від 10 листопада 1764 року імператриця офіційно ліквідувала гетьманський уряд. Управління

Україною знову передавалося Малоросійській колегії. Поруч із нею мав діяти інститут малоросійського генерал-губернатора, котрий і був визначений «головним малоросійським командиром». Водночас на нього було покладено обов'язки президента Малоросійської колегії.

«При гетьмані бути». Генеральні старшини Війська Запорозького

Місце генеральних старшин у структурі влади Гетьманату

Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виконавцями постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчими радниками регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини, яка мала оперативно управляти країною.

Нехтування думки генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Ігнатовича в 1672 р. та І. Самойловича в 1687 р. Зокрема, при скиненні Самойловича з гетьманства, серед іншого, старшина закидала йому й таке: «все один ділаєт, никого к думі не призывает»²¹⁹.

Функції колегії генеральних старшин як своєрідного дорадчого органу при гетьманові закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та Конституції 1710 р. Зокрема, згідно з її нормами саме генеральній старшині належало право доповідати гетьману про справи державної ваги. Більше того, творці Конституції намагалися закріпити цю функцію як виняткову прерогативу генеральних старшин, адже саме вони «всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міют ясневельможному гетману доносити

²¹⁹ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.

и декларации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати». До Конституції 1710 р. також була включена норма: «если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафляли всякіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующіе, теды Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отпраовати»²²⁰. Тобто важливі державні справи, що потребували швидкого вирішення, гетьмани могли й не переносити на Генеральну раду, але вирішували їх обов'язково за участі генеральної старшини.

Прийом козацьких послів князем Янушем Радзивіллою. А. ван Вестерфельд

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього є хоч би й клопотання старшини, подане у 1752 р. на адресу гетьмана Розумовського, щодо заборони на вільний перехід підданих.

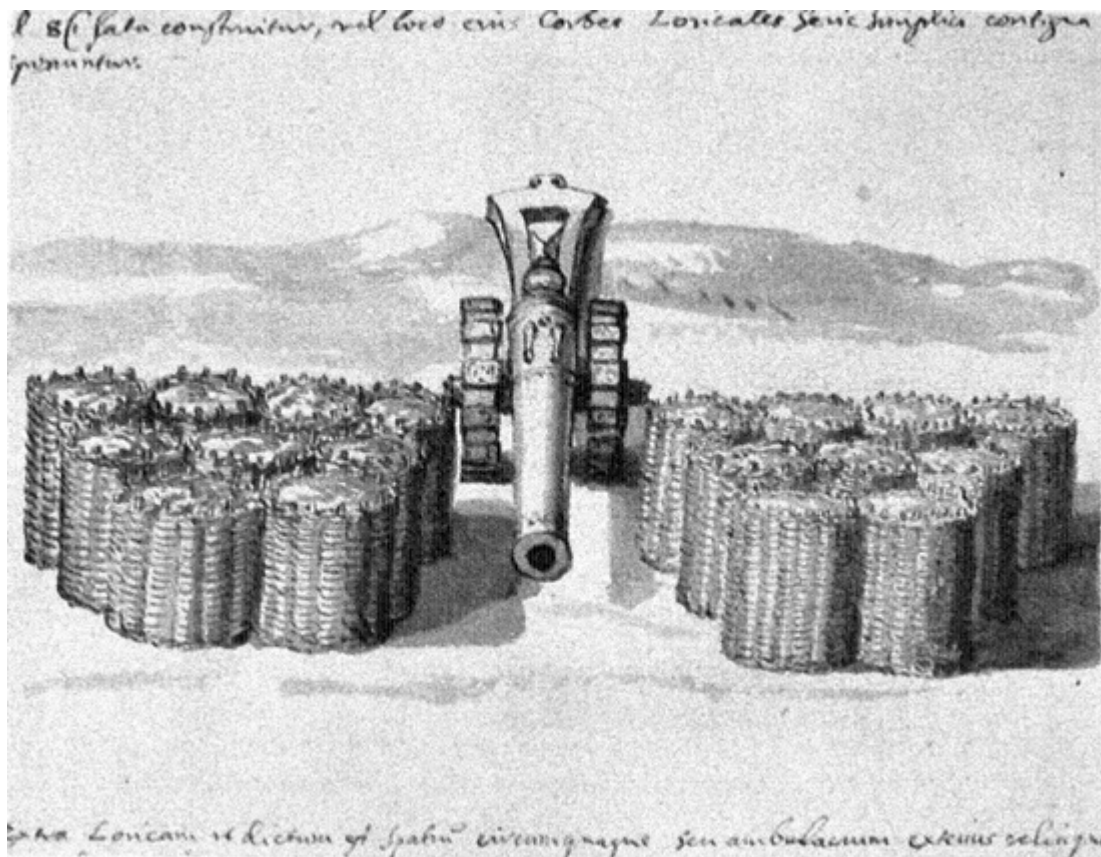
Ще більше зросло значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, Богдан Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його під опіку генерального писаря Івана Виговського, генерального обозного Тимоша Носача та генерального судді Григорія Лесницького. Або ж, коли в березні 1672 р. Ігнатовича було скинуто з гетьманства, до виборів нового гетьмана влада також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря. По смерті гетьмана Івана Скоропадського (липень 1722 р.) у Глухові відразу ж відбулася нарада генеральних старшин (наказний гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич, генеральний суддя Іван

Чарниш, генеральний осавул Яків Лизогуб і генеральний хорунжий Василь Жураковський), котрі де-факто перебрали владу до своїх рук.

Обов'язки та внутрішня службова ієрархія корпорації «вищих» генеральних старшин

В ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний. Уряд військового обозного був відомим на Запорозжжі уже з початку XVII ст. Зі стартом визвольного руху козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки антиросійського виступу гетьмана Івана Мазепи інститут генерального обозного є обов'язковою й доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату. На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, зазвичай, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів.

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою, на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, яких могло бути двоє чи навіть більше, інститут генерального обозного посідав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості через це повноцінного функціонування, вочевидь, практикувалося «наказничество», тобто тимчасове виконання відповідних службових обов'язків.

Гармата на укріпленій кошами базі. XVII ст.

Порівняно з напрямками розвитку військової демократії на Запорозькій Січі, у роки революції середини XVII ст. суттєво розширилися повноваження та, відповідно, вплив військового обозного, який одним із перших увійшов до складу гетьманського уряду. Функції генерального обозного насамперед полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організовувати її матеріальне забезпечення («дабы он для делания пороха в потребных материалах всемерное имел старательство»²²¹), підбирати і представляти для затвердження гетьману та генеральній старшині штат Генеральної військової артилерії — осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного було покладено й важливу функцію ведення реєстру козацького війська.

Крім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний інколи як наказний гетьман виступав начальником окремих козацьких формувань у поході та заступав гетьмана під час його відсутності в Україні. Зокрема, саме в такій ролі бачимо генерального обозного Івана Черняту за гетьманування Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка за гетьманства Павла Тетері, Якова Корицького — за Петра Дорошенка, Петра Забілу — за Івана Самойловича.

На генеральних обозних було покладено також винятково важливі політичні функції. Нерідко саме вони очолюють повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Тиміш Носач очолював українську делегацію на варшавський вальний сейм, де стояло питання ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. У липні 1663 р. генеральний обозний гетьманського уряду Івана Брюховецького, Іван Цесарський, а в січні 1669 р. обозний Дем'яна Ігнатовича, Петро Забіла, очолювали повноважні посольства до Москви.

Вагому роль відігравали генеральні обозні під час проведення Генеральних рад. Як було зазначено раніше, за традицією саме обозний виступав розпорядником таких зібрань, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьманові знак його влади — булаву. Згідно з приписами Московського договору 1665 р., генеральний обозний був зобов'язаний у разі смерті гетьмана для упередження «шатости» у Війську Запорозькому «булаву и знамя болшое, и булаву ж и знамя меньшое, и бунчук, и пушки» до проведення нових гетьманських виборів відвозити до старшого в Україні царського воєводи. Відповідно, після проведення виборів гетьмана обозний мав їх повертати новообраному регіментареві.

Як зазначили вище, під началом генерального обозного (на відміну від решти членів гетьманського уряду) на постійній основі перебувала потужна військова одиниця — Генеральна військова артилерія. Згідно з козацькими традиціями і пізнішими штатними розкладами, до її складу входили гарматні осавул, писар, хорунжий і отаман, які формували штат найближчих помічників генерального обозного. Під орудою гарматного писаря була Канцелярія генеральної артилерії, штат якої формували канцеляристи, підканцеляристи, префекти, економи тощо. Бойову спроможність Генеральної військової артилерії забезпечували спеціально навчені військові служителі — гармаші й пушкарі. А матеріально-технічною частиною опікувався численний штат допоміжних служителів: господарі, дозорці, шафарі, старости, ключники, ковалі, слюсарі, стельмахи, конюхи, коновали, фурмани, стадники, погоничі та інші. Час від часу у штаті Генеральної військової артилерії натрапляємо на згадки про вакансії інженерів, фельдшерів, цирульників, цейхвахтерів. Крім того, на регулярній основі в штаті перебували різноманітні музики: трембачі, сурмачі, піщалки тощо.

---

²²¹ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1786 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. — Вып. II. — Чернигов, 1902. — С. 272.

Козацька гармата з гербом гадяцького полковника Івана Чарниша, 1713 р.

Приблизно таку ж роль, як генеральний обозний у військових, у цивільних справах відігравав генеральний писар. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана й був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без «притеснення (якої) листи жадніє» не мали офіційної сили²²².

У Війську Запорозькому був переважно один генеральний писар. Але на початку існування Української держави в 1648–1649 роках як генеральні писарі згадувались одночасно й Іван Креховецький, і Іван Виговський. Із часом Виговський відтіснив Креховецького від управління Генеральною військовою канцелярією, але цікаво, що накинута російською владою Юрію Хмельницькому Переяславські статті 1659 р. також містили вимогу: «при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю»²²³. І якщо стосовно суддівства і осавульства такий порядок справ укорінився, то до уряду генерального писаря втратив актуальність, і надалі писарем завше була лише одна особа.

Іван Виговський. Невідомий художник

Зважаючи на специфіку обов'язків, на уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід і не обов'язково заслужили авторитет на військовому поприщі. У розпорядженні писаря перебувала спеціальна Генеральна військова канцелярія, в якій працював штат канцеляристів — усі з освітою та знанням мов.

За своїм положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньої політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького, Іван Виговський. Відповідно до свідчень сучасників, Виговський «абсолютно всім рядить,

не доповідаючи, відправляє послів»²²⁴. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що «Виговський опанував

²²² Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 102.

²²³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 267.

²²⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... — С. 238.

серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином»²²⁵) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги, й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» як другу, після гетьмана, за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався і генеральний писар став нарівні з іншими генеральними старшинами.

Найбільш типовим для адміністративної практики Гетьманату другої половини XVII ст. переміщенням особи після складання нею обов'язків генерального писаря є висування на уряд генерального судді. Не менш типовим для цього часу є і переміщення з урядів генеральних писарів на полкові посади.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував уряд військового судді. В Українській державі традиційно було двоє генеральних суддів і, як ішлося вище, ця норма була закріплена в Переяславських статтях 1659 р. Хоча, аналізуючи документи тієї доби, не важко помітити, що часто-густо вони фіксують прізвище лише одного урядовця. Це дозволяє гіпотетично припустити поширення і такого, одноособового, виконання повноважень. У тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один із них виступав «першим» або «старшим», а інший — «другим», тобто нижчим за службовим рангом. Серед іншого, це відбивалося й на розмірах пожалувань, якими цар обдаровував козацьких старшин при певних нагодах.

Прямим обов'язком суддів був розгляд і винесення вироку за цивільними справами. Для розбору карних справ скликали суддівську колегію — Генеральний військовий суд, у якому головував гетьман або один із генеральних суддів. Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Наприклад, джерела фіксують відрядження гетьманом Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді Петра Забіли й військового канцеляриста Дем'яна Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Витязенком та ігуменом Полтавського монастиря Івашківським за млини. У червні 1673 р. генеральний суддя Павло Животовський разом із гадяцьким полковником Семеном Остренком засудили в Гадячі до смертної кари Тимоша Бута за «непристойні слова» на адресу царя.

Каламар XVII ст.

Військовим клейнодом генеральних суддів була «комишина» або «ліска судейська чорна гибанова, просто в сребло оправная»²²⁶. Крім «ліски-комишини», атрибутом влади генерального судді була також печатка військова суддівська, необхідна «для запечатованія укончонных... справ»²²⁷. Без такого «запечатування» справа вважалася незавершеною. А ще в джерелах трапляються згадки про козаків окремого «курень генерального судді», які були покликані матеріалізувати суддівську владу в ході проведення судових розслідувань і приведення вироку до виконання. До того ж вони охороняли приміщення суду, виконували різного роду поліцейські функції, а також формували почет генерального старшини під час різних урочистих заходів і вартували під час походів.

*Генеральний суддя Василь Кочубей.
Художник Т. Шевченко*

²²⁶ Величко С. Літопис. — К., 1990. — Т. 3. — С. 553.

²²⁷ Журнал, сиєсть, насущная записка діл. — С. 98.

Як і для решти генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням лише їх прямих функціональних обов'язків. Часто-густо генеральні судді виконували різноманітні доручення гетьмана. Так, суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн, зокрема, в 1652 та 1654 роках генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний очолював посольства до Москви. Хоча діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте й вони брали в ній активну участь. Так, функції наказного гетьмана в походах у різний час виконували генеральні судді Антон Жданович, Іван Самойлович та Павло Животовський. На час відсутності гетьмана Івана Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов'язки наказного гетьмана справляв генеральний суддя Василь Кочубей.

У переважній кількості виконання обов'язків генерального судді так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини, й джерела містять лише поодинокі факти переміщення цих осіб на полкові уряди.

Про уряд генерального підскарбія перші звістки доходять із часів гетьманування Богдана Хмельницького, але постійно діючим він став лише в 1728 р. Коло обов'язків генерального підскарбія включали питання, пов'язані з обкладанням і стягненням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарбій визначав дозорців у полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового скарбу. Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарбій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. До його прерогатив належало видавання дозволу на побудову млинів, контролю за дотриманням правил їхнього користування.

З метою встановлення контролю за українськими фінансами російській уряд через «Решительные пункты» 1728 р. наказував «для збору з малоросійскаго народу в войсковой скарб доходов учредить двух подскарбіев, одного из великоросійскаго, и одного из малоросійскаго (народу)»²²⁸.

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніші часи й підскарбія, дослідники зараховують до «вищої» групи гетьманського уряду. В ієрархії Війська Запорозького вона стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь із цих старшин посідав полковницькі уряди. Один із найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини Лев Окиншевич взагалі заперечував можливість подібного службового просування. Проте розширення джерельної бази дослідження дозволяє аргументовано заперечити цей надто категоричний висновок. На сьогодні відомий факт посідання Михайлом Суличем полкового уряду після обіймання посади генерального судді, очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, колишнім генеральним писарем Лукашем Бускевичем. Більше того, трапляються випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини колишніми членами гетьманського уряду.

Обов'язки та внутрішня службова ієрархія корпорації «нижчих» генеральних старшин

До складу «нижчої» генеральної старшини умовно можна віднести генеральних осавулів, хорунжих і бунчужних. На відміну від першої групи генеральної старшини,

бунчужний і хорунжий мали вузьке коло чітко виражених обов'язків. Так, із формального боку функції генерального хорунжого полягали в охороні військової корогви (стягу), а бунчужного — гетьманського бунчука, які в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Але згодом, навіть після того як вони закріпилися серед урядів генеральних, особи, що їх обіймали, й надалі були зобов'язані «находиться при гетмані переменою для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імеит»²²⁹. Лише уряд осавулів, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорозжі з кінця XVI — початку XVII ст.

З початком революції генеральні осавули входять до складу генеральної старшини, і так само як і генеральний обозний, найбільш тісно пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавулів призначають командирами окремих частин козацького війська. Зокрема, відомо, що впродовж другої половини XVII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатько, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пиляй, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі).

Вельми промовистим, із точки зору функціональної націленості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків, є той факт, що з числа встановлених нами сорока дев'яти прізвищ генеральних осавулів середини — другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Служба в чині генерального осавула відкривала кандидату дорогу до полковницького уряду. Такий шлях до полковничого пернача пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський.

Під час військових походів, у яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалися завдання організації караульної служби. У мирний час генеральний осавул частіше за інших генеральних старшин виконує різного роду поліцейські функції: судові розслідування, приведення до виконання вироків Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до дипломатичних місій. Досить політичною була їх роль під час Генеральних рад, на яких вони виступали як розпорядники. Подібно до випадку з генеральним суддею, є згадки про існування окремих «осавульських куренів», козаки яких формували своєрідну лейб-гвардію генерального осавула, супроводжували його в походах й урочистих процесіях.

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Як і осавулам, їм також нерідко доручають очолювати окремі військові команди та підрозділи, проводити судові розслідування, засідати в Генеральному військовому суді, бути присутніми при виконанні судових вироків. Крім того, генеральних бунчужних і хорунжих залучають до виконання різноманітних дипломатичних доручень (хоча важливі дипломатичні завдання чи керування повноваженнями посольствами до іноземних правителів типовими не були).

Із наявного у джерелах фактичного матеріалу випливає, що як генеральний бунчужний, так і генеральний хорунжий не були жорстко прив'язані до виконання чітко обумовлених обов'язків, на відміну від іншої генеральної старшини.

Поява цієї категорії вищих козацьких урядників була обумовлена ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генерального бунчужного і хорунжого зустрічаються

---

²²⁹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. К., 1926. — С. 142.

вже в реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку було зазначено: «Васко хорунжий бунчучный» та «Опанас Процовънин хорунжий войсковый»²³⁰. Ідентифікація «Васка» як «хоружого бунчучного» дала підстави дослідникам припустити, що первісно не існувало ні чіткого розмежування їх функціональних обов'язків, ні диференціації між ними загалом. І тому згаданий вище Васко — перший із-поміж відомих нам військових бунчужних — у джерелах згадується то як «хорунжий Хмельницького», то як «хорунжий гетьманской».

Тривалий час ієрархічно і бунчужний, і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, це були посади гетьманські чи двірські. Свідченням доволі невисокого соціального статусу особи, що посідала уряд «гетьманського бунчужного», слугує розмір річної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. Згідно з нею генеральному бунчужному випадало на рік 50 польських золотих, тобто так само, як полковим писарю чи хорунжому. Генеральний суддя отримував же шестеро, а генеральний осавул увосьмеро більше грішми й, окрім того, мав право користуватися прибутками з одного млина. Полковий осавул, і той отримував учетверо більше грошової платні, ніж генеральний бунчужний, не беручи до уваги прибутків із млина. Більше того, грошова платня сотника чи писаря Генерального військового суду вдвічі перевищувала платню гетьманського бунчужного.

І лише у так званих «Прежних статях Богдана Хмельницького» у варіанті 1659 р. розмір грошової платні гетьманським бунчужним зріс удвічі і складав уже 100 польських золотих, у той час як розмір платні решти козацької старшини залишився незмінним.

Генеральний хорунжий (1708–1721) Іван Федорович Сулима

Разом із тим, незмінною залишалася й практика невключення бунчужного до складу козацьких старшин, яким передбачалося надання прибутків із млинів. І ця обставина є досить показовою щодо визначення соціального статусу гетьманського бунчужного в козацькій ієрархії середини XVII ст., а також демаркації кола його постійних обов'язків. Адже угода, аргументуючи доцільність винагородження певних категорій вищих козацьких старшин через надання їм на ранг прибутків із млинів акцентувала увагу на їх безперервній заангажованості військовими справами: «Да обозному ж и писарю и на судей по дву человек и на всякого полковника и

ясаулам войсковым и полковым, которые на услугах войсковых завсегда бывают (виділено мною. — В. Г.), по мельнице б было»²³¹.

Доволі показовим є й те, що в угодах 1654, 1659, чи 1669 років при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується інститут генеральних чи гетьманських хорунжих, хоча в урядах Б. Хмельницького, І. Брюховецького та Д. Ігнатовича

²³⁰ Реєстр Війська Запорозького... — С. 27.

²³¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ-Львів, 2004. — С. 116.

фактично вони були (про що свідчать документальні відомості про осіб, котрі обіймали ці посади). Щоправда, принагідно варто зауважити, що інформація про цю групу козацьких старшин упродовж 40 — початку 70-х років XVII ст. все ж з'являється спорадично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича в 1672 р. інститут генерального хорунжого стає постійним. Причому, впродовж 1672–1677 років цю посаду обіймають такі впливові козацькі старшини як Григорій Коровка-Вольський та Степан Забіла, що безумовно, сприяє зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

Перша відома нам згадка про бунчужного, як про уряд генеральний, датується 1675 р. Саме тоді цей уряд посідав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй кипучій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674–1676 рр. Самойлович тричі призначає Полуботка наказним гетьманом, а в 1677 р. переміщує на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана — колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, який на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича в 1687 р. Голуб неодноразово виконував важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення останнього в ранзі наказного гетьмана. Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування в ієрархії Війська Запорозького. Часто на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на невисоких посадах полкової чи сотенної старшини. Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дозволяв із часом переміститися на полковницькі і генеральні уряди (генерального осавула і навіть генерального обозного).

Яким чином можна було дістати місце в гетьманському уряді?

Протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на Генеральній або старшинській раді та через пряме гетьманське призначення. З формального боку, відповідно до традицій Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, часто-густо більшість генеральних старшин зберігали за собою посади. Втрачали місце лише ті, хто скомпрометував себе в очах російської влади або був надто тісно пов'язаний із попереднім, уже скинутим із гетьманства, правителем. Найбільш кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю. Хмельницького увійшли зразу два нові генеральні судді, два писарі та осавул.

Ще більш різкими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви в середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської генеральної ради булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади прийшло чимало нових людей, більшість із яких перед новим призначенням навіть не згадувалися в історичних джерелах як особи, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Винятки становили хіба що колишній миргородський полковник Павло Животовський, обраний наказним генеральним обозним, новий генеральний писар Степан Потребиш-Гречаний, котрий раніше входив до складу сотенної старшини Корсунського полку, новий генеральний суддя Петро Забіла та генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, які перед тим сотникували в Чернігівському полку. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Ігнатовича, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий.

Із посиленням ролі і значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. У цьому випадку були можливі два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманату у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення.

*Шляхетські чоботи східного
типу. XVII ст.*

Необхідною умовою для того, аби кандидат міг претендувати на генеральний уряд, було лиш те, щоб він був православним і не іноземцем. Це положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р., і згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже відзначалося вище, з 1728 р. одним із генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер).

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не фіксують випадків, коли одна й та ж особа посідала одночасно декілька генеральних урядів (винятки становлять лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, зазвичай, осавулами, полковницьких обов'язків у разі раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Водночас відомо чимало випадків, коли той чи інший старшина посідав генеральний уряд як так званий «наказний», тобто лише певний час виконував обов'язки генерального старшини. Найбільше поширення подібна практика набула щодо інституту гетьманства, але історичні джерела фіксують згадки й про існування наказництва на уряді генерального обозного, генерального осавула та генерального писаря. Із джерел випливає, що в цьому випадку наказництво практикувалося у зв'язку з відсутністю того чи іншого повноправного старшини в Гетьманаті, зокрема, згадки про наказного генерального обозного Павла Животовського містяться в документах другої половини 1663 р., коли «повний» генеральний обозний Іван Цесарський перебував за дорученням гетьмана у Москві.

Глава 6

**«От нас суполную владзу маєт тим полком
справовати, непослушних карати і
вольностей товариства нашого постерегти».
Пани-товариші полковники**

**«Получил милость височайшую, равенством
гетману». Місце полковника у владній ієрархії та
його соціальний статус**

Полковники Війська Запорозького — вищі урядники структуроутворюючих адміністративних одиниць Української держави й одночасно командири військових підрозділів, сформованих на теренах підпорядкованих їм адміністративних одиниць — у службовій ієрархії Гетьманату посідали особливо поважні місця. У політичному плані посідання полкового уряду вводило старшину у вищі ешелони влади. Аналізуючи реальний стан владної взаємодії в Гетьманаті, можна дійти висновку, що за статусом і вагою при вирішенні державних справ саме полковники були найбільш впливовими після гетьмана козацькими старшинами. Звичайно ж, у конкретних ситуаціях за гетьманування того чи іншого регіментаря під впливом різних обставин більший, ніж полковники, фактичний вплив на останнього міг справляти хтось із членів гетьманського уряду. Але за статусними показниками і «законним» місцем у системі владних стосунків саме полковники, слідом за гетьманом, були найважливішими суб'єктами української політики. У той час як генеральні старшини виступали переважно в якості такого собі предиката гетьманської влади, полковники повноправно репрезентували волю козацького товариства.

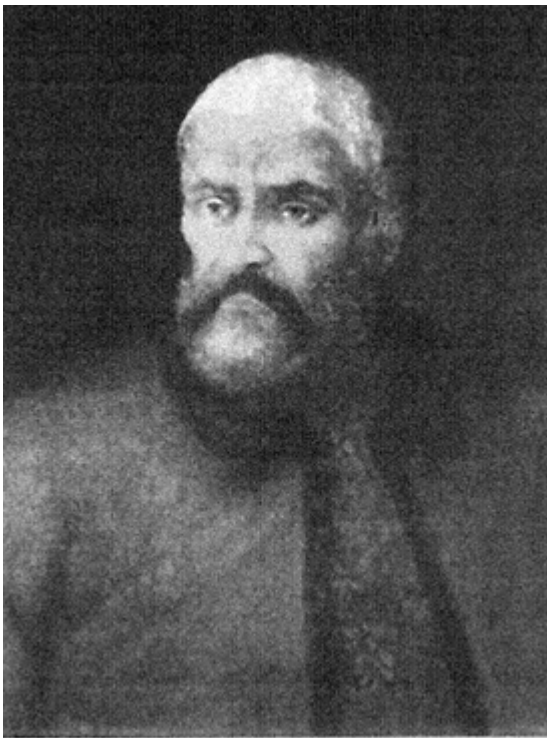
Полковник Богун під Берестечком. Художник М. Івасюк

І в сприйнятті козацького загалу, і у способі життя та публічної поведінки полковник являв собою гетьмана в мініатюрі. Причому, не лише в сенсі наслідування певного гетьманського стилю представлення своєї влади, а й нерідко у відкритому політичному суперництві з регіментарем. Одним із найбільш промовистих проявів такого суперництва, вочевидь, є поведінка черкаського полковника Максима Кривоноса влітку-восени 1648 р., і, особливо, під час Пилявецької битви, коли полковник розбив свій табір окремо від табору гетьмана Хмельницького. Не менш показовим в історичних реаліях першої чверті XVIII ст. є владний статус миргородського полковника Данила Апостола за гетьманування Івана Скоропадського. А відомий український дослідник історії Гетьманщини О. Лазаревський взагалі писав, що у першій половині XVIII ст. полковники, принаймні частина з них, володіли у своїх полках навіть більшою владою, ніж гетьмани в Гетьманаті. Конкретизуючи свою думку, історик стверджував, що Дмитро Горленко, користуючись особливою приязню гетьмана Мазепи, «розпоряджався всіма полчанами, як своїми підданими». Мало що змінилось у цьому плані й за його наступників — Гната та Григорія Галаганів, котрі також розпоряджались у полку «майже безконтрольно»²³².

²³² Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Прилуцкий полк. — С. 132.

Промовисті натяки на таке — соціально високе і владно впливове — місце очільника полку в очах сучасників нерідко бачимо і в джерельних свідченнях доби. Так, у родословних нотатках Івана Забіли, небожа ніжинського полковника Степана Забіли, за 1687–1693 роки читаємо про знаменитого родича: «по чину довольно служил; получил милость височайшую равенством гетману»²³³.

Але наведені вище слова — це надто узагальнене тлумачення статусу і функцій очільників полків, до того ж не позбавлене певної метафоричності й гіперболізації. Яким же чином можна визначити ці функції? Полковник виступав очільником військової й адміністративної структури полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, Генеральних і старшинських рад. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі автономії була досить поважною. У силу різних обставин зростало значення полковничої влади в часи послаблення гетьманського проводу.

*Полковник Гнат Галаган.
Невідомий художник XVIII ст.*

Також слід мати на увазі, що персональний статус того чи іншого полковника напряму залежав від його наближеності до особи гетьмана. Наприклад, очільник Стародубського полку Петро Рославець ще напередодні проголошення Дем'яна Ігнатовича повноправним гетьманом уклав із ним усну угоду, «чтоб друг на друга быть надежным»²³⁴, а відтак, коли той очолив Лівобережжя, став одним із найвпливовіших урядників козацької автономії. Рославець упродовж наступних трьох років почувався повним володарем Стародубщини. Безконтрольно роздавав вільні полкові землі своїм клієнтам, не забуваючи при цьому й про власні інтереси. Активно розвивав найбільш прибутковий на той час «бізнес» — влаштовував на придатних для цього

місцях водяні млини й поселяв навколо них слободи²³⁵. Докорінних змін ситуація зазнала лише в останній рік гетьманування Ігнатовича, коли він із якихось причин напосівся на колишнього свого «надежника» і врешті-решт таки примусив його зректися полковницького уряду.

Вельми цікавою, з точки зору бачення самими полковниками свого місця в структурі владних стосунків Гетьманату, є розмова з царським ясельничим Іваном Желябужським київського полковника Василя Дворецького під час його перебування у складі посольства гетьмана Івана Брюховецького в Москві восени 1665 р. Дворецький переконував Желябужського, що теперішній гетьман обраний начебто не всім Військом Запорозьким, а «ими полковниками», і влада його тримається саме на членах цієї впливової корпорації: «держитца от них; а козаки де его не любят». Тому полковник рекомендував своєму опоненту: у тому разі, коли великий государ задумає вершити якісь «дела в их местех»,

²³³ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 12.

²³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 88, 89.

²³⁵ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 15.

спершу запитати думки в них, полковників, а вже по тому ставити до відома гетьмана, «а не говоря б с ними не указал ничего зачинать»²³⁶.

Прохання, передане київським полковником через ясельничого цареві, вельми цікаве як бачення козацькою старшиною моделі розвитку владної надбудови Гетьманату, трансформування останнього в олігархічний владний режим, де пріоритетні ролі відіграватиме корпорація вищої козацької старшини. Відсутність у заяві Дворецького згадок про генеральних старшин як суб'єктів, що «обрали» гетьмана і від яких він нині «держиться», вочевидь, також не випадкова.

Останні у сприйнятті полковника асоціювалися насамперед із особистим оточенням гетьмана. Були, так би мовити, його похідною, його продовженням, і не відігравали самостійної ролі, не уособлювали волі козацького товариства, не були втіленням влади над останнім, як це було у випадку з козацькими полковниками.

В ієрархії Війська Запорозького, як було зазначено раніше, формально вище за полковників, а насправді нарівні з ними, стояла група так званої «вищої» генеральної старшини (генеральний обозний, писар, суддя, підскарбій), представники якої лише зрідка переміщувались на полковницькі уряди. Призначення ж на полковництво із середовища «нижчих» генеральних старшин (генеральних осавулів, хорунжих та бунчужних) в адміністративній практиці Гетьманату було досить поширеним явищем. Саме такий шлях до полковничого пернача пройшли, наприклад, генеральні осавули Павло Яненко-Хмельницький, Іван Скоробагатько, Матвій Гвинтовка, Ярема Петрановський, Яків Лизогуб, Іван Лисенко, Григорій Витязенко, Леонтій Черняк, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський.

У надзвичайній важливості владних і соціальних позицій полковницької службової корпорації переконують і стратегії подальшого службового зростання її представників. Так, лише в другій половині XVII ст. для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича полковницький уряд став останнім щаблем перед посіданням гетьманства. Службою на полковницьких урядах зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович і, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). Із-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє — Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол — перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками. Значна частина полковників Війська Запорозького після виконання своїх обов'язків із керівництва полку увійшла до складу генеральних старшин вищого ешелону у якості обозних чи суддів. Саме з полковництва на уряд генеральних обозних прийшли відомі козацькі старшини Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів — Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Миклашевський, Михайло Гамалія та інші.

*Полковник стародубський Михайло Миклашевський.
Невідомий художник*

Достатньо показовою у сенсі соціального престижу полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Саме таким чином відбулося заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, генеральними суддями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським та іншими. Коли гетьман Самойлович, заарештувавши у 1683 р. переяславського полковника Войцу Сербина, зводить на його місце свого близького родича, генерального осавула Леонтія Полуботка, то це було нічим іншим як відвертою демонстрацією гетьманської протекції над ним. Так само й наступник Самойловича, гетьман Мазепа, призначаючи в 1690 р. на уряд стародубського полковника генерального осавула Михайла Миклашевського, виразно демонструє свою приязнь до нього. Аналогічні приклади можна навести і з часів гетьманування Івана Скоропадського, коли в 1714 р. Івана Чарниша було переміщено з полковництва в Гадяцькому полку на уряд генерального судді, аби тим самим звільнити полковий уряд у Гадячі для ставленика царя Петра I — сербського шляхтича Михайла Милорадовича.

А вже з 20-х років XVIII ст. складається доволі парадоксальна ситуація, за якої козацька старшина не надто й прагне увійти до складу старшини генеральної. Так, за гетьманування Апостола полковники в списках кандидатів на генеральну старшину фігурують лише зрідка, та й то лише відставні, котрі вже втратили полковництво, або ті, в яких гетьман через нове призначення хотів відібрати полковництво. Як промовисту ілюстрацію такого стану речей можна пригадати хоч би поданий Апостолом 7 листопада 1727 р. список кандидатів на посаду генерального обозного, до якого було записано таких полковників: київського Антона Танського, прилуцького Гната Галагана і колишнього корсунського Андрія Кандибу. Не беремо до уваги колишнього корсунського полковника, котрий наразі ніякої загрози авторитету гетьманської влади не становив, але і Танський, і Галаган були призначені на полковництво указами колишнього царя і, перебуваючи на високих адміністративних урядах, всіляко демонстрували свою зневагу до антицесора (лат. *antecessor*, від *ante*, «перш», й *cedo*, «поступатися», попередник — В. Г.) Апостола на гетьманстві — Івана Скоропадського. Забираючи із Київського й Прилуцького полків, гетьман тим самим не підвищував їх соціальний статус і владні можливості, а навпаки, намагався ці можливості суттєво применшити.

Ще більш переконливо виглядає ілюстрація розуміння тогочасною козацькою елітою ієрархії старшинських урядів, зафіксована в листі гетьмана Апостола в Колегію закордонних справ від 18 квітня 1733 р. У ньому регіментар скаржився на ніжинського полковника Івана Хрущова, котрий «почитає себе за обиду» йти в похід під командою генерального обозного Якова Лизогуба.

Докорінних змін ситуація зазнає вже в роки гетьманування Кирила Розумовського, коли роль генеральної старшини в управлінні Гетьманатом суттєво посилюється. Значною

мірою це було зумовлено впливом, який справляли на Розумовського владні порядки Російської імперії, де тенденція до централізації влади була очевидною. Крім того, гетьман мав звичку надовго відлучатися з України до Петербургу, і через це, природно, роль генеральної старшини в оперативному управлінні автономією істотно посилювалась.

«Заслужонный, годный и до делностей рыцерских способный муж». Якості претендентів на полковий уряд, прописані законом і представлені в політичних деклараціях

Які ж риси мали бути в претендентів на високий полковничий уряд? Відповідаючи на це питання, варто наголосити, що вперше проблема обрання на полкові уряди Гетьманату стала предметом правової регуляції у так званих «Нових статтях» Юрія Хмельницького, укладених у жовтні 1659 р. в Переяславі в ході відновлення українсько-російського союзу. У них було визначено ряд якостей претендентів. Зокрема, було включено заборону на обрання на полковництво кандидатів із інших полків — відтепер обирати на уряд потрібно було «кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать». Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, й на інші старшинські уряди) іновірців. Не дозволялось посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям, «потому что оть новокрещенных многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да им Войска Запорожского козакам чинятся налоги и тесноты»²³⁷.

Приділивши так багато уваги процедурі обрання на полковництво в статтях 1659 р., у наступних договорах про це згадують вельми побіжно, лише в контексті нагородження полковників за службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями. Отож, відповіді доводиться шукати в конкретних розпорядчих документах щодо призначення того чи іншого козацького старшини на високий полковницький уряд.

Запорозький полковник. Художник І. Рєпін

На сьогодні одним із найдавніших відомих дослідникам документів такого роду є універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 29 січня 1656 р. з оповіщенням Війська Запорозького про призначення Івана Нечая на полковництво «в Білую Русь». У ньому регіментар акцентував лише на тому, що кандидат (до слова, його зять) «нам и всему Войску нашему жичливый и в делах рыцарских взятый от боку нашего»²³⁸. При затвердженні на полковництві Федора Мовчана у квітні 1678 р. гетьман Самойлович як визначальну

19.

Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних

ознаку новообраного кандидата називає його службову лицарську репутацію: «знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»²³⁹. Тим часом гетьман Мазепа, затверджуючи 1687 р. Михайла Боруховича на чолі Гадяцького полку, визначальними якостями кандидата називає «старанность и в статечніх поступках досконалость»²⁴⁰. А вже трохи згодом, влітку 1703 р., інформуючи царський уряд про призначення на полковий уряд до Полтави Івана Левенця, Мазепа мотивував свій вибір ще й тим, що кандидат не лише добре знаний у полку як людина гідна, але і його батько справно полковникував там: «и его отец был полковником и сам может управитись»²⁴¹.

Як бачимо, гетьманські універсали щодо затвердження того чи іншого старшини на полковницькому уряді є доволі стриманими в емоційному наповненні й не містять розлогих компліментів на адресу обранця, як і не відкривають завіси таємничості щодо мотивів обрання чи переобрання.

«Порядков малороссійских не знающого и службы весьма ежели случится войсковой поход не могущого». Якості полковника, представлені в практиках

Аналіз політичного життя Гетьманату другої половини XVII ст. і особливо першої половини XVIII ст., демонструє суттєву різницю між політичними реаліями і правовими приписами щодо вимог до кандидатів на полковництво. Так, розгляд персонального складу полковницької корпорації показує, що припис щодо заборони на посідання полкових урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшинських корпорацій інших полків з часом втратив силу. Зокрема, вихрестами з іудейської віри були полковники Павло Герцик, Михайло Борухович та Андрій Маркович.

Наскільки інколи випадковим було потрапляння в полковники яскраво видно з історії входу у владу Павла Герцика. Як зауважував генеральний суддя Василь Кочубей, майбутній полтавський полковник Герцик доводився сином іудея з Умані, котрий прийшов до Полтави в переддень повстання Богдана Хмельницького, скуповуючи «лисиці, тхори, и иншіе подліе речи, яко убогій». За цим його й застав початок козацького повстання. Аби вижити у тому лихолітті, адже в Полтаві «яко всюди, жидов быто», він пройшов обряд хрещення, отримавши при цьому ім'я Семен. За деякий час його не стало, а син Павло змалечку «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками». Аж поки його матір не уподобав генеральний суддя в уряді Івана Брюховецького, Петро Забіла, — цілком випадково, як стверджував Кочубей. Забіла, на той час удовець, приїхав до Полтави, аби засватати вдову Івана Іскри (останній доводився сином знаменитого козацького гетьмана Якова Остряниці). А коли «Искриха замуж пойти не захотіла, постановивши себи до смерти вдовою быти, тогда Забела взял за себе Герцичку», в будинку якої він винайняв помешкання на час свого женихання. Таке несподіване одруження матері широко відкрило двері й перед Павлом, котрий 1675 р., «от тоей матки вспоможен будучи», «не з заслуги какое военное, але з лукавое омамы, зостал полковником полтавским»²⁴². Цікаво, що ставши полковником, Павло Герцик ніколи не підписувався прізвиськом батька, а лише як «Павло Семенович».

²³⁹ Універсали українських гетьманів... — С. 734.

²⁴⁰ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 191.

²⁴¹ Письма и бумаги Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2. — С. 198.

²⁴² Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 146–147.

Єврей Речі Посполитої. Гравюра 1626 р.

Масову появу в Гетьманаті не лише іноземців-полковників, а й цілих іноетнічних старшинських династій — Милорадовичів, Божичів, Капністів тощо — спричиняють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Тоді молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, за переказом, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне усім Гетьманатом), аніж викаже Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» — «мечниками», «двораками», «медельничарами», «конюшеними» — прибув до Києва й Україною поповзли тривожні чутки, нібито цар має намір передати Кантеміру гетьманство. Утім, жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, Петро I не наважився. А от владні амбіції оточення господаря щедро вдовольнив полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті та в слобідських козацьких полках.

Зірка і знак ордену Святої Катерини, заснованого Петром I на честь заслуг Катерини під час Прутського походу 1711 р.

Доволі часто нехтували нормою щодо обрання на полковництво місцевих козаків, натомість набувала поширення практика «закликання варягів» з інших полків. Ясна річ, у таких випадках у ролі сторони, що закликала, виступало не товариство полку, де існувала ця старшинська вакансія, а гетьманський уряд чи царська влада. Отож нікого й не дивувало, що полковником у Переяславському полку в другій половині XVII ст. був уже згаданий раніше «волох» Райча Дмитрашко, котрий, прийшовши на українські терениз Придунав'я на чолі півтисячі «товариства хоругвей волоских», перш ніж прийняв у 1667 р. полковий уряд на Лівобережжі, служив під командою правобережного — брацлавського — полковника Василя Дрозда, а на Лівобережжя перебрався лише наприкінці 1665 р. Так само й попередня служба його наступника на полковництві Леонтія Полуботка протікала хоч і на Лівобережжі, але в Чернігівському полку. Вписується в таку формулу й обрання на полковництво в той же самий Переяславський полк Івана Лисенка, котрий перед тим очолював Стародубський полк. А Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. полковий уряд у Київському полку, встиг побувати на полковництві в Чигиринському (1677–1678) та Стародубському (1678–1681) полках. Так само з Правобережжям була пов'язана й служба призначеного гетьманом Іваном Мазепою у грудні 1688 р. полковником до Переяслава Якіма Головченка, котрий перед цим був черкаським полковником і генеральним осавулом в уряді правобережного гетьмана Петра Дорошенка. І вже в першій чверті XVIII ст. сотник Глухівської сотні Ніжинського полку вихрест Андрій Маркович переміщується на полковництво до Лубенського полку.

Черговими прикладами нехтування букви закону щодо обов'язкової належності кандидата на певний полковий уряд до певного регіонального козацького співтовариства є випадки з нащадками гетьманських родин. Так, наприклад, сини гетьмана Самойловича — Семен, Яків і Григорій очолювали Стародубський і Чернігівський полки, а гетьмана Апостола — Павло й Петро — відповідно, Миргородський і Лубенський. І таких випадків в адмініструванні Гетьманату з часом стає так багато, що їх уже не можна класифікувати як винятки із загального правила, а радше як звичну практику, що успішно ігнорувала давно застарілий припис.

Проте козацька старшина, принаймні південних полків Гетьманату, все ж доволі дражливо ставилась до цієї тенденції. Вище було зазначено, що генеральний суддя Іван Чарниш мав зуба на гадяцького полковника Михайла Милорадовича не тільки тому, що він був призначений на уряд, який перед тим належав Чарнишу, а ще й через те, що той був іноземцем. Саме так стверджував у поданій на ім'я царя Петра I чолобитній ковалівський сотник Гадяцького полку Афанасій Кіцеш.

Ще переконливішим свідченням цього є формулювання з колективної скарги, яку лубенська полкова старшина подала на ім'я російського міністра при гетьманському уряді Данила Апостола, стольника Федора Наумова. Старшина скаржилася на свого полковника Андрія Марковича: «С тех пор, как открыт был Лубенский полк, на чин полковничий выбирались вольными голосами люди достойные из своих полчан и никогда не бывало от них народу отягощения; а когда промоторством гетмана Скоропадского произведен в чин лубенского полковничества чужой человек, шурин гетмана, Андрей Маркович, тогда не только нынешних времен никем неслыханныя, но и за державы людской и за жидовскаго тогдашняго арендаторства едва ли творились таковыя тяготи, налоги и обиды, какіе чинились от него, Марковича, в полку всему народу, который от того обнищал и разорен, а Маркович за недолгое время обогатился»²⁴³.

Саме в контексті розгортання справи Марковича в діях старшини спостерігаємо повернення до вимоги кінця 50-х рр. XVII ст. щодо заборони вихрестам посідати високі старшинські посади. Уперше про це згадується влітку 1723 р., тобто через 64 роки після

---

²⁴³ Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 1. — С. 57.

першої появи цієї норми в Переяславських статтях 1659 р. Тоді в таборі на р. Коломак козацька старшина зібралась у наметі миргородського полковника Данила Апостола для формулювання прохань до російської влади щодо «нужд общенародных». І в ході обговорення пакету найнагальніших питань, які потрібно було вирішити владі, старшина серед іншого розмірковувала й про «каких то жидах новокрещенных, явившихся в Малороссии»²⁴⁴. Під останніми старшина мала на увазі згаданого вище лубенського полковника Марковича та його сина Якова, котрого батько вже неодноразово залишав за наказного полковника лубенського, незважаючи на те, що останній не мав жодного досвіду адміністрування й, попри свій молодий вік, вельми пихато й брутально поводив себе у стосунках з місцевою лубенською старшиною²⁴⁵. Прибувши за кілька днів по тому до Охтирки, де була штаб-квартира князя М. М. Голіцина, генеральні старшини Василь Жураківський і Яків Лизогуб, невдоволені самоуправними діями Марковичів, представили князю претензії до лубенського полковника та його сина Якова, «который заведывает полком как бы отцовским именем». Утім, якихось практичних наслідків ця справа не мала. На полковництві в Лубнах Маркович був до 1727 р. Звичною практикою залишалось і призначення за його відсутності в полку наказним полковником Якова.

*Яків Маркович, генеральний підскарбій.
Невідомий художник XVIII ст.*

Докорінних змін ситуація зазнає лише в середині 1727 р., коли «світлішому князю» Олександрові Меншикову пощастило добитися опали для свого непримиренного супротивника — графа Петра Толстого. Не вдовольнившись засланням останнього, Меншиков вдається до репресій його родичів і свояків. На теренах Гетьманату це проявляється в тому, що в травні 1727 р. уряд ніжинського полковника було відібрано в сина опального вельможі — графа Петра Петровича Толстого, котрий, до того ж, доводився зятем колишній гетьманшії Анастасії Скоропадській. Через родинну близькість із нею, а також, вочевидь, через неприязнь миргородського полковника Данила Апостола до родини Марковичів, по волі

Меншикова, втілений у постанові Верховної таємної ради від 24 червня 1727 р., полковничий пернач було забрано і в Андрія Марковича. Історія з відстороненням Марковича від полковницького уряду знову активізувала проблему посідання євреями старшинських посад у Гетьманаті. Коли Меншиков попередньо ознайомлювався з таємною інструкцією, розробленою для міністра при гетьманському уряді Федора Наумова з приводу його діяльності в Україні, «світліший» навпроти пункту щодо обрання в сотники і в інші чини «добрых людей» наказав дописати «кроме жидов», пояснивши при цьому, що «шурин Скоропадского — из жидов и много от него в полку его тяготи, так лучше его отставить». І

²⁴⁴ Журнал еeneralной канцелярии // Русский архив. — 1880. — № 1. — С. 191.

²⁴⁵ Журнал еeneralной канцелярии. — С. 191.

саме в такій редакції 22 липня 1727 р. документ було офіційно схвалено членами Верховної таємної ради.

За гетьманування Апостола було актуалізовано питання щодо припинення практики призначення на старшинство іноземців. Так, 3 жовтня 1727 р. гадяцька полкова старшина суплікувала на свого полковника серба Гаврила Милорадовича, котрий «нам ниже именованным полчанам гадяцьким чинит нужди и озлобление». Як причину цих «нужд» старшина називала те, що Милорадович є «іназемец», порядків їхніх не знає, а до того ж, лише нещодавно прибувши в Україну і не маючи за собою ґрунтів, намагається якомога швидше наздогнати в матеріальному плані старих, заслужених у війську полковників («хотячи с другими застарелыми полковниками сравнятся в скорости обогатития»), насильно відбираючи землі в козаків і старшин, примушуючи козаків до виконання різних робіт з на свою користь. Через такі насильства «іназемца», стверджували автори супліки, козаки, «спродавши ґрунти в розні порозходилися полки, а з полку (Гадяцького) против прежнего не кому за тое будет служби войсковой отбывать». Отож, старшина й товариство просили гетьмана «позволити волними голосами з межі своїх полчан кого на тот уряд полковничества достойних избрати, а от его Милорадовича, яко порядков малороссійских незнаючого и служби весьма ежели случится войсковой поход немогущого, милостиво освободить, кабы до последней чрез таковых его хтивостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»²⁴⁶.

*Печатка полковника чернігівського
Павла Полуботка*

Реагуючи на це прохання, гетьман викликав до Глухова Гаврила Милорадовича для «ответа» та спорядив до Гадяча своїх слідчих «для учинения розыску о починенных чрез пана полковника гадяцького того полку обывателем обидах». І вже після того, як було добуто необхідні докази вини полковника, гетьман наважився звернутися до імператора з проханням про його відсторонення від влади. 29 липня 1729 р. Петро II видав указ, яким відсторонив Милорадовича від обов'язків гадяцького полковника: «Милорадовича от того полку отставить и на место его определить полковником из полчан по общему всех духовных и мирских хотению»²⁴⁷.

Тоді ж гетьман ініціював переобрання полковника переяславського «волоха» Василя Танського. Дозвіл на слідство над переяславським полковником гетьман отримав із Колегії іноземних справ 24 травня 1728 р., а вже на початку 1730-х рр. Танського вивезли до Москви. Там справу передали в руки всесильного шефа Таємної канцелярії, генерала Федора Ушакова. А в 1735 р. уже колишнього полковника переяславського Василя Танського вислали до Сибіру.

²⁴⁶ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541. — Арк. 22–22 зв.

²⁴⁷ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541. — Арк. 25 зв.; спр. 541 а. — Арк. 16–17.

«Всякіе полковые уряды». Полкова старшина як владний інститут і помічники полковника

При управлінні дорученим полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду. Зокрема, на полковому рівні існували обозний, суддя, осавул, писар і хорунжий, тобто відсутнім був лише уряд бунчужного. А в першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надibuємо згадки і про уряд «праперщика полкового»²⁴⁸, що, вочевидь, є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, в переписних книгах до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»²⁴⁹.

Очевидно, близькими були й моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, з деякими нюансами. Так, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, ніж позиції їх аналогів у гетьманському уряді. І відповідно до норм договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині в пізніших угодах), полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 польських золотих і прибутки з млина, у той час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 польських золотих. При цьому про плату для полкових обозних із нез'ясованих причин у договорах взагалі не йшлося. Згідно з запропонованим урядом П. Тетері проектом сеймової постанови Речі Посполитої 1664 р., полковому осавулу, як і полковнику, передбачалося виділення на ранг млина.

Що стосується функціональних обов'язків, то безпосереднім завданням полкового обозного було завідування артилерією й обозом. Але, зважаючи на високий владний статус інституту, за відсутності полковника саме обозні (а також сотники полкових сотень) виконували його обов'язки як наказні полковники. Також обозним доручали ведення компуту полку, виконання різного роду важливих доручень полковника чи гетьмана — головування в судових засіданнях, виконання дипломатичних завдань, розмежування спірних земель тощо.

---

²⁴⁸ Див.: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723 // НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54479. — Арк. 6 зв.

²⁴⁹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. I, № 54480. — Арк. 2; № 54335. — Арк. 1.

Мортира на дубовому лафеті

У штаті полкового обозного згадуються полковий артилерійський осавул, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші та пушкарі. Підлеглі полкового обозного займали окремий двір полкової артилерії, на якому були різні господарчі служби, муровані льохи, комори, сараї тощо.

Наступне місце в полковій ієрархії після полковника й полкового обозного посідав полковий суддя. Його обов'язки, природно, стосувалися питань організації судочинства в полку. Слід зауважити, що в перші роки існування Української козацької держави правосуддя чинив виключно очільник полку, більше того, вже після появи інституту полкових суддів вища судова влада в полку все одно належала полковнику. Полковник головував на засіданнях суду, його підписом скріплювалися судові присуди, на його ім'я подавалися апеляції на ухвали нижчих судових інстанцій. Функції помічника судді виконували писар і декілька підписків. У його розпорядженні перебувала також судова канцелярія.

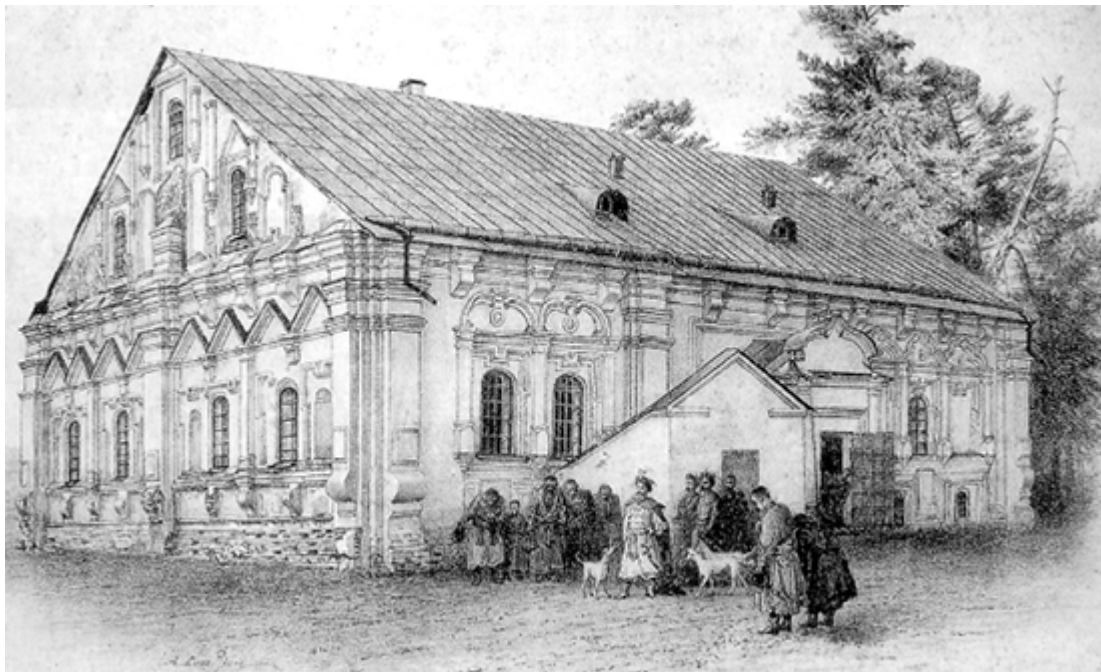
Важливе місце серед полкової адміністрації посідав і полковий писар. Він керував канцелярією, завданням якої було діловодство полку. Зокрема, в канцелярії акумулювалися розпорядження гетьмана і Генеральної військової канцелярії. Тут готувалися універсали, листи, ордери, рапорти, накази, донесення, промеморії (різновид ділової кореспонденції, якою обмінювалися ієрархічно рівні за своїм статусом державні установи Російської імперії — В. Г.), інструкції та інші документи, що виходили з підписом полковника чи полкової старшини. У канцелярії зберігалися компути полків, ведення яких також контролював полковий писар.

Зазвичай у полкових канцеляріях служило 10–16 канцеляристів і підписків. Щоправда, штат Полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував аж 47 осіб. Ще більшим був штат Стародубської полкової канцелярії: перелік «служителей и прочих», поданий у Генеральному описі, вказує аж 59 чоловік, із них 18 — полкові канцеляристи²⁵⁰.

Зважаючи на значні обсяги роботи та великий штат канцеляристів, організовувати діяльність останніх полковому писарю допомагав старший канцелярист — реєнт. Цікаво, що в окремих випадках в документах трапляються згадки про двох полкових писарів. Зокрема, така ситуація відображена в переписі Миргородського полку 1722 р., де один зі старшин названий «другим писарем полковим». Утім, у присязі Миргородського полку 1718 р. записано Івана Руновського як полкового писаря, а Самійла Малинку — як полкового

підписка. А вже за деякий час Малинка стає повноправним полковим писарем. Тобто, вочевидь, «підписок», «реєнт», «другий писар» — все це історичні визначення старшого канцеляриста, котрий був найближчим помічником полкового писаря і в разі потреби його заміщав.

Починаючи з 1720-х років, полкові канцелярії поділились на окремі «повіття» (відділи), члени яких опікувалися певними сферами полкового діловодства: скарбом, судом тощо. Крім того, в цей же час російська влада санкціонує поділ канцелярій на так зване «присутствіє» та власне канцелярію. Полкове «присутствіє» як владний колегіальний орган формували полковник, обозний і писар, які на засіданнях розглядали різноманітні питання організації життєдіяльності полку й ухвалювали рішення, а документальним супроводом і оформленням у відповідні розпорядження переймалися канцеляристи на чолі з реєнтом. Із 1732 р. при полкових канцеляріях з'явилися так звані Лічильні комісії, завданням яких була організація фінансів полку та контроль за видатками. До складу комісій входили комісар, один із полкових канцеляристів і декілька вибраних на місячний термін козаків. Контроль за діяльністю самої комісії здійснював спеціально призначений для цього канцелярист Генеральної військової канцелярії.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. О. Сластіон

Полкова канцелярія завжди розміщувалася неподалік будинку полковника, часто в його дворі, а іноді — навіть у його власному будинку. Так, чернігівські полковники тривалий час «відправляли» полкові справи у власних будинках. А прилуцький полковник Гнат Галаган влаштував «писарню» у власному дворі «край конюшни»²⁵¹. Поширеним явищем було розташування канцелярії в будинку міського магістрату чи ратуші. Утім, з початком XVIII ст. полковники намагалися побудувати окремі просторі приміщення, які ставали ще одним свідченням високого соціального статусу очільника полку. Прикладом саме такої архітектури є зведена наприкінці XVII ст. в часи урядування полковника Якова Лизогуба будівля полкової канцелярії у Чернігові, що являє собою справжню перлину українського бароко. Будівля Чернігівської полкової канцелярії мала шість кімнат, під якими був

²⁵¹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 3. — С. 44.

шестикамерний льох. Так само й будівля Полтавської полкової канцелярії складалася з шести камер — із п'яти житлових приміщень та одного службового.

Якщо полковий писар був цивільним помічником полковника, то в царині військової організації таку допомогу полковнику надавали, поруч із обозним, полкові осавули. Як і на рівні генеральних старшин, полкових осавулів у кожному полку, зазвичай, було двоє. Важко сказати напевно, чи існував поміж ними розподіл обов'язків, чи лише за фактом один із них виконував поліцейські функції, очолював проведення судових розслідувань і приводив вироки до виконання, а інший тим часом більше опікувався військовими справами, зокрема слідкував за мобілізацією козаків, їхнім спорядженням та озброєнням, керував бойовою підготовкою і злагодженням підрозділів. Переписи полків містять однозначну вказівку щодо існування певної внутрішньої ієрархії поміж полковими осавулами. Так, один із них іменувався «осавулом полковим», а інший — «другим осавулом»²⁵², тобто нижчим за рангом. А ще в компутах деяких полків (Прилуцького, наприклад) знаходимо згадки про «підосавулів», котрі виступають у ролі помічників осавулів.

Під час походів осавули формували й очолювали передові дозори, опікувалися розвідкою, брали на себе командування зведених із козаків кількох сотень підрозділів. У мирний час виряджались у посольства, виконували розпорядження полковника у сфері судочинства, контролювали діяльність сотенних адміністрацій тощо.

*Осавул житомирський Хома.
Невідомий художник*

Слідом за осавулами в полковій ієрархії стояли полкові хорунжі. Найпершим формальним обов'язком останніх було оберігання полкової короги (великого полкового прапора) і полкового значка (малого полкового прапора). Утім, насправді коло їхніх обов'язків було значно ширшим і фокусувалося переважно на виконанні різноманітних доручень полковника, що так чи інакше перегукувались із діяльністю осавулів. Ведучи мову про структуру ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що на початку її становлення доволі часто трапляються згадки про наявність двох полкових хорунжих, один із яких є «першим»²⁵³, а відтак і старшим. У документах кінця XVII-XVIII

²⁵² НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54335. — Арк. 1.

²⁵³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 15408. — Арк. 2–3.

ст. подібні факти виявляються не часто, що нашо́вхує на припущення щодо відмови від такої практики, принаймні в окремих полках. А скажімо, компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових хорунжих²⁵⁴.

Спершу уряди полкової старшини були виборними. Але мірою того, як зміцнювалось повновладдя полковника, принцип виборності поступався місцем практиці призначення на уряд наказом очільника полку. Утім, царський указ від 22 січня 1715 р. «О выборе полковой старшины и не чинении обид простому народу» поклав цьому край, принаймні у формально-правовій площині. Згідно з цим указом при призначенні на вакантні уряди полковій (як і сотенній) старшині дозволяли вибирати лише 2–3 претендентів на старшинство, із числа яких гетьман спільно з царським резидентом мав проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне быть может»²⁵⁵.

Чи залежала ротація полкової старшини напряму від змін на найвищому щаблі полкової влади? Однозначну й універсальну для всіх періодів існування козацької державності відповідь дати складно, адже в одних випадках при зміні полковника переобирали чи не весь склад полкової старшини, а в інших — така ротація не відбувалась. Докорінно склад полкової старшини оновлювався, коли полковника обирали в умовах гострої боротьби за владу ворогуючих старшинських партій чи родинних кланів, тоді перемога одних неминуче оберталася масштабною поразкою інших.

Із часом у практиці полкового урядування з'являється інститут так званого «наказничества» (тобто тимчасового набування посади), який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Утім, найбільш поширене «наказничество» було все ж в уряді полковника. Наказних полковників призначав або сам полковник, або гетьманська адміністрація. Приводом для такого призначення могла бути або тимчасова відсутність «повного» полковника в полку, або необхідність очолити частину полку в поході, або відсторонення повноправного полковника від влади та потреба у заповненні владного вакууму до нового обрання чи призначення.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту «наказничества», аби, уникаючи номінування «повного» полковника, зберегти вакансію для свого протеже чи передати фактичне управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя).

Виконувачами обов'язків наказного полковника найчастіше призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше — полкову старшину; і ще рідше — генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

**«За значніє и отважніє прислуги у Войску
Запорожскому поднятї». Соціальні й економічні
винагороди та політичні аванси від посідання
полкового уряду**

²⁵⁴ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. І, № 54480. — Арк. 2.

²⁵⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 276.

Шляхетство, дворянство, соболі...

Якщо вести мову про вигоди, які давало посідання старшиною полкового уряду, то тут можна виокремити декілька потенційно привабливих сфер. Як було зазначено раніше, в політичному плані посідання полкового уряду вводило старшину у найвищі ешелони української влади, надавало можливість для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство.

Полковництво давало й неабиякий потенціал соціального зростання. Прикладом такого стрімкого злету є історія з укладенням Гадяцької угоди 1658 р., під час ратифікації якої на Варшавському сеймі 1659 р. шляхетство отримали практично всі полковники Війська Запорозького. Кількома роками пізніше, навесні 1661 р., коли влада Речі Посполитої готувалася до ратифікації Чуднівської угоди, знову цілий ряд козацьких полковників було нобілітовано. При цьому українська сторона загалом ставила вимогу, аби козаків за особливі воєнні заслуги за поданням запорозького гетьмана король нобілітував без перешкод.

Аналогічним чином діяла і влада Московської держави. Так, під час візиту гетьмана Івана Брюховецького до Москви восени 1665 р. з нагоди підписання нового варіанту гетьманських статей — Московського договору — цілому ряду старшин Війська Запорозького було надано російське дворянство. До складу «обраних», котрих государ «пожаловал во дворяня», було включено генерального обозного, генерального суддю, генеральних осавулів, а також усіх полковників Війська Запорозького. А при сходженні на гетьманство Івана Мазепи в 1687 р. вища козацька старшина, дбаючи про легальні соціальні ліфти для себе і своїх нащадків, наполягла на включенні в текст Коломацьких статей положення про надання царською владою дворянських звань старшині.

Щоправда, зважаючи на негативне ставлення рядового козацького товариства до перспективи кооптації старшини до російського нобілітету, дворяни-неофіти не вельми активно користувалися отриманими від Олексія Михайловича титулами, хіба що у своїх зверненнях до Москви не забували про це згадати. А ще, вочевидь, розглядали такі пожалування як певну соціальну інвестицію у майбутнє. Тим часом із останньої третини XVII ст. московська влада заохочує козацьку старшину до вірної служби, крім дворянських звань, пожалуваннями почесних придворних чинів. І якщо гетьмани могли претендувати на боярство, то полковники — на чини стольників. Зокрема, за гетьманства Самойловича чин стольника отримав його небіж, полковник гадяцький Михайло Самойлович-Галицький. У 1689 р. небіж гетьмана Мазепи Іван Обидовський також був пожалуваний цим чином. Щоправда, на час пожалування він був лише учнем Києво-Могилянського колегіуму, але невдовзі, щойно закінчивши навчання, він таки обійняв посаду полковника в Ніжинському полку. Очевидно, за відсутності інших заслуг, чин стольника був вельми доречним при обґрунтуванні гетьманом свого суперечливого рішення.

*Герб Павла Полуботка з родинного
кухонного начиння*

Суттєвим заохоченням до вірної служби для полковників були подарунки грошима й хутрами, що їх час від часу жалувала царська влада. Так, під час Генеральної ради в Козацькій Діброві у червні

1672 р. представник Олексія Михайловича, боярин князь Г. Г. Ромодановський від імені царя пожалував усім полковникам Війська Запорозького по «сорок соболей 60 рублев», а особливо заслуженим перед престолом — переяславському полковнику Райчі Дмитраш-ку, ніжинському Пилипу Уманцю, стародубському Петру Рославцю і київському Костянтину Солонині — додатково ще й «отлас» (коштовну матерію), кому червоного, кому зеленого кольору, кому «отлас ценинной», і «пара соболей 10 рублев», а чернігівському Василю Дуніну-Борковському — «пара восьм рублев»²⁵⁶.

«Для вспоможенія домових його потреб». Млини та рангові маєтності

Звісно, названі вище форми винагороди полковників за службу та виявлену при цьому вірність присязі були важливими моральними і матеріальними стимулами. Проте, якщо брати до уваги суто матеріальний бік справи, то значно важливішою матеріальною складовою винагороди все ж таки виступали земельні пожалування — так звані рангові маєтності, тобто маєтності, надані старшині на час посідання ним конкретного старшинства.

Первісно рангові маєтності з'являються в гетьмана Війська Запорозького. Уже в Зборівській угоді Війська Запорозького з королем і Річчю Посполитою 1649 р. містився пункт, згідно з яким, «Чигирин, так як є в своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького, шляхетному Богданові Хмельницькому надає Його Королівська Милість, роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої»²⁵⁷. В угоді Війська Запорозького з царем 1654 р. гетьману на ранг було додано до Чигиринського староства ще Гадяцький ключ «со всеми к нему принадлежностями»²⁵⁸. Згодом, уже за гетьманування Івана Брюховецького, до Гадяцького ключа долучили Шептаківську волость.

Стосовно матеріальної винагороди полковників договір 1654 р. передбачав лише призначення їм на ранг водяних млинів, володіння якими, варто наголосити, було неабияким привілеєм, оскільки гарантувало найбільші прибутки з тогочасних промислу. Матеріальна винагорода полковникам мотивувалася в угоді тим, що вони «росход великий имеют»²⁵⁹.

Утім, хоч у ранніх угодах і не було означено надання козацьким старшинам рангових маєтностей, на практиці процес формування рангового землеволодіння полковників розпочався вже за гетьманування Богдана Хмельницького. Так, миргородський полковник Григорій Лесницький отримав від Хмельницького містечко Шишаки, слабинський сотник Іван Домонтович — села Смолин і Максим, у червні 1657 р. гетьман повернув дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка і Верхівня тощо. Але, треба визнати, у той час надання носили все ж не системний характер, а були спорадичними і залежали винятково від волі гетьмана та від того, який полк очолював той чи інший полковник.

Як видно з документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії, вищу козацьку старшину такий стан справ відверто не вдовольняв і вона бажала зробити такі матеріальні винагороди системними і легальними. Отож, у часи укладення та ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. впливова козацька старшина доклала неабияких зусиль, аби закріпити за собою не лише окремі села чи хутори, здобуті в роки визвольних змагань

²⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 952.

²⁵⁷ Декларация ласки Короля Його Милости на пункты прошения Війська Запорозького // *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*. — Kraków, 2002. — S. 39.

²⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 462–465, 497–501.

²⁵⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 462–465, 497–501.

правом козацької займанщини, а й міста з округами та цілі «ключі». З-поміж козацьких полковників неабиякі успіхи в цій царині досягли полковники Данило Виговський, Григорій Лесницький, Григорій Гуляницький, Іван Нечай, Михайло Ханенко та інші. Черговий сплеск активності в гонитві за ранговими маєтностями спостерігаємо в часи підготовки до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р., коли маєтностями було обдаровано полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького, Петра Дорошенка, Максима Булигу, Григорія Лесницького, Павла Тетерю та інших.

Але в цих випадках і мови не було про певну систему матеріальної винагороди за посідання урядів, а лише про вияв щедрот монарха за вірність. Отож, аби не залежати винятково від волі монарха та його дорадників, старшина намагалась упровадити певний алгоритм винагороди, що був би пов'язаний лише з посіданням того чи іншого уряду. Тож гетьман Павло Тетеря, виряджаючи восени 1664 р. своїх послів на Варшавський вальний сейм, наказав їм серед іншого добиватися, аби кожному полковнику було виділено у полку по старостві та млину²⁶⁰. Але впровадити цю норму в життя ані Тетері, ані його наступникам не вдалось і рангове землеволодіння на практиці й надалі залежало від близькості до гетьмана, доброї волі монарха, а також певних регіональних особливостей полку, де служив той чи інший старшина.

За регіональної ознакою на початку існування Української держави старшинське землеволодіння було найбільш розвинуте на Чернігівщині і в середній частині Київщини, трохи менше на теренах так званих «старих» козацьких полків — Канівського, Черкаського і Чигиринського, ще менше — на Брацлавщині та зовсім мало — на Полтавщині. У другій половині XVII ст., коли відбувалось інтенсивне освоєння Лівобережжя, прискореними темпами йшло формування старшинського землеволодіння в Стародубському полку. Щоправда, тут лівова частина ще донедавна «вільних військових сіл» перейшла до «диспозиції гетманской» або потрапила до рук синів гетьмана Самойловича. Швидкими темпами розвивалось старшинське землеволодіння в Чернігівському й Ніжинському полках. Дещо повільніше проходили процеси в південній частині Гетьманату. Утім, із початком 1670-х рр. в Прилуцькому полку, куди було спрямовано потужні міграційні потоки з Правобережжя, формування старшинського землеволодіння значно прискорилося. Особливо успішними в цьому контексті стали дії тамтешнього полковника, вихідця з Правобережжя Дмитра Горленка, котрий за короткий час став одним із найбільших землевласників Лівобережжя.

Загалом же, як видно з матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729–1730 років, розмір частки рангового землеволодіння полковників у різних полках суттєво різнився між собою. Так, у Чернігівському полку на «чин полковничій» належало чимало населених пунктів, розкиданих по всьому Чернігівському полку: у полковій сотні села Яновці й Колчівці, сільця Скоринці, Лукашівка, Коти; у Ройській — села Ріпки, Холявін, Петрушин, сільця Каменки й Маслаківки; у Седнівській — містечко Седнів, села Мокишин, Дирчин, Клочків і сільце Бурки; у Городницькій — містечко Городня; у Синявській — сільце Бреч; у Киселювській — сільце Туря (всього 330 дворів)²⁶¹. У Ніжинському полку на уряд полковника належали: у місті Ніжині «мелница о трех колах»; у другій полковій Ніжинській сотні — села Володкова Дівця, Рожнівка, Максимівка, сільце Винівка і слобода «на дівичькому степу построена»; у Веркіївській сотні — містечко Веркіївка, село Берестовець²⁶². Перед тим на полковий уряд належали також село Пашківка та млин Синяковський на річці Кропивні в другій полковій Ніжинській сотні, село Вересоч у третій полковій Ніжинській сотні, село Смоляж і Занки в сотні Веркіївській, які на час проведення ревізії перейшли до рук інших старшин у «зуполное» і «вечное» володіння²⁶³. У

260 Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie. — 402, No 22. — S. 547–563.

261 Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729–1730 р. — Чернигов, 1908. — С. 150–151.

262 Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730 р. — Чернигов, 1901. — С. 67–69.

263 Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 75–77.

Лубенському полку «на чин полковництва» здавна були виділені в Лохвицькій сотні село Лука (разом із млином на річці Сула); у Лукомській — містечко Бурумка, село Мойсіївка, слобода Нарож'є; у Лубенській — сільце Олександрівка (всього 332 двори)²⁶⁴. Натомість у Полтавському полку на уряд полковника належало лише одне містечко — Решетилівка²⁶⁵.

Пернач чернігівського полковника Павла Полуботка

Наскільки значними були рангові маєтності полковників, а відтак, якою мірою вони підносили його високий владний статус? Якщо порівнювати з представниками іншої полкової старшини, то різниця доволі виразна. Скажімо, у Чернігівському полку на уряди полкових обозного, двох осавулів і двох хорунжих взагалі не було виділено жодного двору. Так само й у Ніжинському полку «на уряди нижей слідующим старшині полковой и сотникам жадних маєтностей не имеется: обозному полковому; судіи полковому; асаулові полковому; подасаулому полковому; прапорщику полковому; сотникам: двом полковим ніжинським; глуховському, воронежському, кролевецькому, новомлинському, кроме озер; ямпольському, батуринському, конотопському, борзенькому, шаповаловському, прохоровському, иван-городському, дівицькому, веркіївському, бахмацькому, кроме степу; атаману городовому ніжинському, сотнику олишевському»²⁶⁶.

Якою була частка рангового землеволодіння у загальній структурі господарства старшин, що посідали полкові уряди? Не надто вагомою. Старшина за першої ж ліпшої нагоди намагалася, навіть попри те, що нерідко уряд батька «успадковував» син, перевести рангові маєтності в розряд спадкових і більше жодним чином не залежати від волі гетьмана й товариства. І, варто зауважити, досягла в цьому питанні неабияких успіхів. Власне, сама ідея проведення Генерального слідства виникла у зв'язку з нагальною необхідністю повернути в розряд рангових ті маєтності, які незаконно перейшли в спадкове володіння.

Слід пам'ятати, що перебування старшини на полковому уряді щедро винагороджувалося царською і гетьманською владою наданням маєтностей «за услуги войсковие» чи то у «вічне» володіння, чи то «до ласки військової», чи то «на вспарте дому». Таке термінологічне різнобарв'я земельних надань викликає цілком зрозуміле бажання класифікувати їх за ознакою рівня повноправ'я власників. Подібні спроби чинились уже в другій третині XVIII ст., в часи правління Анни Іоанівни, коли на запит із Сенату стосовно «изъяснения» термінів, що вживаються в надавчих документах, генеральна старшина відрапортувала так: «в спокойное и безпрепятственное владение значить — владение вечное; до ласки войсковой значить — до указу; и на вспарте дому значить — на вспоможенье дому до некоторого времени, а не вечно ж»²⁶⁷. Аналізуючи правовий аспект земельних пожалувань, не важко помітити, що надання «до ласки військової» значно переважали всі інші форми.

²⁶⁴ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку 1729–1730. — К., 1930. — С. 11, 17, 18, 20, 51.

²⁶⁵ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. — Полтава, 2007. — С. 41.

²⁶⁶ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 76.

²⁶⁷ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 343, прим.

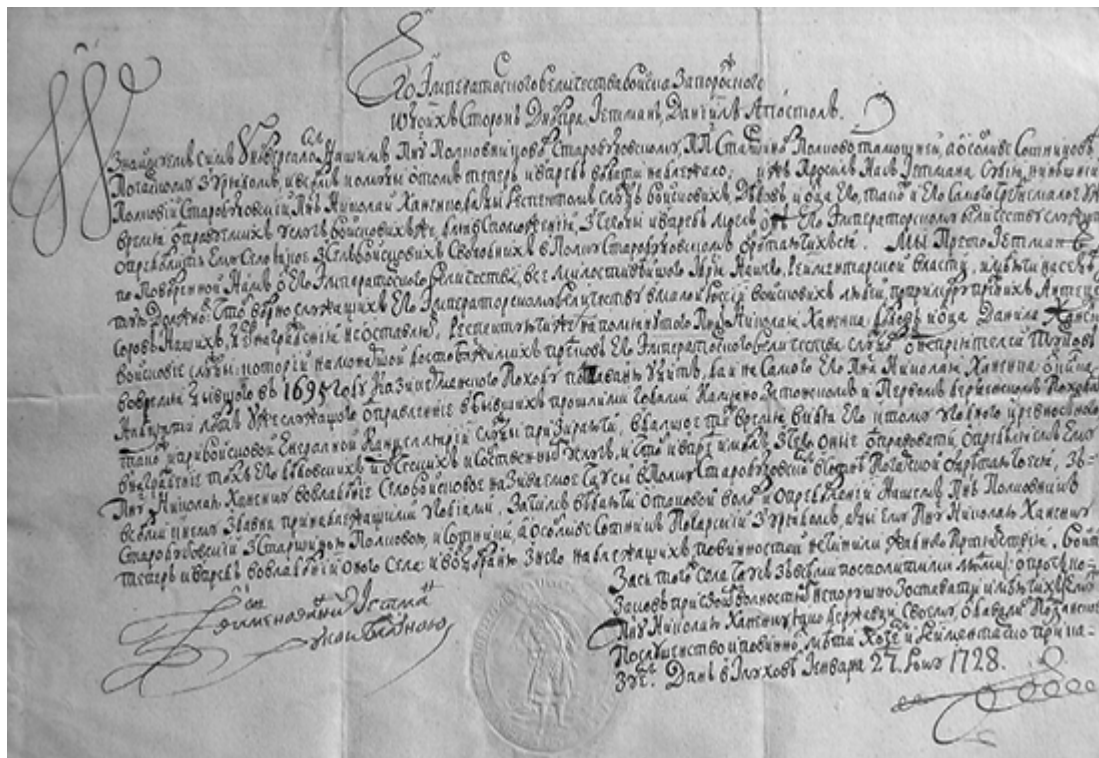
Розміри пожалувань залежали від рівня наближеності того чи іншого старшини до регіментаря та, звичайно ж, поточної політичної і соціальної кон'юнктури. У часи, коли становище гетьмана було непевне і він гостро потребував підтримки регіональної козацької еліти, а соціальні настрої населення дозволяли правителям виявляти щедрість, пожалування могли бути значними й адресуватися чималій групі козацької старшини. Хрестоматійним є приклад зі входженням у владу влітку 1687 р. новообраного гетьмана Мазепи. За декілька років, у 1689, активність гетьмана з роздавання маєтностей знову стрімко виросла, і причину цього дослідники вбачають насамперед у провалі Кримського походу й бажанні Мазепи заспокоїти ображені почуття козацької старшини принизливим відступом від Перекопу. Ще більш масштабними дарування маєтностей були восени 1708 р. при сходженні на гетьманство Івана Скоропадського. Приклад останнього, щоправда, доволі деформований екстраординарними політичними умовами, що постали внаслідок зовнішньополітичної переорієнтації Івана Мазепи з Петра I на Карла XII, та, відповідно, небаченою досі активністю російської влади в процесі переформатування структури земельної власності в українській автономії, аби в такий спосіб підперти підважені виступом Мазепи власні позиції.

Якщо звернути увагу на звичнішу процедуру земельного пожалування полковників, не обтяжену політичними експесами, то побачимо, що семирічна служба Якова Жураковського на уряді не бідного, але вже стабільного в плані перерозподілу земельного фонду Ніжинського полку принесла йому лишень «одну слободу большую над болотом, а другую слободу меньшую над речкою Локнею, на самой границе Московской лежація»²⁶⁸. Також семирічне перебування на уряді наступника Жураковського Яреми Непрака не залишило по собі жодного сліду в історії землеволодіння Гетьманату (допускаємо, що причиною може бути банальна втрата відповідних надавчих документів). А шестирічне правління його наступника — Степана Забіли — в майновому сенсі конвертувалося в отримання маєтностей Конашівки, Чепліївки, Клішки, і це при тому, що гетьман Мазепа, як зауважував О. Лазаревський, через непевність свого становища й відсутність належного авторитету у Війську, «заискивал» перед полковниками загалом і Забілою зокрема²⁶⁹.

---

²⁶⁸ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 10–11.

²⁶⁹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 12.

Універсал гетьмана Данила Апостола на маєтності стародубському полковому судді Миколі Ханенку 1728 р.

Натомість навіть коротке (трирічне) полковниківання улюбленого небожа Івана Мазепи, Івана Обидовського, принесло його вдові (полковник помер під час походу на Нарву в січні 1701 р.) аж п'ять сіл. Щоправда, після розриву гетьмана Мазепи з царем 1708 р. у полковницької вдови та її синів відібрали все майно й передали полковнику Лук'яну Жураковському. Останньому, до слова, за виявлену в часи сум'яття вірність царському престолу Петро I, крім маєтностей Обидовського, пожалував ще й Рожнівку, Максимівку, Безуглівку, Липовий Ріг, Володькову Дивицю. Проте після смерті Жураковського з цих дев'яти сіл його нащадки спромоглися втримати лише п'ять.

Саме нестабільністю статусу маєтностей, що належали «на ранг», і пояснювалося стійке бажання полковників перевести рангові села у статус свого «вічного» володіння. Але, варто зауважити, що й форма «вічного» володіння далеко не завжди гарантувала власнику застереження його прав власності на віки.

Так, наприклад, коли наприкінці 1681 р. гетьман Самойлович відбирає у ніжинського полковника Якова Жураковського уряд, разом із перначем останній втрачає й с. Щебру, а також Слободу Велику (Полковницьку) і Слободу Малу, «над речкой Локнею, на самой границе московской лежащие»²⁷⁰, які за всіма ознаками мали бути недоторканими. І лише наступник Самойловича, гетьман Мазепа, щойно приходить до влади, універсалом від 1 вересня 1687 р., «респектуючи на значныя п. Якова Жураковського, знатного товарища войскового, в Войску Запорожском прислуги», повертає («приворачивает») йому відібрані раніше Самойловичем села і слободи.

Або, скажімо, зібрані лубенським полковником Леонтієм Свічкою маєтності по його смерті поволі розбираються наступниками на полковництві. Зокрема, як скаржились у 1767 р. його правнуки — Яків Гамалія і Андрій Вакулович, лубенський полковник у 1714–1727 роках Андрій Маркович, відчуваючи за собою підтримку гетьмана Скоропадського, «не ведомо за что на деда нашего Лукьяна Свечку недоброхотство занявши, некоторые села

²⁷⁰ Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. Жураковские // Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — № 11. — Отд. 1. — С. 365.

отняли»²⁷¹. Аналогічна участь, до слова, очікувала й самого Андрія Марковича. Як засвідчують матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1730 років, у 1716 р. полковник, відділивши від міста Ромни «предместье или заречье роменское», спочатку «упросив оное себе во владение у гетмана Скоропадского», а двома роками пізніше отримав на нього «и жалованную грамоту в вечное владение». Однак уже в ході ревізії, проведеної кількома роками по тому за гетьманування Данила Апостола, передмістя було «по грамоте возвращено к городу попрежнему»²⁷².

**«Всякая власть без такой повинности не обходится, чтобы не
мети в будовлі з полку споможения полковникам». «Ралець»,
«чинш», «добровільні» роботизни та інші прояви публічної
поваги**

Матеріальні вигоди від перебування на полковництві не обмежувалися перерахованими вище сферами. Значний дохід полковники мали від головування в полкових судах, де за сприятливих умов винагорода лише за розгляд однієї судової справи могла становити «хутор с хатою, з выныщею изо всеми угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцатеро и четверо [пнів], и дви пари волон»²⁷³. Або ж «волон пять, лошак и ручница з рогом», «быков два, овец двадцать и дви и жупан»²⁷⁴. Але про цю сторінку полковницького життя детально поговоримо в нарисі, присвяченому козацькому судочинству. Наразі ж зупинимосся на доходах полковників з інших прибуткових статей.

З-посеред інших джерел чи не найбільший дохід приносили податки, які полковники збирали у ввірених їм полках і які частково йшли на їхню користь. Зокрема, чималий прибуток забезпечували «покуховщина» і «показанщина» — збори, якими обкладалося виробництво і продаж спиртних напоїв, а також «військова мірочка» — податок із млинарського промислу. В окремих полках, де набуло розвитку бджолярство (в Переяславському полку, у Глухівській, Кролевецькій та Воронежській сотнях Ніжинського полку), збиралася медова десятина. В Гадяцькому та Ніжинському полках, у яких культивувався тютюн, — тютюнова десятина. Універсальний характер мали різного роду ринкові й торговельні збори. Зокрема, з кожного возу, що прибував на ринкову площу, збирали так зване «возове». Але перед цим потрібно було заплатити «мостове» при в'їзді до міста, «перевозове» — коли доводилося долати водні перепони. Торгові десятини бралися від продажу риби, тютюну, меду.

*Оранка, сівба, боронування.
Малюнки з інвентарю 1682 р.*

Особливо екзотичною з погляду сучасного читача виглядає сплата полковникам так

²⁷¹ Лазаревський А. Люди старой Малороссии: Свечки // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 256.

²⁷² Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. — С. 2.

²⁷³ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., 1902. — С. 207.

²⁷⁴ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. І, № 55257. — Арк. 4 зв. — 5.; Левицький О. Очерки народной жизни... — С. 121.

званого «ралець». «Ралець» був добровільним піднесенням полковнику на Різдво та Великдень. Але парадокс полягав у тому, що з часом ця сама «добровільність» збереглась лише у формі передачі збору — якщо інші збори стягувалися спеціально призначеними полковою владою адміністраторами, то «ралець» самостійно доставляли полчани. Не існувало законодавчо визначеного розміру «ралець», утім, прислуга полковника неабияк пильнувала, хто скільки приніс у полковничий двір. І, як демонструють історичні джерела, на тих козаків, котрі намагалися відбутись незначними піднесеннями, чекали серйозні покарання з боку полковника.

Також зовні добровільними, принаймні на перших порах, були різного роду роботи козаків на господарстві полковників. Зазвичай козаків і вільних посполитих залучали до таких робіт у сезони посіву чи збирання врожаю, а ще при заготівлі сіна, дров, лагодженні будинку полковника або якихось господарських будівель чи промислів. Як бачимо з аналізу скарги полкового полтавського судді Кліма Чернушенка на полтавського полковника Григорія Витязенка 1667 р., йшлося і пророботи, що їх виконували полчани на користь старшини зі своїх власних матеріалів: «со всего полку согнал мельников и заставил на себя работать, а мужики-де из сел возили ему, полковнику, на дворовое строение лес и устроил де он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строения нет»²⁷⁵.

Немалі прибутки приносили полковникам і так звані «чиншовики» — некозацьке населення полку, яких старшина за спеціальну щорічну плату виводив із числа поспільства, яке платило податки до Військового скарбу та виконувало різного роду «загальнонародні» повинності — лагодило дороги й мости, квартирувало в себе у дворах царське військо, сторожувало в полях і на міських мурах тощо.

«Дом его в домовых потребах и во всегдашних для принятия людей расходах не может бытии удовольствован». Масштаби матеріальних вигод

Яким чином і в яких межах можна було конвертувати перебування на полковому уряді в цілком конкретну — і, варто зауважити, доволі значну — матеріальну вигоду, наочно демонструє випадок наприкінці 1680-х рр. із лубенським полковником Леонтієм Свічкою.

На полковництво Свічка зійшов у 1688 р. І вже наступного року, скориставшись напруженістю в стосунках гетьмана Мазепи та переяславського полковника Леонтія Полуботка, добився від регіментаря повернення до складу Пирятинської сотні Лубенського полку земель поблизу Сухої Оржиці, якими перед тим незаконно заволодів Полуботок. А ось платою вдячних жителів Пирятинської сотні своєму полковнику за його «благодіяння» стало піднесення саме цих земель у подарунок. Незабаром на цих ґрунтах, а також землях, отриманих роком раніше від гетьмана Мазепи, Свічка заснував ряд сіл і хуторів.

Наскільки значними могли бути земельні набутки полковника за роки його старшинства в полку, добре видно з історії стародубського полковника Михайла Миклашевського. Перебравшись на Лівобережжя з правого берега Дніпра деє наприкінці 1660-х рр. і розпочавши службу при дворі гетьмана Дем'яна Ігнатовича в ранзі «дворянина», Миклашевський отримав своє перше село — Зазірки — у Глухівській сотні в грудні 1671 р. У 1687 і 1688 роках, вже будучи генеральним осавулом, за універсалом гетьмана Мазепи долучив до Зазірок села Кочергин і Волокитин. А отримавши в 1690 р. уряд стародубського полковника, Миклашевський за наступні п'ятнадцять років нажив стільки земельних угідь і майна, що його багатству, за переказами, почав заздрити сам гетьман Мазепа. Так, 1691 р. полковник отримав село Кам'яні Озера (Каменка) та чотири млини на Титві, Росусі й Ваблі. У 1693 р. до його маєтностей додаються села Воргон (Воргол) і Поноровка, якими його жалує гетьман, зважаючи на прохання полковника «для вспоможенія домовых его потреб», оскільки «дом его в домовых потребах и во всегдашних для принятия людей расходах не может бытии удовольствован». Крім названих, полковник володів селами: Нижнє, Дем'янки, Картушине, Дівовка, Рухове, Істровка, Приваловка, Верхній Млинок, Буда Понуровська. Частину з них він одержав як рангові маєтності, інші — «для вспоможенія домових його потреб»²⁷⁶.

Глава 7

«Пан сотник за старосту». Сотенне управління

Модель сотенного адміністрування

Так само, як очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав полковник, у межах сотень влада концентрувалась у руках сотників, які дублювали на своєму рівні функції і способи адміністрування владцями полкового рівня. При управлінні сотники опиралися на сотенну старшину. Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликала старшина для обговорення й вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

---

²⁷⁶ Лазаревський А. Люди старой Малороссии: Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 247–248.

До складу сотенної старшини входили: городовий отаман, сотенний осавул або декілька осавулів (чи осавул і підосавул), сотенний хорунжий та сотенний писар. Утім, на практиці структура сотенного управління могла дещо відрізнятися від цієї середньостатистичної моделі. Так, наприклад, у Полтавському полку в структурі сотенного управління першої третини XVIII ст. обов'язковими були лише перші двоє урядників, наявність наступних двох (тобто писаря і хорунжого), згідно з переписами 1719 та 1721 рр., могла варіюватись: у реєстрах одних сотень знаходимо лише хорунжого (Перша полкова, Решетилівська, Старосанжаровська, Білицька сотні), в інших — лише писаря (Кобеляцька, Сокольська, Переволочанська, Китайгородська, Маяцька сотні), або і тих, і інших (Великобудищанська, Царичанська сотні). У Другій полковій, Кишеньківській, Келебердівській, Орлянській і Нехворощанській сотнях вказівки про писаря і хорунжого взагалі відсутні. Так само і в

Миргородському полку — згідно з даними реєстру 1718 р., у Миргородській полковій, Сорочинській, Омельницькій, Хорольській і Шишацькій сотнях старшинували: сотник, городовий отаман, писар і хорунжий. Натомість на чолі в сотнях Яресківській, Білоцерківській, Голтвянській, Потоцькій, Городиській, Уласівській та Остапівській бачимо лише сотника, городового отамана й хорунжого; у Богацькій і Уцвицькій — лише сотника й городового отамана. І вже зовсім у компутах Полтавського і Миргородського полків не існує підтверджень щодо функціонування в цей час інституту осавулів. У той час у північних і центральних полках згадки про сотенних осавулів вельми поширені.

Судячи з традиційного розташування у ревізіях і компутах, інститут городового отамана в сотенній службовій ієрархії містився на другій-третьій позиції, відразу після сотника або наказного сотника, якщо такий був. Функціональні обов'язки городового отамана концентрувалися на цивільно-адміністративних справах, а військові функції йому не були притаманні.

Натомість сотенні осавули й сотенні хорунжі, навпаки, були більш зорієнтовані на виконання військово-адміністративних функцій. Саме вони стали найближчими помічниками сотника при проведенні мобілізаційних заходів та управлінні козаками під час походів. Їх призначали наказними сотниками для командування окремими військовими загонами. У мирний час вони допомагали сотникові в адміністративному керівництві, опікувались озброєнням та обмундируванням козаків, організацією їхньої бойової підготовки. А ще виконували різного роду поліцейські функції, проводили розслідування судових справ, переслідування злочинців, приведення до виконання судових ухвал.

У сотнях, де існував поділ на курені в межах одного населеного пункту або ж сотня складалась із козаків декількох сіл чи сілець, на низовому рівні адміністрував курінний отаман. У структурі місцевого самоуправління саме на курінних отаманів покладали обов'язки врядування козацьким товариством відповідної базової одиниці. Відтак, за функціями курінні сільські отамани певною мірою копіювали інститут сотництва, а за

соціальним статусом і можливостями корпоративної самоідентифікації нагадували городових отаманів.

За матеріалами переписів можна зробити висновок, що влада курінного отамана поширювалась на всі групи сотенного козацтва певної території. Як виняток сприймається згадка у переписі 1721 р. куренів, що належать до Переволочанського замку, про «пішого отамана лучківського», котрий функціонує поруч зі «звичайним» лучківським отаманом. Так само й у переписних книгах 1719 р. в Кобеляцькій сотні серед переліку козаків піших натрапляємо на згадку про якогось «Лукияна атамана піхотного»²⁷⁷. Згідно з матеріалами переписів полків, каденція курінних отаманів рідко перевищувала один термін.

У переписах полків у структурі місцевого козацького самоврядування знаходимо інститут «осавульців» чи «осавульчиків» (в оригіналі — «ассаулцов»), яких можна ідентифікувати як військових слуг сотенного рівня, що несли службу при ратушах, допомагаючи городовому отаману в забезпеченні громадського порядку в місті, дотриманні норм пожежної безпеки, доправленні листів і розпоряджень, що стосувалися міського врядування, тощо. У середині XVIII ст. назва цієї інституції трансформується в «сотенного осавула», згадки про існування якого зустрічаємо в структурі Київського полку.

У сотнях, де існував поділ на курені, інституція осавульця наявна у списках майже всіх куренів. У більшості сотень є згадки про лише одного осавульця в курені. А в Решетилівській, Великобудищанській, Новосанжаровській, Білицькій, Нехворощанській сотнях Полтавського полку обов'язки осавульців виконують двоє козаків. У Старосанжаровській сотні осавульців уже троє, а в Кобеляцькій — аж четверо. Відразу трьох осавульців бачимо й у Мачоському курені Другої полкової сотні.

Крім осавульців, у розпорядженні сотника перебував штат й інших служителів: городничих, гайдуків, кімнатників, упокоєвиків, сторожів, що виконували різні поліційні функції, стежили за дотриманням порядку в сотні, залучались до збору податків тощо.

У роки реформ Малоросійської колегії, спрямованих на упорядкування фінансової системи Гетьманату та залучення українських податків до імперської казни, суттєво зросла адміністративна й суспільна роль посадовців, які опікувалися цією сферою. Отож, якщо у матеріалах перепису 1719 р. комісари (а саме вони були цими людьми) значились одразу після війтів і бурмистрів, тобто некозацьких урядників, то вже в ревізійних книгах 1732 р. сотенних комісарів включено до складу сотенної старшини. Так само спровокованою ззовні виглядає й поява в цей час серед сотенних урядників «комисаров овчарных заводов», котрі з'явилися у південних полках Гетьманату в контексті прожектів Петра I поширити тут розведення тонкорунних порід овець.

Золоті червінці із зображенням цариці Софії

Сотенна старшина і служителі одержували за службу грошову плату, яка зазвичай доповнювалась і натуральними зборами. Останні — це не лише збіжжя, а й кожухи, чоботи, рукавиці, матерія для одягу. Гроші і натуральна плата на сотенну старшину не надходила з Військового Скарбу Гетьманату, її збирали з козаків і поспільства сотні. Цікаво, що не лише в межах Гетьманату, а й у певних полках розміри виплат не були уніфіковані й могли суттєво різнитися. Так, скажімо, в Ніжинському полку хорунжому Новомлинської сотні в рік платили трохи більше 4 рублів, Бахмацької — більше 11 рублів, Борзенської — 14 рублів, а Батуринської — аж 20 рублів. А вже в Переяславському полку річна оплата сотенних хорунжих у різних сотнях коливалась від 25 до 50 золотих.

З аналізу джерел видно, що розміри грошової винагороди сотенних старшин залежали від кількості козаків у реєстрі тієї чи іншої сотні та їхньої економічної спроможності. Доволі важливими були й місцеві традиції. Тому спроби старшини перенести на свою сотню норми, які були чинними в сусідній, зустрічали спротив рядового товариства.

На розмір оплати суттєво впливав той факт, чи перебував старшина в поході, чи лишався вдома. І, скажімо, сотенні хорунжі багатьох сотень у мирний час взагалі не отримували платні, на відміну від осавулів, оплата яких не залежала від участі в походах.

Як зазначалось на початку книги, сотенний поділ полків подекуди співіснував із поділом на специфічні господарсько-адміністративні анклавні — волості, староства, ключі, повіти. Таке сусідство нерідко породжувало ситуації владного дуалізму. Адже староствами керували призначені гетьманом старости, які не підлягали місцевій старшинській адміністрації, а перебували під командою «маршалка двора рейментарського». Імунітет старост до влади сотників провокував перших до свавілля і на цьому ґрунті виникало чимало конфліктних ситуацій. Так, наприклад, у 1713 р. бахмацький сотник Ніжинського полку скаржився гетьманові на городищенського старосту, котрий покривав свою челядь, яка чинила «несносные и нестерпиме кривды, обиды и великие škody» як самому сотнику, так і всім мешканцям Бахмацької сотні. В іншій своїй скарзі сотник жалівся, що його опонент, ігноруючи сотенну владу, забрав усі прибутки з бахмацької ярмарки. Причому, як видно з інших матеріалів, самоуправство городищенського старости було далеко не унікальним явищем в історії владних стосунків низового рівня.

Приклади заснування гетьманами староств жваво унаслідувалися представниками полкової і навіть сотенної корпорації. Так, наприклад, близький свояк гетьмана Скоропадського Андрій Маркович (на той час іще глухівський сотник) під час подій, пов'язаних із переходом гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля, у січні 1709 р. доступився до маєтностей у Новомлинській сотні Ніжинського полку, отримавши частину

земель у с. Шабалинові. У наступні роки Маркович активно дорощував нові ґрунти, а також накидав на тамтешній люд різні види залежності, демонструючи при цьому повну зневагу навіть до представників місцевого козацького самоврядування. Унаслідок цього поміж старостою Марковича, якимось Березанським, і новомлинським сотником Григорієм Шишкевичем виникали гострі конфлікти. Зокрема, джерела фіксують випадок, коли в 1717 р. староста знехтував запереченнями козацького курінного отамана і відібрав у шабалинських козаків волів на потреби свого патрона. Сотник у серцях кричав на посланців із Шабалинова, котрі приїхали до нього скаржитись на неправомірні дії старости: «Чого всі один другого не держитеся і як дали скурвиному сину, Березанському, старості полковника лубенського, взяти з дому в отамана, не давши ему киями»²⁷⁸.

«Містом радити і правити волосчанами». Міське і сільське самоврядування

Аби ліпше зрозуміти специфіку владних стосунків базового сотенного рівня, варто зупинитись і на особливостях поширення влади сотників на некозацьке населення міст і сіл Гетьманату. Населення міст (так само, як і українська православна шляхта) в роки Козацької революції зберегли за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маестности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²⁷⁹. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволи занепадає внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацькою старшиною, то міське самоврядування розвивається й далі.

Юридично міста було поділено на дві групи — магістратські й ратушні. Перші користувалися Магдебурзьким правом, здобутим ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами і царським урядом. Так, після укладення українсько-російської угоди 1654 р. на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, підтримане урядом Б. Хмельницького, московський цар надав «жалувані грамоти», що підтверджували чинність Магдебурзького права в цих містах. Після укладення І. Брюховецьким Московських статей 1665 р. цар не лише підтвердив раніше вже стверджені ним привілеї на Магдебурзьке право міщанам Києва, Переяслава, Ніжина і Чернігова, а надав нові для Козельця, Остра, Стародуба, Гадяча, Канева, Мглина й Погару. Надалі російські государі підтверджували привілеї на Магдебурзьке право лише найбільшим містам Гетьманату — Києву, Чернігову, Переяславу, Стародубу, Ніжину, Погару, Мглину, Остру, Козельцю, Гадячу. У 1752 р. гетьман Кирило Розумовський надав Магдебурзьке право Полтаві, а в 1756 р. — Новгород-Сіверському.

²⁷⁸ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 164. — Арк. 5 зв.

²⁷⁹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х тт. — Т. 3. — М., 1954. — С. 464.

Привілей локаційний на заснування міста на Магдебурзькому праві

За Магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі й торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. Квінтесенцією міського життя в привілейованому місті мало бути відоме тогочасне прислів'я: «Міське повітря робить людину вільною». Утім, зрозуміло, межі свободи для кожного міста й кожної його соціальної верстви були різними.

На чолі міста стояв війт, який мав «містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими, і їх судити, порядки винайдовати»²⁸⁰. Війта вибирало все поспільство, а затверджував гетьман (із другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом. Влада війта була довічною.

Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами (міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит) і загалом вели облік міських прибутків та видатків, наглядали за дотриманням правил торгівлі, підтримували зв'язки з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Виборні міські урядники зазвичай перебували на уряді лише рік. Дата проведення виборів установлювалась своя для кожного з міст. У Києві, наприклад, вибори відбувалися посеред Великого Посту — за два тижні до Великодня.

Члени лавничого суду (лавники) на чолі з війтом або його заступником — лентвійтом, вершили судочинство у цивільних і кримінальних справах, виносили вирoki, у тому числі й смертні. Лавників, як правило, обирали на довічний термін.

²⁸⁰ Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. — 1890. — К. 4. — С. 98.

Королівський привілей на Магдебурзьке право
Зигмунда II Вази 1597 р.

Визнавши за громадами Магдебурзьких міст права міського самоврядування, гетьмани, проте, намагались утримати їх в орбіті власного владного впливу. Вельми промовистим є універсал Богдана Хмельницького за листопад 1649 р., виданий на затвердження чернігівського війта. У ньому гетьман, визнаючи самоврядний статус Чернігова, відзначає необхідність контролю центральної влади за організацією виборів керівників місцевого рівня та затвердженням їх результатів, мотивуючи це бажанням, «аби порядок бил і справедливост святая множилас». До того ж давній устрій міського самоврядування в Гетьманаті був порушений тим, що частина міщан стала козаками й перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана, внаслідок чого у містах нерідко виникали конфлікти, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини й шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався

поширити свою владу й на козацьке населення міст.

Управління малими містечками, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося в ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю. У містах, які користувалися Магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками — на окремі цехи. Останні користувалися внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Мешканці сіл зазвичай утворювали дві соціальні групи, які формували громади — козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт — якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. Якщо мешканці села відбували повинності декільком власникам чи державцям, старост призначали для кожної громади окремо. Реалізувати делеговані громадою чи державцею села владні функції війтам і старостам допомагали осавульці та десятники. На них покладали обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

*Знак старшини гончарського,
теглярського і мулярського цехів*

Як у містах, так і в селах різні соціальні групи користувались імунітетом до місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, саме до числа останніх належали так звані «протекціоністи», що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть — сотенної, а також окремих російських вельмож. Крім того, існували різного роду соціо професійні групи — «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях, і виконували різного роду повинності й служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

«По власти своей, будучи сотником». Соціальний статус і соціальний престиж сотника

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Щоправда, ведучи мову про соціальний престиж сотницької посади, варто наголосити, що останній значною мірою залежав від місця урядування старшини. Зокрема, традиційно високими були маркери соціальної престижності від посідання сотницьких урядів у гетьманських резиденціях — спочатку Чигирині, згодом Гадячі, Батурині, Глухові. Так, наприклад, сотником чигиринським був син гетьмана Богдана Хмельницького Тиміш, котрому батько мав намір з часом передати гетьманську булаву. Або ж сотницький уряд у Батурині, коли гетьманська резиденція була саме в цьому місті, в різний час посідали такі впливові в козацькому середовищі старшини, як майбутній київський і стародубський полковник Григорій Карпович Коровка-Вольський, майбутній ніжинський полковий обозний і наказний полковник чернігівський Василь Болдаківський, а також такі заслужені старшини, як Степан Окша, Іван Бутович, Ярема Андрієвич та Дмитро Нестеренко. Не менш впливовими при гетьманському дворі та в Гетьманаті загалом були глухівські сотники — представники династій Жураківських, Туранських і Уманців, Андрій Маркович, Іван Мануйлович, котрі в різний час очолювали козацькі полки, як генеральні старшини входили до складу гетьманського уряду або й очолювали його у якості так званих «правителів» (маємо на увазі Івана Мануйловича).

*Чигиринський сотник Тимофій Хмельницький.
Невідомий художник XVII ст.*

Доволі впливовими були й позиції сотників у полкових центрах. І саме сотників полкових сотень за відсутності повного полковника, як було зазначено раніше, часто призначали наказними полковниками. З середовища сотників рекрутували до складу полковницької корпорації, полкових і навіть генеральних старшин. Наприклад, у Чернігівській міській сотні сотник Станіслав Кохановський виконував обов'язки наказного чернігівського полковника, Василь Дунін-Борковський — повного полковника чернігівського й генерального обозного, Леонтій Полуботок — полковника переяславського та генерального осавула, Василь Томара — наказного чернігівського полковника. На сотника Прилуцької полкової сотні Федора Марковича у поході на Ладугу 1721 р. було покладено виконання обов'язків наказного прилуцького полковника навіть попри те, що сотенний значок він отримав щойно в 1719 р., і, безперечно, у складі Прилуцького полку було чимало старшин значно досвідченіших, ніж він. Так само і в 1728 р., коли прилуцький полковник Галаган вирушив до Москви й перебував там понад рік, функції управління полком він поклав на сотника Прилуцької полкової сотні Петра Носенка.

Крім наближення до центру осідку гетьманського та полкових урядів як об'єктивних передумов соціального престижу, на статус того чи іншого сотника впливали й такі показники, як кількість козаків у сотні, рівень господарського розвитку регіону і перспективність його піднесення у майбутньому, задіяність старшини у військовій, дипломатичній і судовій діяльності гетьманського проводу. Зокрема, як було зазначено раніше, особливим статусом було наділено так звані Засеймські сотні Ніжинського полку, козаки яких у походах формували своєрідну лейб-гвардію гетьмана, а їхні сотники, відповідно, мали високий соціальний статус.

Чи були сотники великими землевласниками?

Відомий український історик радянської доби Вадим Дядиченко свого часу стверджував, що сотники були великими землевласниками і володіли маєтностями як за правом особистої власності, так і рангово. Свою думку вчений ілюструє прикладами сотників, котрі урядували в Прилуцькому, Ніжинському чи Стародубському полках, і представляли добре знані в Гетьманаті старшинські роди Золотаренків, Стороженків, Кандиб, Маркевичів, Мануйловичів. До цього переліку можна додати ще й Лизогубів, Черняків і Левенців, окремі представники яких також певний час перебували на сотницьких посадах, щоправда, великими землевласниками вони стали вже на інших службах. Або, скажімо, седнівського сотника Чернігівського полку в 1697–1698 рр. Стефана Бутовича, котрий, за універсалами гетьмана Івана Мазепи, володів селами Боромики, Старосілля, Черевки, сільцем Хотивле, хутором Згуринським, слобідками Солонівкою і Кузничі, а також

цілою низкою млинів, ґрунтів і сіножатей²⁸¹. Але, при цьому не зайвим буде пригадати, що Бутович був одружений із донькою вельми заможного і впливового чернігівського полковника Якова Лизогуба. Отож, і не було нічого дивного в тому, що, маючи у своєму послужному списку лише два роки на старшинстві в Седнівській сотні, Бутович мав величезні матеріальні статки. Так само, як і не менш відомий в Україні свояк Стефана Бутовича — син заможного купця з Переяслава Івана Томари, Степан, котрий після одруження з донькою все того ж Якова Лизогуба спочатку став домонтівським сотником, а пізніше — переяславським полковником і одним із найзаможніших людей свого часу.

Проте, за нашими спостереженнями, на щаблях майнової субординації Гетьманату сотники посідали не такі вже й високі місця. Хтось із них мав власні ґрунти й села. Ще хтось додав до них рангові маєтності (які не були значними — одне, максимум декілька сіл). Утім, численна частина урядників сотенного рівня мала вдовольнятися іншими, значно скромнішими прибутками — дворами чи навіть окремими угіддями й привілейованим правом здійснювати певні промисли. Вельми промовистим є приклад із погарським сотником Стародубського полку Тарасом Гавриловичем, котрий перебрав сотницький уряд у 1681 р. ще й після того, як упродовж двадцяти років у Погарі сотникував його батько Гаврило Веремієнко. Тарас Гаврилович обіймав уряд довше за батька — цілих двадцять п'ять років, тобто до моменту загибелі 1706 р. під Несвіжем у роки Великої північної війни. По його смерті на руках вдови залишилася велика сім'я та всього-на-всього один млин на р. Судость, а також заснована ще батьком покійного чоловіка, Гаврилом Веремієнком, слобода Волуєць.

Західноєвропейські монети, що в XVII ст. перебували в обігу в Україні

Ведучи мову про скромність майнових статків представників сотницької корпорації, чи, точніше, їхню майнову строкатість, не можна оминати увагою регіональну специфіку. Особливо виразно вона проявлялася на півдні Гетьманату, в Полтавському і Миргородському полках, де доля приватного землеволодіння тривалий час була доволі низькою, до того ж вона концентрувалась переважно в руках старшин полкових і, меншою мірою, значних сотенних центрів. Дійти таких висновків дозволяє аналіз так званих «Компутів» і «Видений» Полтавського полку, які у першій третині XVIII ст. проводилися доволі регулярно. Отож, згідно з інформацією, що вони містять, найбільшими землевласниками Полтавського полку у цей час були тамтешні полковники — діючий та колишній, що володіли відповідно 120 і 169 підданськими дворами. У володінні полкового обозного було 87, а далі показники такі: полковий осавул — 76, полковий писар — 36, другий полковий осавул — 30. Доволі численною соціальною групою, що мала підданих, виступають сотники (їх серед полтавських державців нараховуємо шестеро), але сотники з полкового центру та кількох найбільших сотень. Так, полковий сотник Яків Черняк у 1719 р. володів 34 дворами, а його син Григорій Черняк — також сотник полтавський полковий — на початку 1730 р. мав уже 124. Дмитро Колачинський мав 44 двори, Герасим Кованька —

²⁸¹ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. — С. 504–521.

32, Матвій Буцький «за грамотою» — 28. У той же час сотник решетилівський Іван Гаєцький володів лише 14 дворами, а не означені персонально сотник орельський і сотник маяцький — відповідно, лише 2 і 6 дворами. Решта сотників Полтавського полку — а це аж десятеро старшин (!) — загалом не згадані в числі осіб, що мали підданих²⁸².

Але не лише розміри земельних володінь і кількість підданих на них визначали соціальний престиж старшини. Де не вистачало маєтностей (або на додачу до маєтностей), гетьманська влада могла винагороджувати сотникування правом використання прибутків із млинів, перевозів, комор тощо, або — дозволу на їхнє спорудження власним коштом, що в майбутньому обіцяло сталі прибутки.

«Грунта знатные, мельницы почти насилowne покуплял же, сенокосы, пахатные поля, гай и лесные угодья»

Посідання сотницького уряду відкривало широкі можливості для стрімкого поліпшення матеріального становища козаків. І далеко не завжди ці можливості вписувались у алгоритм легальних дій. Часто-густо (якщо не переважно) збагачення сотників відбувалось у результаті різних «тіснот» козакам і посполитим людям сотні. Про можливі зловживання в цій справі читаємо у скарзі козака красноколядинської сотні Прилуцького полку Приходька на сотника Петра Максимовича, що урядував у Красному Колядині в 1738–1758 роках. Отримавши призначення на сотницький уряд у доволі юному віці (на момент призначення виповнився лише 21 рік) у чуже для себе місце й не маючи досвіду адміністрування — оскільки перед цим встиг лише деякий час прослужити канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії, — Максимович зумів нажити понад 30 дворів, причому 26 із них — у самому сотенному центрі. Технологію розширення господарства сотника Приходько зображував таким чином. Побудувавши собі по сусідству з Приходьками помешкання, Максимович «стал теснить нас, по власти своей, будучи сотником», не зупиняючись перед фізичним насиллям над сусідами, «немилостивими боями и увечьями».

У результаті такого насильства до рук сотника перейшов спочатку жилий двір Приходьків, а по тому й огород із садом, ліс і орне поле в десять десятин. Попри неодноразові скарги потерпілих полковому судді, останній так і не виніс рішення щодо цієї скандальної справи. Немалою мірою цьому, вочевидь, сприяв і факт, що на сотництво Максимович потрапив завдяки протекції тогочасного «головного малоросійського командира» Олександра Румянцева, «по усмотрению» котрого молодий козак і перебрав до своїх рук сотенний значок.

Сотники, як правило, вміло маскували незаконні дії, а тому й справа заволодіння чужим майном виглядала цілком респектабельно — як такий собі подарунок сотнику від вдячних сотнян. Так, один із попередників Петра Максимовича на сотенному уряді в Красному Колядині, Марк Ангеліовський, підбиваючи матеріальний баланс свого 15-річного старшинства, записав, що ниву під Дмитровкою йому «з доброй своей волі подаровал» красноколядський житель Іван Зуб. Ігумен Крупицького (Батуринського) монастиря ієромонах Феодосій «з любви свой подаровал мне всю оседлость дворовою из льохом и пич зеленую в хаті стоячую, а всю околичную огорожу того двора, кроме самих только хат и комор, в двору том стоячей, в месті на ринку». Не менше «любили» сотника й інші, хто

---

²⁸² Складено на основі: НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. І, № 54480. — Арк. 1–180; № 54335. — Арк. 1–568.

дарував «з любви своей» або «уступали» угіддя, ниви, «яр сінокісний», «гребельку», «хаток несколько»²⁸³.

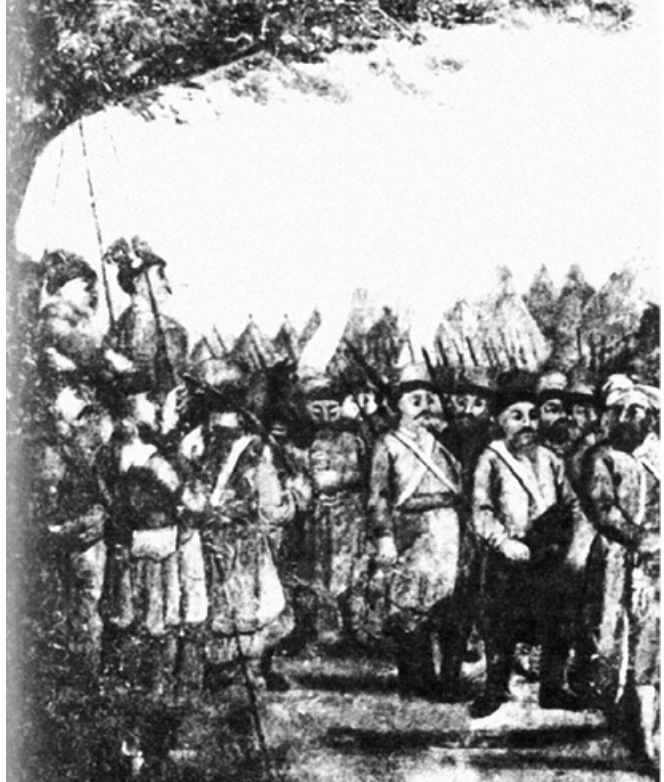
«Хліб ему пашут, в косовичное время сіно в скирди кидают, скот пасут». Прибутки сотників з адміністрування

Порівняно високий соціальний статус сотника посилювала і його активна участь у адмініструванні, судочинстві, вплив на кадрове забезпечення козацького самоврядування низового рівня та опосередкована можливість контролювати цю царину в середовищі поспільства. Насамперед у контексті впливовості та, відповідно, соціальної значимості особи, котра посідала сотницький уряд, важливим було те, що останні очолювали судочинство в межах своєї сотні. Причому, на відміну від полкової влади, де існувала посада полкового судді, на сотенному рівні судові функції зосереджувалися здебільшого в руках сотника. Звичайно ж, функції цієї ланки козацького судочинства обмежувалися проведенням первісного розслідування справи з наступним її передаванням до вищих судових інстанцій — полкового й Генерального військового суду, — а тому й можливості впливати на остаточний присуд були дещо обмеженими. Утім, у справах, що стосувалися спірних питань землеволодіння, майнових конфліктів, безчестя, побиття тощо, сотенна влада не лише проводила первинне розслідування або так звану інквізицію, а ще й виносила за ними вироки.

Не менш важливою була функція сотника та його адміністрації в забезпеченні воєнної мобілізації сотні, що передовсім упиралося в питання ведення козацьких компутів. А вписування чи виписування з компутів того чи іншого товариша не лише тягло за собою його участь у походах чи організації територіальної оборони краю, а й виступало важливим соціальним маркером конкретної особи, оскільки саме від цього залежало допущення чи недопущення до козацьких прав і привілеїв, відповідно, стягнення чи нестягнення податків, залучення до «загальнонародних» робіт і роботизн на користь козацької старшини тощо.

Сотники командували сотнею під час військових походів, а також значною мірою визначали кандидатів на участь у походах. У середині — другій половині XVII ст. участь козака у поході надавала не лише шанс на проявлення власної доблесті, а ще й відкривала можливості для суттєвого поліпшення матеріального становища завдяки здобутим у виправі трофеям. Утім, із початком XVIII ст. і поширенням практики використання козацьких підрозділів як допоміжних при російській армії на театрах Великої північної війни та перегляді принципів використання здобутих трофеїв, які тепер є власністю государя, участь у довготривалих і виснажливих походах не стільки надавала шанс для збагачення, як відривала від господарства та провокувала зубожіння козака. Найбільш відомим прикладом такої зміни є колізія, що трапилась у 1701 р. по завершенні битви при Ерестфері, коли козаки наказного гетьмана Данила Апостола, виявивши військову доблесть у бою зі шведськими військами, неабияк поживились і за рахунок здобутого шведського обозу. Проте російське командування змусило віддати здобуте, мотивуючи вимогу тим, що всі трофеї належать государю. За таких умов походи втратили свою привабливість. Можливість звільнення сотником когось із козаків від участі в поході виступає потужним фактором посилення його влади й авторитету, а ще надає сотнику можливість суттєво поліпшити своє матеріальне становище через використання корупційної складової мобілізації.

*Гетьманське військо на марші.
Невідомий польський художник кінця
XVII ст.*

Виконання тих чи інших судових і адміністративних робіт забезпечувало надходження на користь сотників цілого ряду обов'язкових і таких собі «напівобов'язкових» платежів та піднесень. Наскільки могли зрости прибутки сотників через задіяність у судочинстві, говоритимемо в нарисі, присвяченому судочинству. Крім них, побутовали й такі напівдобровільні піднесення сотникам, як «ралець» і «куниця». Сотники, як і полковники, були наділені правом «звикле» залучати до виконання на свою користь (крім так званих «загальнонародних повинностей щодо впорядкування доріг, перевозів, фортифікаційних споруд тощо) посполитих вільних військових сіл для косіння сіна, перевезення дров, збирання врожаю, виконання будівельних робіт (толоки) тощо. Як порушення розцінювалися лише ті дії сотників, що провокували надмірну кількість відробітків, які не вписувалися у традиційні норми на певній території, або ж залучення до цих «роботизн» козаків і мешканців Магдебурзьких міст.

Зростання в середовищі сотників Гетьманату частки вихідців із канцеляристів (про що йшлося вище) не лише відкривало нові перспективи для бюрократизації інституту сотництва, а й стимулювало породження нових способів збагачення представників сотенної корпорації. Адже такі кандидати, зважаючи на свою попередню службу, не мали жодного стосунку до військової справи, натомість добре розумілися на бюрократичних хитросплетіннях і можливостях конвертувати їх у справу особистого збагачення. Тим паче, що з часів урядування в Генеральній військовій канцелярії О. Безбородька канцелярську кар'єру в Гетьманаті здобували не лише представники давніх і заможних старшинських родів, а й вихідці з тогочасних соціальних низів — рядового козацтва, міщанства, рідше селяни, котрі завдяки своїм здібностям та освіченості пройшли певні етапи канцелярської служби, але не набули достатніх матеріальних статків, і для яких можливість швидкого збагачення мала принципове значення.

Чудовою ілюстрацією такої історії службового зростання й піднесення матеріального благополуччя є приклад корибутівського сотника в 1750-х роках Павла Дембовського. Будучи вихідцем із міщан, Дембовський, прослуживши деякий час у Стародубській полковій канцелярії, зумів працевлаштуватися в Генеральну військову канцелярію. Там він послідовно пройшовши усі щаблі кар'єрного зростання від рядового писаря до «протоколіста» й «повитчика», засвоюючи паралельну науку заробітку на службі через обслуговування потреб різного роду «просителів», котрі, оббиваючи пороги глухівських канцелярій, намагалися вирішити конфліктні справи й майнові тяжби, проігноровані або несправедливо розв'язані місцевими канцеляріями. Зрозуміло, що допомога канцеляристів мала свою ціну й нерідко вона була доволі високою. Наприклад, військовий канцелярист Василь Висоцький у 1748 р. заробив на послугах одного такого

прохача «готових денег 40 рублей», а до того ж обладунки, вартістю в 30 рублів, і це все — «криме домашних харчей, водки, вина и вишневки»²⁸⁴.

Селяни на сінокосі. Дереворит 1542 р.

Отримавши в такий спосіб певний капітал, найбільш удачливі канцеляристи, в тому числі й завдяки нажитим у нечесний спосіб коштам і, звичайно ж, зв'язкам, добивались сотницьких урядів. І, як стверджував О. Лазаревський, саме такі сотники часто «були найтяжчими для сотнян: засвоївши прийоми канцелярської ябеди, вони переносили ці прийоми і у власну сотницьку діяльність, головною метою якої ставало насильницьке здирництво у своїх сотнян-простаків»²⁸⁵.

Так, згаданий Дембовський, посівши уряд сотника в Корибутівській сотні Прилуцького полку, вже в перший рік свого урядування почав козаків «в приватние свои услуги употреблять»: виряджав товариство в нічні караули при своєму дворі, а вдень ті «хліб ему пашут, в косовичное время

сіно в скирди кидают, скот пасут; а в зимнее время и на загородках скот кормят, при винокурні свиней поют и прочие черные работы без заплати и на своїх харчах ему отбивают». Деяких козаків, переважно спокійних і сумирних, перетворював на свою постійну прислугу. Сотняни також скаржилися, що Дембовський розбестив дванадцятилітню доньку козака-підсусідка Максименка. Усі спроби ображених знайти на свого сотника управу в Прилуках чи Глухові успіху не мали, і він залишався на уряді аж до самої своєї смерті в 1759 р.

Глава 8

Вибори та виборність в Українській ранньомодерній державі

**«Нам, згідно звичаю давнього нашого, того
гетьмана обрати»**

Право вільної гетьманської елекції було одним із ключових понять узагальненого образу козацьких прав і вольностей, який, власне, й асоціювався із самою ідеєю

²⁸⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Прилуцкий полк. — С. 273.

²⁸⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Прилуцкий полк. — С. 273–274.

справедливої козацької держави або власного «козацького панства». Традиція вільного обрання козаками своєї старшини — від найнижчої, курінної, до найвищої, кошової старшини і гетьмана — витоками сягала часів виникнення козацтва і його інституційного становлення, формувала підґрунтя військової демократії Запорозької Січі. Відповідно й боротьба козацтва за застереження права вільної, ніким і нічим не обмеженої елекції гетьмана розпочинається вже на етапі розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями наприкінці XVI — першій третині XVII ст. І якщо де-факто Військо Запорозьке у своїх повсякденних практиках відштовхувалося саме від принципу вільного обрання та переобрання старшини, то в правовій площині, у стосунках з владою Речі Посполитої закріпити саме цей імператив політичної взаємодії видавалося вельми складним завданням.

Скажімо, в укладеній 6 листопада 1625 року між королівськими комісарами та представниками Війська Запорозького Куруківській угоді питання виборності козацької реєстрової старшини отримало компромісне вирішення: козацьке товариство вільними голосами обирало кандидатів на гетьманство, а вже великий коронний гетьман призначав когось із них на старшинство. Щоправда, в умовах практично перманентних козацьких повстань 1620–1630-х років накинута коронною владою «м'які» обмеження права вільної елекції фактично не дотримувались і козацтво на власний розсуд переміняло як козацьких старшин, так і гетьманів. Жорстке погамування Річчю Посполитою козацької війни 1637–1638 років дозволило королівській владі накласти на козацтво положення «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., згідно з якими, право обрання реєстрової козацької старшини самими ж козаками-реєстровцями відтепер зберігалось лише на нижчому рівні й стосувалося урядів сотників та отаманів. Вищу козацьку старшину — полковників і військових осавулів — призначав великий коронний гетьман особисто, причому кандидатами на ці уряди могли бути винятково шляхтичі. Уряд виборного гетьмана відтепер підлягав скасуванню взагалі. Замість нього король, за рекомендацією великого коронного й польного гетьманів, із числа осіб шляхетського походження та досвідчених у військових справах призначав спеціального королівського комісара, повноваження якого тривали від сейму до сейму, тобто два роки.

Позбавлення козацтва права вільного обрання гетьмана і старшини сприймалося товариством як відверта зневага козацьких вольностей і, що важливо, привід для боротьби за його повернення. Відтак, показово, що чергове козацьке повстання проти Речі Посполитої розпочалося наприкінці січня 1648 р. саме з обрання вільними голосами Богдана Хмельницького на гетьманство. Здобуті в ході першого року повстання успіхи (хоч і в дещо обкраяному, компромісному вигляді) були закріплені в Зборівській угоді 1649 р., яка гарантувала Війську Запорозькому права станово-адміністративної автономії. І при цьому в угоді було проігноровано проблему елекції гетьмана та козацької старшини, вочевидь, розуміючи її як суто внутрішню проблему козацької автономії, на яку повною мірою поширювалося задеклароване вже в першій статті угоди зобов'язання короля зберегти за Військом Запорозьким «всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями»²⁸⁶.

Після програної Військом Запорозьким битви під Берестечком 1651 р. королівській владі вдалося значно обмежити автономію козацької України, причому не лише територіально, вивівши з-під влади гетьмана терени Брацлавського і Чернігівського воєводств, а й функціонально, суттєво звузивши прерогативи гетьманської влади. У сфері політичних свобод це проявлялося в тому, що відтепер обраного Військом Запорозьким гетьмана мав обов'язково затверджувати король, із рук якого гетьман повинен був отримувати відповідний привілей і «складати присягу на підданство і вірність Його Королівській Милості і Речі Посполитій» і підпорядковуватись коронним гетьманам. Натомість усі полковники і вся старшина мали призначатися запорозькими гетьманами і перебувати під їх владою²⁸⁷. Утім, Білоцерківський договір 1651 р. був радше «декларацією

²⁸⁶ Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku. — S. 38–39.

²⁸⁷ Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku. — S. 44–45.

про наміри», причому не двох контрагентів переговорного процесу, а лише коронної влади, яка в такий спосіб прагнула конвертувати свою воєнну звитягу у вагомій політичній дивіденді. Але, як відомо, угода 1651 р. ніколи не була реалізована, а тому й обумовлені нею обмеження не мали жодного впливу на характер політичних відносин усередині Війська Запорозького.

Якими ж насправді були політичні прагнення української еліти в питанні виборності гетьмана і старшини, наочно демонструють матеріали, що стосуються договірних умов, на яких Україна в 1654 р. перейшла під зверхність російського царя. Отож, у пропозиціях Війська Запорозького щодо характеру угоди, переданих цареві в березні 1654 р. через уповноважених послів П. Тетерю і С. Богдановича-Зарудного, містилося таке положення: «Сохрани боже, смерти на пана гетмана, — понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали»²⁸⁸. Російська сторона на момент укладення угоди проти такого стану справ не мала принципових застережень, а відтак, і в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей» застерігалось: «А буде судом Божиим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, позволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя». Щоправда, при цьому було зроблено важливе уточнення, мета якого була очевидною — хоч якось включити в елекційний процес російського монарха: «А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем»²⁸⁹. Тобто, згідно з угодою 1654 р., мова йшла про право вільної, нічим і ніким необмеженої елекції гетьмана, але з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Гетьман Хмельницький, прагнучи зміцнити державну конструкцію Гетьманату, серед іншого намагається впровадити монархічну модель організації владних відносин, а відтак, змінити закріплений угодою порядок гетьманської елекції. Аби легітимізувати своє нововведення на міжнародному рівні, гетьман прагне заручитися підтримкою як російського царя, так і польського короля у справі передачі гетьманської влади ще за свого життя сину Юрію. Зокрема, навесні 1657 р. гетьман через свого посла клопотався перед царем, аби той ще за життя Богдана визнав правомочним обрання його сина Юрія офіційним спадкоємцем гетьманської булави. Проте інтереси російської правлячої династії обумовлював принципово інший алгоритм розвитку подій в Україні, зокрема й щодо проведення гетьманських виборів. Уповноважений представник царя в Україні, окольничий Федір Бутурлін, реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом факту визнання Юрася Хмельницького офіційним спадкоємцем гетьманства, у листі до Олексія Михайловича зауважив: «По смерти гетмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государь, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде»²⁹⁰.

У контексті нової політики викристалізувалося й принципово відмінне від норм договору 1654 р. ставлення російського керівництва до порядку гетьманської елекції в Україні. Так, якщо в договорі був пункт, що «Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетманом оберут, и о том писати к нам, великому государю»²⁹¹, то статейний список Ф. Бутурліна за червень 1657 р. переконливо засвідчив наміри офіційної Москви активно втрутитися в цей процес. А в посольській

288 Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 323–325; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 64–67.

289 Воссоединение Украины с Россией... — Т. 3. — С. 568.

290 Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 682.

291 Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 490; ВУР, т. 3, № 248. — С. 568.

інструкції відправленого в Україну вже по смерті Богдана Хмельницького посла, Василя Кікіна, чітко проступали й обриси московських бажань у цій царині: визнання елекційного акту царем як передумови законності гетьманського обрання. Отож, до моменту такого царського визнання посол на переговорах в Україні мав виразно демонструвати, що «прислан он царского величества з грамотою ко всему Войску Запорожскому»²⁹², а не якійсь одній особі, котра титулує себе гетьманом.

Тому повідомлення Кікіна про Чигиринську раду, на якій козацька старшина без дозволу царя передала гетьманську булаву Івану Виговському, викликає в Москві неабияке роздратування. І це попри загалом прихильне ставлення російського керівництва до особи колишнього генерального писаря в уряді Б. Хмельницького. Адже, як випливає з розмови Виговського із послом трансільванського князя Ференцем Шебеші напередодні гетьманських виборів, цар нібито обіцяв віддати Україну саме в його руки, аби він нею розпоряджався. Наслідком цього роздратування стає відправка в Україну наступного посольства — цього разу на чолі з керівником московських стрільців Артамоном Матвєєвим. І саме Матвєєву доручено передати офіційне невдоволення уряду Олексія Михайловича «самовільним» обранням Виговського, хоч, як видно з аналізу правових підвалин українсько-російського союзу 1654 р., таке невдоволення аж ніяк не вписувалося в існуюче на той час правове поле.

Така лінія поведінки офіційної Москви стала однією з причин напруження українсько-російських взаємин і врешті-решт їхнього повного розриву восени 1658 р. Наслідком цього було повернення України в тіло Речі Посполитої на умовах, виписаних у Гадяцькій угоді 1658 р. Угода гарантувала Україні зрівняння в правах з двома іншими членами федерації — Короною Польської та Великим князівством Литовським, а в питанні гетьманської елекції передбачала, що гетьман Війська Запорозького (який відтепер одночасно ставав і першим сенатором Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, і чигиринськими старостою) володарюватиме довічно, а по його смерті відбудеться «вільний вибір гетьмана», участь у якому візьмуть стани Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Тобто, гетьман Війська Запорозького, який відтепер офіційно й, що важливо, цілком легітимно з боку правового поля Речі Посполитої, як сенатор українських воєводств представлятиме шляхетський загал Великого князівства Руського, обиратиметься не лише козацьким товариством, але й шляхтою. Щоправда, угода містила й принципове уточнення: українські стани обиратимуть не повноправного регіментаря, а лише чотирьох кандидатів, із числа яких король і обиратиме на гетьманство²⁹³.

Напередодні ратифікації сеймом Гадяцької угоди керівництво Війська Запорозького намагалося змінити положення угоди на свою користь. Серед запропонованих змін йшлося і про посилення гетьманського проводу за рахунок закріплення за гетьманом права призначати наказного гетьмана, котрий у разі смерті великого гетьмана успадкував би всю повноту влади в Україні.

Утім, досягнути поступок Виговському не вдалося, і це коштувало йому булави. У 20-х числах вересня 1659 р. в козацькому таборі над Росавою гетьманом було обрано Юрія Хмельницького. Попри те що гетьманські вибори повною мірою відповідали козацьким традиціям вільного волевиявлення, представники російського царя змусили українську сторону провести процедуру повторних виборів, яка мала засвідчити суб'єктність царської влади в процесі гетьманської елекції.

А ще російська сторона при поверненні Війська Запорозького під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст нібито договору 1654 р. включає принципове доповнення, яке зобов'язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького «по обраніи ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи». А в Москві государ «пожалует гетмана

²⁹² Синбирский сборник, ч. 2, № 21, с. 61.

²⁹³ Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku. — S. 56–57.

по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит»²⁹⁴. Така норма звужувала право вільної гетьманської елекції, оскільки відтепер впроваджувалась своєрідна процедура інавгурації, котра обов'язково мала проходити у Москві, у царських палатах. За відсутності такого елементу елекційного процесу вибори гетьмана не визнавалися законними.

Утім, фактично і Юрій Хмельницький, і його наступники під різними приводами ухилялися від впровадження цієї вимоги в практику політичного життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. (так звані Глухівські статті) був вільний від неї, містячи натомість норму: «им обирати гетмана по их праву, и чтоб с своего государскаго милосердія пожаловал, велелі дати в войско гетману войсковыя клейнота»²⁹⁵. Тобто, ознакою легітимності гетьманського обрання виступало не вручення новообраному регіментареві відповідних клейнодів обов'язково в Москві й за присутності царя, а лише сам факт передачі клейнодів царським уповноваженням²⁹⁶.

Отже, з формально-правового боку вирішення проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, утвердилася практика проведення елекційних рад за обов'язкової участі повноважних представників царя — окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст. Причому, зазвичай, на практиці царські уповноважені в Україну виряджались в супроводі чималого царського війська (хоч у документах про цей нюанс, важливий у контексті приведення до влади бажаних російській владі кандидатів, не йшлося), і фактично роль уповноваженого, що мав під своєю рукою потужну військову силу, рідко коли, а практично ніколи, не обмежувалася лише спогляданням перебігу виборчого процесу та введенням по тому нового регіментаря до влади.

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини, у тому числі й на полкові уряди, знаходимо в інструкції, яку гетьман Правобережної України Павло Тетеря надав своїм послам на Варшавський сейм 1664 р. Гетьманська інструкція, підготовлена в умовах подальшого втягування Правобережжя у небезпечний і руйнівний вир збройного громадянського протистояння, такої собі «війни всіх проти всіх», на словах не заперечувала права козацтва щодо вільного вибору старшини. Утім, наголошувала, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «бунти виникати звикли». І, аби надалі цього уникнути, пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши його межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного сейму²⁹⁷. Цікаво, що трохи згодом, уже в часи існування так званої Острозької комісії 1670 р., коли пропольська старшина Правобережжя та правляча еліта Речі Посполитої намагалися знайти обопільно прийнятні умови компромісу (хоча успіху це й не принесло), в інструкції комісарам короля містилося положення, аби гетьмана обирали лише на три роки, щоправда, обирати мало саме Військо Запорозьке.

Тим часом на Лівобережжі російський уряд послідовно «удосконалював» порядок проведення гетьманських виборів, закріплений у договорі 1659 р., передовсім посилюючи позиції царського уповноваженого в елекційному процесі. Найбільш виразно активна участь царського повіреного у ході виборів простежується в подіях 1663 р. Тоді цар Олексій Михайлович, виряджаючи своїх посланців в Україну для організації елекційної ради, на яку було запрошено не лише козаків, а й «чернь», наказував: «берегти накріпко, щоб

294 Універсали українських гетьманів... — С. 115.

295 Універсали українських гетьманів... — С. 467.

296 Універсали українських гетьманів... — С. 119.

297 Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie. — 402, № 22. — S. 547–563.

Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»²⁹⁸. Зауважимо, що Брюховецький виступав лише одним із трьох реальних кандидатів на гетьманство й остаточний вибір мало зробити Військо Запорозьке. Проте коли напередодні елекційної ради до шатра царського уповноваженого Д. С. Велико-Гагіна прибув кошовий гетьман і між ними відбулася конфіденційна розмова, долю гетьманства було вирішено. Принаймні добре обізнаний у подіях, один із вищих російських офіцерів зі свити Велико-Гагіна — шотланець на царській службі Патрик Гордон — був переконаний, що за її результатами Брюховецький забезпечив собі повну підтримку царського представника.

Гетьман Дем'ян Ігнатович

Значно меншою була роль царського повіреного на виборах наступника Брюховецького, Дем'яна Ігнатовича, в березні 1669 р. Власне, на гетьманство Ігнатовича було обрано ще наприкінці 1668 р., але, як і у випадку з обранням козаками Юрія Хмельницького, оскільки під час обрання не було уповноваженого представника Олексія Михайловича, процедуру виборів довелося повторити вже за участі князя Г. Г. Ромодановського. Щоправда, вибори 1669 р. відбувалися після завершення російсько-української війни 1668 р., започаткованої антимосковським повстанням гетьмана Брюховецького, і російська влада, обпікшись у своїх спробах ліквідувати українську автономію брутальним тиском на Брюховецького, на перших порах намагалася діяти в Україні вкрай обережно. Отож, на виборах 1669 р. Москва обмежилася лише певним політичним тиском на новообраного регіментаря в справі помірною обмеження автономії Гетьманату. З вибором Ігнатовича на гетьманство мовчки погодилася.

Аналогічним чином російська правляча еліта діяла і при обранні на гетьманство наступника Ігнатовича, обмежившись лише активною роллю у поваленні васала, що почав виходити з-під контролю московської влади. Натомість при обранні на гетьманство Івана Мазепи влітку 1687 р. офіційний представник цариці Софії, князь В. В. Голіцин, нібито отримав від претендента немалу суму грошей, що й визначило його політичне уподобання та відповідну підтримку фаворита. Утім, у цьому випадку все ж маємо приватну ініціативу Голіцина, а не прояв державної політики.

Бунчук. Туреччина, кінець XVII ст.

²⁹⁸ Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. — СПб., 1861. — С. 771.

Для козацької еліти доволі важливим був соціо-службовий статус особи, що представляла монарха. Отже, з Москви зазвичай присилали такими уповноваженими представників вищої службової знаті: ближнього боярина царя і намісника князя О. М. Трубецького, воєводу й окольничого князя Г. Г. Ромодановського, боярина і намісника А. С. Матвеева, ближнього боярина і Великого полку воєводу, царської великої печатки хранителя князя В. В. Голіцина, ближнього боярина і намісника князя Г. Ф. Долгорукова та інших. Так само і з Варшави уповноважували урядників найвищого рангу, наприклад, воєводу київського Адама Киселя, воєводу чернігівського Станіслава Казіміра Беневського, великого коронного гетьмана Яна Собеського тощо. І, відповідно, коли на початку 1663 р. королівський уряд вирішив невербально висловити своє невдоволення з приводу самочинного обрання Павла Тетері на гетьманство, то для вручення гетьманських клейнодів Тетері вислав Івана Мазепу, котрий на той час обіймав посаду лише покоевого короля. До слова, Тетеря правильно «прочитав» це послання Яна II Казимира й відмовився приймати королівські клейноди з рук Мазепи.

Повертаючись до теми гострого зіткнення кандидатів у боротьбі за гетьманську булаву, яке відбувалося влітку 1663 р. під час проведення Ніжинської «чорної» ради, маємо визнати, що після цього випадку вже не бачимо таких виявів крайнього антагонізму. А якщо гостре суперництво за булаву й траплялося, то зазвичай не на етапі голосування, а перед ним. Виняток становила хіба що серія виборчих рад 1661–1662 років, легітимність яких, утім, була спростована стороною, яка їх прогнала, і яка шукала (і знайшла) підтримку в російському керівництві. Значно спокійніше і статечніше відбувалася боротьба за гетьманську булаву на раді 1687 р., де конкуренцію генеральному осавулу Івану Мазепі становив значно заслуженіший у війську генеральний обозний Василь Дунін-Борковський чи представник полтавського старшинського клану, колишній полтавський полковник Прокіп Левенець. При обранні на гетьманство Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, Д. Ігнатовича, Д. Апостола та К. Розумовського альтернативних кандидатур через ті чи інші причини названо не було. І. Самойлович зумів розправитися зі своїм конкурентом у гонитві за булавою — Іваном Сірком — поза межами елекційної ради, звинувативши в намірах підняти заколот та виславши до Москви, а звідти — до Сибіру. Так само й П. Дорошенко спочатку розбив військову силу свого конкурента Василя Дрозда, а вже потім організував виборчу раду. До того ж, справу обрання на гетьманство І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, Д. Ігнатовича, І. Самойловича було попередньо залагоджено на старшинських радах, а вже потім винесено на розгляд Генеральної ради.

Трохи іншу картину спостерігаємо під час виборів, що відбулися на початку листопада 1708 р. Після того як гетьман Іван Мазепа перейшов на бік шведського короля, вирішальне слово поза всяким сумнівом було за російською владою, яку, до того ж, цього разу уособлював особисто Петро І. Зокрема, на раді, де були присутні лише два повних полковники — стародубський Іван Скоропадський та чернігівський Павло Полуботок, частина старшини підтримувала кандидатуру першого, частина — другого. Прибічників Полуботка було більше. За свідченнями російських інформаторів, стародубський полковник Скоропадський, відмовляючись від булави, також указував на кандидатуру Полуботка, оскільки він «стар и такого тяжестного уряду снести не может, а достоин, де, обрану быть в гетьманы молодому и заслуженному человеку, а именно указывая на черниговского полковника, господина Полуботка»²⁹⁹. Проте, як інформує літописець, цар Петро відхилив кандидатуру чернігівського полковника, мотивуючи це своє рішення тим, що Полуботок «очень хитер и может Мазепе уравняться»³⁰⁰, та рішуче вказав на Скоропадського. Воля царя була доведена до організаторів ради, і її учасники не наважилися йти супроти неї.

²⁹⁹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 179.

³⁰⁰ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще. — М., 1847. — С. 50.

Булава

Не менш активно російська влада впливала й на обрання на гетьманство наступника Івана Скоропадського. Вибори якого відбулися лише через п'ять років по смерті попередника, оскільки перед тим уряд Петра I намагався взагалі де-факто ліквідувати інститут гетьманства. По смерті Петра I російська влада була вимушена дещо лібералізувати свою політику щодо українських справ. 20 червня 1727 р. видано імператорський указ «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова»³⁰¹. А в другій половині липня Іноземна колегія підготувала інструкцію призначеному при гетьманському уряді міністру імператора. В «особливых секретных пунктах» цієї інструкції було зазначено, що задекларовані урядом обіцянки повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину» було написано лише «для лица». Насправді ж російська влада, як уже було згадано вище, погодившись під тиском обставин на реанімацію інституту гетьманських виборів, воліла повести справу так, аби при цьому повністю вихолостити саму ідею вільного волевиявлення виборців. Петро II, а точніше його сановне оточення, яке формувало головні напрями російської політики в українських справах, однозначно виказало «соизволение», аби гетьманська булава потрапила до рук миргородського полковника Данила Апостола й нікого іншого. Отож, завдання таємного радника Наумова, призначеного офіційним представником імператора на виборах, полягало в тому, щоб успішно реалізувати проект керованих із Петербурга гетьманських виборів, підсумки яких не здивували б російську владу несподіваним результатом. Для цього Наумов мав достеменно з'ясувати, чи «ево ль Данила Апостола в гетманы народ будет избирать»³⁰², і в тому разі, якщо «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирают», докласти всіх зусиль, аби «того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Якщо ж ситуація виходитиме з-під контролю й міністр так і не зуміє переконати виборців «вільними голосами» обрати вже обраного Петербургом кандидата, автори інструкції зобов'язували Наумова під якимось благовидним приводом ті вибори зупинити та чекати на додаткові інструкції Верховної таємної ради.

³⁰¹ Сб. РИО. — Т. 63. — С. 270, 779; РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1780. — Л. 92–96.

³⁰² РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1780. — Л. 97–102.

*Жалувана грамота Петра II
Данилу Апостолу на гетьманство
1728 р.*

Яким чином цей наказ було втілено в життя, ми вже згадували, коли детально аналізували церемоніал Генеральної ради 1727 р. А тут варто наголосити на тому очевидному факті, що в 1727 р. йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Петербургом на посаду гетьмана узгодженого імперською владою кандидата, при збереженні видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради. Ще більшою мірою бутафорський характер «вільної гетьманської елекції» проявився при сходженні на гетьманство Кирила Розумовського, коли 18-річний кандидат навіть не прибув із Петербурга в Україну для участі в раді, результат якої

був уже й так відомий.

Право вільної елекції полковника Війська Запорозького в світлі козацьких традицій і розпорядчих приписів

«Определены указами старшины, в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести, когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостию своею, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения»³⁰³, — так гетьман Данило Апостол обґрунтовував у поданих 1728 р. на ім'я російського імператора Петра II «Статейних пунктах» очевидну перевагу обрання на уряди генеральної старшини, полковників і сотників Війська Запорозького вільними голосами над призначенням старшин указами з Москви чи Петербурга.

³⁰³ Цит. за: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 115.

І дійсно, право вільної елекції полковників — так само, власне, як і гетьмана — належало до числа тих небагатьох наріжних основ соціополітичної лексеми «старожитні права і вольності козацькі», які й маркували поняття козацьких свобод і привілеїв, і на оборону яких рішуче виступало козацтво з кінця XVI ст. Успішний перебіг революції середини XVII ст. ліквідував будь-які обмеження у цій сфері. Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, а також суттєве зміцнення гетьманської влади об'єктивно підводило до трансформації і цього наріжного каменя військової демократії. Зміни тут, серед іншого, стосувалися перебирання гетьманом до своїх рук прерогатив призначення і звільнення зі старшинських урядів.

І якщо за гетьманування Богдана Хмельницького спротив товариства такому стану справ у відомих наразі дослідникам документах виразно не артикулюється (хоч, безперечно, незгода з такими діями була, наприклад, враховуючи ту підтримку, яку мали серед полчан усунені гетьманом з полковництва Матвій Гладкий чи Степан Хмелецький), то в умовах розгортання громадянської війни в Україні за гетьманування його наступника, Івана Виговського, коли в опозицію до регіментаря перейшов не лише вповні легітимний в очах гетьманської влади полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою на противагу гетьманському ставленику миргородський полковник Степан Довгаль та ряд інших старшин, легітимність яких ставив під сумнів гетьманський провід, проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності. Ба більше — перетворилася на одну з чи не найбільш болісних і нагальних проблем поточного внутрішньополітичного життя Гетьманату.

Отож, до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, відповідно до якої обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства — «а чтоб выбирать в Войско полковников на раде, кого меж себя излюбят»³⁰⁴. Крім того, статті 1659 р. містили цілий ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення полковників Війська Запорозького. Зокрема, до них було включено, як сказано вище, заборону на обрання кандидатів із інших полків, іновірців і новохрещених іноземців.

Констатуючи факт внесення важливих змін до порядку обрання на старшинство, зокрема на полковницький уряд, не можна оминати увагою те, хто саме ініціював такі зміни і кому вони були вигідні. В оцінці українсько-російської угоди 1659 р. в історіографії панує більш-менш узгоджена позиція на цей документ, що був накинтий уряду Юрія Хмельницького російською стороною. Переслідуючи мету забезпечення сприятливих умов для контролю політичних процесів в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади. Отож, мало того що, відповідно до положень договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводився із-під юрисдикції гетьмана, у тому числі отримував імунітет і в справі позбавлення владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще гетьману заборонялось відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді.

Тим часом вельми цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини, що поширюється й на полкові уряди, знаходимо в уже згаданій раніше інструкції, яку гетьман Правобережної України Павло Тетеря надав своїм послам на Варшавський сейм 1664 р. Гетьманська інструкція на словах не заперечувала права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте для того, аби кандидати на старшинські уряди «були людьми в справі рицарській досвідчені», дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника, відповідно, полковник³⁰⁵.

304 Універсали українських гетьманів... — С. 119.

305 Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie. — 402, № 22. — S. 547–563.

Запорозькі клейноди. Художник С. Васильківський

У наступні роки та десятиліття проблема полковницької елекції не ставала предметом правової регуляції. Або, принаймні, не збереглися джерела, які б засвідчували інтерес до неї політичної еліти Гетьманату. І лише на початку XVIII ст. в контексті розробки положень Конституції 1710 р. проблема стає предметом публічного обговорення й отримує доволі чітке комплексне правове вирішення. А наскільки вона була значимою для політичного життя Гетьманату видно з того, як автори Конституції 1710 р. актуалізують її вже у вступній частині документа, ввівши до неї положення про суть і порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також про способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень. Отож, Конституція проголошувала: «поневаж всякіє на людей верных тяжести, утиски и здирства походят найбарзей от властолюбных накупнев, которіи, не фундуячися на заслугах своих, а прагнуци несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядов войсковых и посполитых, прельщают сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, без вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыє власти». З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями», укладачі Конституції постановляли, «абы Ясневельможный Гетман жадными, хоть бы наибольшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупціи урядов Полковничьих и инших войсковых и посполитых начальств не вручал и насильно на оные никого не наставлял, лечь всегда, як войсковые, так и посполитые, урядники міють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны». Зберігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однак таковых урядников елекції не без воле Гетманской отпраоватися повинны»³⁰⁶.

Воля громади та «зверхнейше право» гетьмана при обранні на полковництво: баланс інтересів у політичних практиках

Одну з типових моделей процедури обрання на полковництво можна реконструювати за виданим 22 липня 1676 р. універсалом гетьмана Івана Самойловича охотницькому полковнику Ілляшу Новицькому. Згідно з ним, запит щодо проведення виборів полковника порушила делегація від стародубської полкової старшини, яка спеціально для цього прибула до гетьмана. Реагуючи на подане клопотання, Самойлович не лише видав дозвіл на проведення виборів, але й обрав і вислав «от боку свого» якусь не означену в документі персонально «значную особу» для контролю за перебігом процедури. А ще регіментар звернувся з наказом до полковника Новицького, аби той не поспішав виходити зі Стародубщини відповідно до отриманого раніше наказу, а на час проведення в Стародубі виборів залишався в полку, аж поки стародубці «старшого межі собою оберут и до першого прийдуть порядку»³⁰⁷.

Цікаво, що гетьман не хотів афішувати роль компанійців Новицького у майбутніх виборах. І щоб не виказувати зневагу до козацьких прав і вольностей, вдався до ряду символічних дій, що мали на меті притлумити його намагання контролювати вибори в полку. Так, Самойлович наказував Новицькому, коли офіційно уповноважений гетьманським урядом на вибори стародубського полковника старшина буде прямувати через Кістер, де був штаб компанійців, до нього жодного зі своїх людей не приставляти і жодного з «охотників» до Стародуба не відпускати. За перебігом елекції полковник мав спостерігати «на віддалі», готовий у разі нагальної потреби рішуче вплинути на неї: «на речи поглядай, якій межі ними станет порядок и дальшій их будет прогрес»³⁰⁸.

Більш активною роль регіментаря виглядала при обранні на прилуцьке полковництво у квітні 1678 р. Виборам передувала процедура зречення полковницького пернача Іваном Маценком, яка сталася в гетьманській резиденції, в Батурині, за присутності прилуцької старшини і «певного товариства». Останні за гетьманським «позволенем» своїми «згодливими голосами» й обрали на уряд Федора Мовчана, і, як було записано в гетьманському універсалі, «над себе вынесли». Регіментар зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинстве... знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»³⁰⁹. Утім, зважаючи на те, що вибори було проведено в гетьманській столиці, роль гетьманського уряду в елекції, вочевидь, насправді була набагато важливішою, аніж вона представлена в документі.

На важливу роль гетьмана в проведенні виборів полковника на альтернативній основі вказують матеріали полковницької елекції, що відбулася в Переяславському полку в 1690 р. Переяславські вибори 1690-го цікаві тим, що про них в історичних джерелах збереглося найбільше інформації за всю історію існування Гетьманату, а її аналіз дозволяє детально реконструювати процедуру виборів полковників, принаймні у варіанті, що був актуальним на початковому етапі гетьманування Івана Мазепи.

Отож, відсторонивши від влади в Переяславі Леонтія Полуботка (котрий не лише являв собою креатуру попереднього гетьмана Івана Самойловича, а й, здається, виношував якісь плани повалення тодішнього гетьмана), Мазепа не став одноосібно призначати «свого» полковника на вільне місце, а віддав наказ про організацію «правильних» виборів, згідно «з давніми правами і вольностями Війська Запорозького».

Після відсторонення Полуботка від управління полком гетьман призначив тимчасовим старшим військового значного товариша Івана Лисенка — «для порядку, и для чиненя всякое осторожности»³¹⁰. Слідом за цим у полку на загальних зборах товариства відбулося висунення кандидатур на вакантний уряд. Переважна кількість тих, хто взяв участь у цих попередніх виборах, висловилися, аби полковницький пернач потрапив саме до

³⁰⁷ Універсали українських гетьманів... — С. 705.

³⁰⁸ Універсали українських гетьманів... — С. 705.

³⁰⁹ Універсали українських гетьманів... — С. 734.

³¹⁰ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / Упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. К., 2002. — Т. 1. — С. 393.

рук Лисенка. Це й не дивно, адже він перед тим декілька років уже був переяславським полковником і, що впливає з матеріалів голосування представників переяславської міської громади, як полковник він запам'ятовувався лише з кращого боку, оскільки за його правління «город умножился был, а после него в разоренье за последних полковников zostal»³¹¹.

Про якусь іншу кандидатуру, яка б фігурувала на попередніх виборах, у документі мова не йде. Проте вже на наступному етапі елекції, що відбувалася за участі представників гетьманського уряду та уповноважених сотень і полкових владних структур, альтернативна кандидатура таки з'являється. Нею стає шляхтич із Правобережної України, зауважимо, родич гетьмана Мазепи — Костянтин Мокієвський. Мокієвський перед тим, здається, жодних старшинських урядів у Війську Запорозькому не обіймав. І коли гетьману Мазепі трохи згодом довелося представляти свою креатуру офіційній Москві, то найбільше, на що він спромігся у представленні заслуг цього значного військового товариша, так це на згадку про героїчну службу в козацькому війську не самого Костянтина Мокієвського, а його батька й діда.

Зважаючи на родинну близькість Мокієвського до гетьмана та відсутність згадок про нього на попередньому етапі виборів, можемо припустити, що його поява серед претендентів була ініційована саме гетьманом. Єдине, що залишається в цій історії незрозумілим, так це мотиви висунення. Адже, якщо Мазепа щиро домагався обрання Мокієвського на полковництво до Переяслава, то навіщо було тимчасово надавати важелі управління полком Лисенку? Єдиним поясненням тут може бути хіба що припущення стосовно запізненого бажання претендента позмагатися за пернач, яке й було підтримане гетьманським урядом ось так — із втратою часу.

Остаточна елекція відбулася в Переяславі 25 червня 1690 р. за участі офіційних представників гетьманського уряду — військових товаришів Захарія Шийкевича, колишнього полковника ніжинського Якова Жураківського та ніжинського сотника Василя Гуменського. Як виборці до елекції були допущені переяславські полкові старшини, значні військові товариші полку, сотники та представники товариства від кожної сотні Переяславського полку, а також уповноважені міської громади полкового центру. На вибори прибули полковий обозний Лук'ян Лук'янович, полковий суддя Леонтій Папкевич, полковий писар Сава Стефанович Сулима, не названі персонально полкові осавул і хорунжий, а також городовий отаман Переяслава (також не названий за прізвищем). Значне військово товариство полку репрезентували: Іван Гурський (колишній канівський полковник (1672–1676 рр.), Матвій Тичина, Ясько Гулаченко й Іван Момот. Перша Переяславська сотня була представлена сотником Семеном Харченком і 40 козаками, Друга Переяславська — сотником Іваном Литовченком і 30 військовими товаришами, відповідно від Трахтемирівської сотні прибули сотник Семен Лесенко і «человека більш двадцяти», від Вороньківської — Іван Берло і 20 козаків, Басанської — Карп Яценко і 20 козаків, Баришівської — наказний сотник Михайло Костянецький і 70 козаків, Гелмязівської — Данило Зражевський «з товариством, котрого било сімдесят з атаманьєю курінною», Золотоніської — Іван Мирович і 20 козаків, Кропивянської — Степан Дробницький і 23 козаки, Іркліївської — Василь Завойко і 10 козаків, Піщанської — Андрій Костенко і 24 козаки, Домонтівської — Стефан Томара і 20 козаків, Бубнівської — Іван Канівець і 8 козаків, Леплявської — Василь Барановський і 15 козаків, Яготинської — Грицько Мометенко і 15 козаків та Баришпольської — городовий отаман Юсько Поташко і 20 козаків. Міську громаду Переяслава представляли війт, діючий і відставний бурмистри, три колишні й один діючий райці та цехмістер кушнірського цеху.

Отож, як бачимо, всі сотні Переяславського полку мали своїх представників на виборах полковника, натомість із-поміж міських громад полку таке право дістала лише громада полкового центру. Сотні представляли сотники (або особи, що їх заміщали) та виборні козаки, переважно по 20 осіб із кожної сотні. Винятки становлять полкові сотні,

---

311 Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — Ніжин, 1929. Додаток. — С. 73.

товариство яких було представлено по 40 і 30 козаків, а також — чомусь — Баришівська сотня, звідки до Переяслава прибуло аж 70 осіб. Із деяких сотень прибуло лише по 8–10 товаришів. Але незважаючи на різне чисельне представництво від тієї чи іншої сотні, при підрахунку голосів, що цікаво, кожна сотня мала право подати за того чи іншого кандидата лише один голос (одну воту).

Після того як виборцям було зачитано «поважный универсал рейментарский», на вулиці відбулись наради сотників із виборцями зі своїх сотень, і вже по тому прибулі на елекцію виборці, «осеред двору сидячі», перейшли до голосування. Підрахунки вот доручили полковому осавулу. За їх результатами на користь кандидатури Івана Лисенка висловились: полковий обозний і суддя, три значні товариші, представники 15 сотень і уповноважений Переяславського міського магістрату. Кандидатуру Костянтина Мокієвського підтримали троє полкових старшин — полковий писар Сава Стефанович, не означені за прізвищами полкові осавул і хорунжий, а також городовий отаман Переяслава. Кандидатуру висування гетьманського уряду підтримав також і Ясь Гулаченко (вочевидь, як і Мокієвський, виходець із Правобережжя — син Івана Гулака, що на той час уже перебрався на Лівобережжя, генерального обозного в уряді Петра Дорошенка).

Вельми цікаву картину бачимо із виборцями Мокієвського, що представляли сотенне товариство. За останнього віддали голоси представники двох (із наявних у полку 17) сотень, а саме Кропивнянської і Баришпольської, хоч, як наголошувалось у документі, на попередньому етапі виборів — «у войску» — як сотник, так і вся Баришпольська сотня «дали були вотум на пана Лысенка».

Загалом, якщо брати до уваги суто математичний підхід, то Лисенко переміг із показниками 21 проти 7. Особливо переконливою була його перевага у сотнях полку. А ось у середовищі полкової старшини його позиції виявилися слабшими, ніж у конкурента. За Мокієвського віддали голоси чотири представники полкової старшини, в той час як Лисенко зумів завоювати симпатії лише двох.

На чийому боці була симпатія гетьмана Мазепи — передбачити не важко. Проте перемога колишнього переяславського полковника була доволі переконливою і гетьман Мазепа не став противитись волі громади. І вже в серпні 1690 р. він офіційно підтвердив результати виборів і видав Лисенку універсал на полковництво в Переяславі, вручивши йому при цьому полкову корогву, пернач, печатку й литаври.

Описані вище вибори, вочевидь, відповідали зразковій моделі полковницьких виборів, коли воля полкового товариства максимально бралась до уваги, а для її представлення були створені всі необхідні умови. На практиці процедура полковничої елекції нерідко порушувалась, як правило, гетьманами, котрі прагнули відігравати більш активну роль у виборах і не виступати заручниками симпатій місцевої старшини й товариства. Скажімо, попередня ротація на полковому уряді в Переяславі, що була двома роками раніше, наприкінці 1688 р., такої показової зразковості у функціонуванні військової демократії і близько не демонструвала. Тоді, після відсторонення від влади опозиційно налаштованого до гетьманського уряду Райчі Дмитрашка, Іван Мазепа призначив своєю владою на полковництво Якіма Головченка — вихідця з Правобережжя, колишнього черкаського полковника і генерального осавула в уряді правобережного гетьмана Петра Дорошенка. А у відправленому до Москви донесенні процедуру зміни влади в Переяславському полку Іван Степанович представив у такий спосіб: «призвавши к себе в Батурин полчан переяславских и обьявившы им тот ваш царского пресвітлого величества указ, утвердилем им полковником совершенным Якіма Головченка, старожитного переяславского казака, який сего минувшого лета был по моему повелению наказным полковником»³¹². Тобто, після того як Райчу Дмитрашка було відсторонено від полкового уряду, гетьман улітку 1688 р. своєю владою призначив до Переяслава наказним полковником

³¹² Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття. К., 2000. — С. 98.

колишнього правобережного старшину, котрого добре знав по службі в оточенні гетьмана Дорошенка. А за півроку по тому затвердив його повним полковником, закликавши для цього до гетьманської резиденції «полчан переяславских» — (найпевніше, переяславську полкову старшину, сотників і значних військових товаришів), але, як бачимо з тексту листа, не для виборів полковника, а лише для представлення нового очільника, вже затвердженого царським указом.

Традиційно в Гетьманаті більш активною у процесі виборів на полковництво була роль місцевої старшини, товариства і поспільства в південних полках, передусім у Полтавському. З колективної супліки старшини, товариства та міщан Полтавського полку, поданої у вересні 1714 р. гетьману Івану Скоропадському, обриси виборів 1710 р., коли на місце Івана Левенця, котрий скомпрометував себе нерішучими діями в часи облоги Полтави шведськими військами, прийшов сотник Полтавської міської сотні Іван Черняк, проступають ось у такому світлі. За дозволом гетьмана («за ведомом велможности вашей, нашего милостивого пана») в Полтаві було скликано раду — «з целого полку зобравши старшину и значное товариство, и мещан полтавских, и волостных людей», на яку представником гетьманського уряду прибув генеральний бунчужний Яків Лизогуб. І на цій раді «всеобще полюбовне згодними голосами» Івана Черняка «на тую годность из-брали». Наступним важливим етапом елекції стала легітимізація влади полковника, яка була здійснена через «отданє клейноду» полковникові з рук генерального бунчужного. На завершення процедури полковник і «все естесмо, хто тилко згодился при нем быти, одною рукою на верность царському его освященнейшему величеству присягали»³¹³.

*Полковник Павло Якович Руденко. Художник
В. Боровиковський*

Наскільки ж активною могла бути позиція гетьмана в питанні переобрання на полковий уряд, видно зі справи вже згаданого вище «кревного пана гетьмана» київського полковника Костянтина Мокієвського, котрого під час походу на Пониззя Дніпра влітку 1696 р. частина товариства змістила з уряду та обрала на його місце колишнього полкового хорунжого Сергія Солонину (небожа Костянтина Солонини, що був київським полковником у 1669 та 1671–1682 роках). Отримавши від Мокієвського повідомлення про цей прикрий для нього інцидент, Мазепа відправив до київських козаків генерального хорунжого Юхима Лизогуба з наказом відновити попереднє полковництво, а призвідців заколоту доправити до гетьманської резиденції «под добрым осмотрением»³¹⁴. Водночас гетьман розмістив у Тавані сердюцький полк, аби не допустити поширення свавілля серед козаків. У результаті таких дій Лизогубу вдалося навести лад у збунтованому полку та повернути пернач Мокієвському. Щоправда,

³¹³ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122. — 4 арк.

³¹⁴ Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — № 120, с. 482.

призвідців заколоту схопити не вдалося. А ось рядових його учасників затримали, покарали й відпустили.

Лише у формі прямого гетьманського призначення могла відбутись і ротація на полковому уряді в Ніжині 1695 р., коли Іван Мазепа по смерті Степана Забіли призначив на вакантний уряд «во младих літах» свого небожа Івана Обидовського, котрому на той момент заледве виповнилося 19 років. Жодних «служб» у Ніжинському полку, аби тим самим хоч би якось зарекомендувати себе перед полчанами, йому виконувати не доводилося. Єдиною на той час службовою відзнакою кандидата було отримання від царського уряду титулу стольника в 1689 р. Але, враховуючи обставину, що цю високу відзнаку представник «золотої молоді» Гетьманату отримав у тринадцять років, його заслуга, крім самого факту народження в сім'ї сестри гетьмана, була доволі сумнівною.

На початку XVIII ст., вочевидь, уже ні в кого в Гетьманаті не лишалось ілюзій стосовно того, кому насправді належить вирішальне слово в обранні на полкові уряди. Вельми промовистий епізод стався на банкеті вищої козацької старшини з боярином Шереметьєвим із нагоди повернення козацького війська з походу в Прибалтику 1701 р. Тоді на напівжартівливу репліку царського вельможі, адресовану полтавському полковнику Іванові Іскрі, щодо свого наміру просити в царя призначення на полковий уряд у Полтавський полк, та, відповідно, «дружньої поради» полтавському полковнику обіймати поки не пізно вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво, козацький старшина зауважив: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть»³¹⁵.

Зауваження Іскри поміж іншого цікаве й тим, що, як було вказано раніше, саме товариство і старшина Полтавського полку найдовше з-поміж усіх полків Гетьманату зберігало за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Щоправда, і в Полтавському полку перед тим траплялися винятки. Так, у другій половині 1663 р. гетьман Брюховецький призначив замість Дем'яна Гуджола на полтавського полковника запорожця Саву Омельницького. За два роки останнього на уряді змінив Григорій Витязенко, котрий перед тим обіймав у гетьманському уряді Брюховецького посаду генерального бунчужного. Причому, у випадку як з Омельницьким, так із Витязенком, можна з упевненістю стверджувати, що мова йде якраз не про обрання товариством, а про призначення гетьманською волею на полковництво. І якщо виняткові обставини призначення 1663 р. ще можна якось списати на форс-мажор того буремного літа, то зрозуміти пасивність полтавчан два роки потому при переміщенні на полковництво полтавське генерального бунчужного складніше. Утім, після трагічного завершення гетьманування Брюховецького на початку літа 1668 р. полтавці повернули винятковий статус полку, коли зміна влади відбувається з волі місцевої старшини та товариства, або ж... маніпулюванням волею останнього, але не з Батурина, а з Полтави. Так, коли до Полтави долинула звістка про вбивство на Сербиному полі, неподалік Диканьки, гетьмана Брюховецького, полтавське товариство не лише позбавило Витязенка пернача, але й разом із полковим осавулом Обіденком прикувало «до армат и вскоре тиранско в смерть позабивали, а дома их розграбовали»³¹⁶. А на місце забитого Григорія Витязенка полтавці знову обирають полковника «вільними голосами». Цього разу обранцем стає «добрий, смиренный, побожный и простодушный» Дем'ян Гуджол.

Воля товариства була визначальною і на перевиборах у Полтавському полку 1669, 1670, 1672, 1674, 1675, 1676 і 1677 років. При цьому полтавці не лише не чекали спеціального дозволу гетьманського уряду на проведення перевиборів, але й не передавали на розсуд гетьмана вирішення кадрової проблеми в їхньому полку, нерідко вступаючи на цьому ґрунті в неприховану конфронтацію з регіментарем. Наприклад, обраний на полковництво в Полтаву влітку 1669 р. Филон Гаркуша, не бажаючи визнавати владу лівобережного гетьмана Дем'яна Ігнатовича та орієнтуючись на правобережного гетьмана Петра Дорошенка, відправив до Батурина «лихого» листа, який закінчувався ось такими

³¹⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 29.

³¹⁶ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 161.

рядками: «к нам и не пиши, и не шли никаких своих угроз, потому что Бог нам помощник и не убоимся! Никогда того не будет, чтоб ты был гетманом запорожским и нашим!»³¹⁷. Так само й кілька років потому, у 1675 р., коли полтавці, ображені зловживаннями полковою владою Прокопа Левенця, задумали переіменити свого очільника, вони повідомили про це гетьмана Самойловича, але перед тим... скинули Левенця з полковництва та обрали на його місце Павла Герцика.

До слова, на полковництві Герцик протримався недовго. Вже з осені 1676 р. чиняться спроби конкурентів потіснити Павла Семеновича з уряду. Спершу йому вдається повертати втрачене, але в 1677 р. Прокоп Левенець таки скинув Герцика з полковництва і вдруге очолив Полтавський полк. О. Лазаревський вбачав у такій ротації руку Самойловича, котрому було важливо мати на чолі полку досвідченого командира, особливо в часи Чигиринських походів 1677–1678 років. Незважаючи на виявлену Левенцем у Чигиринських кампаніях військову доблесть, полтавська старшина не полишала намірів переіменити свого очільника. Керували опозицією колишні полковники Федір Жученко і Павло Герцик. Причому, задумавши повалити Левенця, змовники організували подачу Самойловичу колективної супліки, звинувачуючи старшого в тому, що він «похвалки чинит на здоровье знатнейших особ и безчестит их». Гетьман відкрито став на бік Левенця і в листі до полтавців нагадав їм про звитяги полковника, продемонстровані під час останньої війни з турками. Утім, що цікаво, аргументи Самойловича належного враження на полтавську опозицію не справили, й у червні 1679 р. Левенець таки був вимушений поступитись полковництвом Федору Жученку.

Випадок 1679 р., вочевидь, є останнім прикладом такої відвертої зневаги полчан до думки свого регіментаря. Генеральний суддя Василь Кочубей, коментуючи чергове повернення Герцика на полковий уряд чотирма роками пізніше, акцентує увагу на тому, що кандидат вже не стільки переймався думкою полчан, скільки торував собі шлях до влади через підкуп гетьмана Самойловича, його синів і небожа, гадяцького полковника Михайла Самойловича: «Тот пан Герцик по Черняку в другій раз многою мздою, бывшему гетману самому и сыном его приношенную, а помочю гадицкого полковника, оставши полковником»³¹⁸.

До наведеної інформації потрібно ставитися критично, адже записка Кочубея — це, власне, донос, зі всіма притаманними цьому жанру перебільшеннями і підтасуваннями. Відтак, і наведені Кочубеєм аргументи мали кинути тінь на тестя свого опонента Павла Герцика. Але «многа мзда» як аргумент полковницької елекції, здається, був доволі звичним явищем цього політичного дійства.

Вище ми вже згадували про активну протидію російської влади намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів, намаганнях створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників, зокрема й убезпечення від самовладдя гетьмана через позбавлення останнього прерогативи самовільного відсторонення старшин від влади. Але в дійсності, попри існуючу заборону, як у випадку з обранням на полковництво, так і у випадку з відстороненням небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими, аніж їх прописала російська влада в гетьманських статтях. Адже процедура позбавлення полковника влади з останньої третини XVII ст. передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкової присутності на цьому дійстві його уповноваженого представника. До того ж гетьмани розслідували причини відставки в гетьманській резиденції або на місці. І гетьман, не згодний із волею полчан, міг відмовити в наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи.

317 Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 259.

318 Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 148.

Роль полкової старшини в обранні на полковництво та позбавленні пернача

Зауважуючи існування очевидного протиріччя в бажаннях гетьмана та козацького товариства щодо способів обрання очільника полку, варто звернути увагу на ще одного реального суб'єкта виборчого процесу — полкову старшину. Її представники, відповідно до своїх корпоративних інтересів, об'єктивно були в опозиції до намірів гетьманського уряду узурпувати право заповнення вакансії полковника, а також не вітали передачу справи полковницького обрання на розсуд усього полку, вбачаючи в цьому можливості для проявів охлократії. Зазвичай, свою роль у процесі виборів полкова старшина вміло маскувала за фасадом «стародавніх прав вольностей», а фаворитів представляла як висуванців усього козацького товариства. Утім, інколи старшинам бракувало політичного вміння, і в історичні джерела потрапляли згадки про старшинські змови на ґрунті боротьби за владу в полку.

Зокрема, саме такий випадок джерела фіксують у 1702 р., коли полтавська полкова старшина оскаржила перед гетьманом Мазепою дії свого полковника Івана Левенця, котрий начебто не зважав на думку старшини та навіть таємно зносився з татарами. Акція увінчалась успіхом і Левенець був-таки зміщений із уряду за гетьманським наказом. Але отримати персональні дивіденди від цієї перемоги місцевим старшинам (найбільш активними були Павло Герцик та Іван Іскра) не поталанило, оскільки очолити полк гетьман доручив (щоправда з обмовкою «тимчасово») не комусь із них, а генеральному бунчужному Михайлу Гамалії.

Приблизно через десять років після описаного вище випадку, у 1714 р., частина полтавської полкової старшини вчинила чергову спробу такого собі провінційного «палацового перевороту», намагаючись повалити владу діючого на той час полковника Івана Черняка. Змовники намагалися звести на уряд Василя Кочубея, котрий одночасно доводився і сином страченого гетьманом Мазепою генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея, й онуком колишнього полтавського полковника Федора Жученка, і небожем ще одного колишнього полтавського полковника Івана Іскри, також страченого Іваном Степановичем.

На чолі змови стояв полковий полтавський суддя Петро Кованька, котрий долучив до справи й полкового полтавського писаря Івана Залеського, що, як і Василь Васильович Кочубей, доводився Федору Жученку онуком, а відтак мав шанс суттєво зміцнити свої позиції за полковництва близького родича, зобов'язаного йому своїм сходженням на уряд. Якщо слухними є слова опонентів Петра Кованьки (котрі виступили на захист діючого полковника, подавши 9 вересня 1714 р. гетьману Івану Скоропадському колективну супліку), то полтавський полковий суддя, задумавши перемінити в Полтавському полку владу, переслідував власні корисні інтереси — порятувати доньку, яку за позашлюбне прижиття трьох дітей зі своїм двоюрідним братом і їх убивство був зобов'язаний засудити, згідно з нормами Литовського Статуту, до смерті як «не цноту», що «вшетечне ся и нерядне справучи... плоду набувши, а потом... тот плод сама албо через кого иного стратила и о смерти приправовала»³¹⁹.

Технологія переміни влади, якою намагався скористатися Кованька, полягала ось у чому. В Полтаві змовниками було «потайно» підготовлено «чолобитну, чи ли доношение» про зловживання полковником Черняком владою, під яким вони повписували прізвища козаків, котрі навіть не здогадувалися про це. З цією липовою чолобитною Кованька і Залеський подалися до гетьмана в Глухів добиватися, «жеби их чолобитную послать до двору монаршого, добиваясь Кочубееви полковництва полтавского». Тим часом сам

претендент на уряд відбув до Києва, аби там зустрітися з представниками російської влади в Україні, скоріш за все, із київським генерал-губернатором князем Дмитром Голіциним.

Зважаючи на реноме батька претендента та царські милості до старшини, що поліг, протистоячи гетьману Мазепі та намарно намагаючися відкрити російській владі його справжні наміри, в Кочубея-молодшого були непогані шанси добитися від російської влади очікуваного результату. Отож, полтавська полкова старшина і сам полковник Черняк неабияк стурбувалися такою перспективою і спробували переконати гетьмана в безпідставності висунутих проти полтавського очільника звинувачень та, що більш важливо, в небажанні полтавської громади мати в себе за полковника молодого Кочубея, який не влаштовує їх не лише через вік — «якій еще дитя молодое», а ще й через свою пихатість («до того гордому»). Обурення полтавців викликало й те, що «ввесь народ хотят два их без всякой нашей волі... заневолити, що якось есть нам, полковой старшине, так же сотником, товариству войсковому, міщанам и всему посполитому народу, не мило»³²⁰. Тому й прохали полтавці гетьмана не йняти віри словам полкового судді та писаря, зважити на однастайність підтримки Івана Черняка всією старшиною, товариством і поспільством полку, та «не посылати до двору царского величества их чолобиття, пока в отой ставці з нами и з полковником не справляются»³²¹.

Через брак відповідних джерельних свідчень важко достеменно встановити, що ж насправді завадило Кованьці та його поміщикам втілити задумане в життя — чи то активний спротив полтавської старшини, чи то позиція гетьмана, чи щось інше, — але повалити владу діючого полковника змовникам не поталанило, і Кочубею довелося чекати на обрання на полковництво ще більше, ніж півтора десятка років.

Так само безрезультатно завершилася й акція лубенської полкової старшини, спрямована на переобрання полковника Андрія Марковича кілька років потому, у 1718 р. Причина дій старшини була обумовлена тим, що Маркович як близький свояк гетьмана Скоропадського, отримавши в Лубнах уряд «по монаршому благоволенію» і маючи за собою підтримку як регіментаря, так і вельми владолюбної гетьманши (своєї рідної сестри Насті) поведився в полку як абсолютний господар, геть відсторонивши за короткий час полкову старшину від участі в управлінні, самовільно розпоряджаючися земельним фондом тощо. А коли старшина надумала протестувати, Маркович перед гетьманом оголосив своїх опонентів бунтівниками («вменивши за бунтовщиков»), відкликав їх із походу, відсторонив від служби та ув'язнив. Недругів полковника було нещадно побито киями, позбавлено старшинських урядів, а маєтності — відібрано. Маркович залишився при владі ще майже на десять років, аж поки гетьманом не став його недруг Данило Апостол, котрий і відсторонив свояка Скоропадського від полковникування в Лубнах.

Вибори сотників

«Правильні» вибори сотника: процедура, представництво, гетьманський уповноважений

Посади сотенної старшини, згідно з давніми козацькими традиціями, вважалися виборними. Причому виборність на сотенному рівні зберігалася найдовше. І навіть у найбільш критичні для козацького самоврядування часи, наприклад, у роки чинності сумнозвісної «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., центральна влада Речі Посполитої

³²⁰ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122. — Арк. 2 зв.

³²¹ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122. — Арк. 3 зв.

так і не наважилася відібрати це право в козацтва. Але це аж ніяк не заперечує тієї обставини, що на практиці при обранні на сотництво дуже багато важив голос полковника, а визначальною була позиція гетьмана чи навіть царя. Ба більше, далеко не завжди регіментар, а тим паче монарх, дбали про те, аби зберегти хоча б видимість дотримання засад вільної елекції.

Традиційно вибори сотника передбачали отримання товариством дозволу на переобрання свого старшого чи заповнення існуючої вакансії. При цьому дозвіл (у середині XVIII ст. в джерелах він іменується «ордером») видавався не полковником, під адмініструванням якого перебувала відповідна сотня, а гетьманським урядом. Ордер доставляли у відповідну полкову канцелярію кимось із канцеляристів Генеральної військової канцелярії (значно рідше — Генерального військового суду). І вже з полкової канцелярії наказ про підготовку виборів висилали в сотню. На визначений гетьманом день до сотенного центру прибував офіційний представник гетьманської влади (ним був або хтось із так званих «нижчих» чинів генеральної старшини — осавул, бунчужний чи хорунжий, або ж полковий старшина). Полкова канцелярія зі свого боку також призначала свого уповноваженого — когось із членів полкової старшини чи якогось авторитетного сотника полку.

Деякі історики стверджують, що гетьманські уповноважені особи головним своїм завданням мали поставити на сотництво бажаних гетьману кандидатів і не допустити обрання небажаних. Але таке твердження надто безапеляційне. За моїми спостереженнями, в окремих випадках регіментар міг і не мати настільки чітко артикульованих побажань із цього приводу, аби добиватись їх реалізації будь-що. Утім, зрозуміло, що і стверджувати про повну відсутність впливу гетьманських уподобань на результати виборів також немає підстав. У окремих документах наявні цілком переконливі докази того, що на раді гетьманські представники послідовно обстоювали узгоджену з регіментарем кандидатуру. Саме про реалізацію такого сценарію виборів читаємо в донесенні генерального бунчужного Якова Лизогуба, відправленого Скоропадським 1716 р. до Воронежа Ніжинського полку із завданням виконати «указ велможности вашей, мне предложеный», а саме — домогтися обрання Івана Холодовича воронезьким сотником.

Самі ж вибори сотника зазвичай чинилися так. У призначений час і «на приличнем местце» збиралися сотенні старшини, курінні отамани з виборними козаками (як із сотенного центру, так і з навколишніх містечок і сіл), також прибував вїйт з урядовцями та «многими мещанами и со всем разних цехов посполством». Військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії читав товариству виборців гетьманський універсал про дозвіл обрати нового очільника сотні. Після цього гетьманський уповноважений запитував думку присутніх, кого вони воліють бачити за старшого. І оскільки суб'єкти виборчого процесу, як правило, узгоджували кандидатуру напередодні офіційних виборів, то козаки лише вигукували ім'я узгодженого старшинськими партіями кандидата, котрого гетьманський уповноважений і проголошував сотником.

Традиційно на завершення виборів гетьманський представник разом із обраним на сотництво, маючи на руках підписані виборцями результати елекції — так званий «вибор», вирушали до полкового центру, звідки, після узгодження з полковником, їхали до гетьманської резиденції.

Проте траплялись випадки, коли полкова старшина в силу обставин відмовлялась офіційно схвалювати результати проведених сотнянами виборів і претендент вирушав до гетьманської резиденції без відповідного рекомендаційного листа. Так, наприклад, коли в 1728 р. в одній із сотень Прилуцького полку відбулися вибори сотника (причому, як впливає з наявних джерел, безконфліктні за своєю суттю), наказний прилуцький полковник Носенко, котрий заміщав відсутнього на той час в Україні полковника Гната Галагана, відмовився підтримати сотнян і не видав їхньому обранцеві рекомендації полкової влади. Отож, кандидат попрямував до Глухова «толко з суплікою сотнян до ясновельможного».

Щоправда, цей випадок не можна розглядати як вияв певної тенденції, радше — виняток із правила, продиктований нерішучістю наказного полковника, котрий, як він сам пояснював у листі до Галагана, «же без бытности вашей милости пана добродія, рекомендації за ним дати не смеем»³²².

У будь-якому разі остаточне слово завжди (за винятком справ, що вирішувались у Москві чи Петербурзі) було за гетьманським урядом. А відтак, сотник входив у свої права вже після затвердження результатів виборів регіментарем. У резиденції останнього новообраний старшина складав присягу на вірність. І вже після цього йому вручали корогву, що називалася значком. Відбуватися це могло як у гетьманській резиденції, так і в сотенному центрі за участі гетьманського представника. В інших випадках сотенний значок старшині вручав у сотенному центрі хтось із уповноважених вищою владою представників полкової старшини. Тоді ж відбувалось і перепризначення членів сотенного уряду — городского отамана, писаря, осавула, хорунжого, котрих разом із сотником уповноважений «на верность к присяге приводіл».

Останній варіант оприлюднення гетьманської згоди на вступ козака на старшинство в практиках Гетьманату набув більшого поширення. І, до слова, участь гетьманського представника у виборчому процесі передбачала не лише заохочення за службу від регіментаря, а й грошову винагороду від новообраного старшини. Зокрема, в документах відповідного спрямування фігурують певні суми (наприклад, «грошей талярей двадцять битих з лишком»), виділені для того, аби «его милости пану асаулу енералному за вручение корогви дати»³²³.

Вибори «неправильні» або — конфронтаційні, з непередбачуваним результатом

Інколи траплялися випадки, коли слідом за офіційним переможцем виборів до гетьманської резиденції прибували делегати із сотні, які оскаржували представлені результати, посиляючись на порушення традицій чи гетьманських наказів. Так, наприклад, за результатами виборів, що відбулися 1751 р. в Корибутівській сотні Прилуцького полку, сотенний значок мав потрапити до рук канцеляриста Генерального військового суду Петра Дембовського. Зважаючи на той факт, що саме Дембовський привіз до Прилук гетьманський ордер із дозволом на проведення виборів, можемо припустити, що його кандидатуру підтримував як гетьманський уряд, так і полкова старшина. Альтернативна кандидатура діючого голлонського отамана Семена Прокопенка, вочевидь, була названа лише для того, аби формально виконати царський указ 1715 р. про обов'язкових альтернативних кандидатів на старшинство, але всерйоз ніхто Прокопенка не розглядав. На уряд однозначно мав зійти Дембовський.

Під відправленим до Глухова документом із результатами виборів номінант зібрав підписи 39 козаків з різних куренів сотні. Проте одночасно з цим листом до Глухова було відправлено й інший, автори якого — загалом підписались аж 62 товариші — стверджували, що канцелярист Генерального суду, прибувши в сотню з ордером від ясновельможного гетьмана, не став про нього оголошувати козакам, а «согласясь» із сотенною старшиною і «обнадежив их в особливої своей милости», вирушив до Глухова отримувати гетьманський універсал на уряд. При цьому, скаржились «супліянти», номінант обзивав їх «свинарами і бражниками» та грозився «за неподписаніе рук на виборі» не лише «вкруг кожу опороти, но

³²² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — С. 132.

³²³ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153. — Арк. 38; спр. 153 а. — Арк. 46.

иного в живих не оставити»³²⁴. Зважаючи на відверті порушення засад відкритості виборів, неетичну поведінку претендента та відсутність у нього не лише підтримки товариства, а й маєтностей у сотні, виборщики просили гетьманський уряд не допустити Дембовського до уряду, призначивши замість нього статечного і майновитого бунчукового товариша Петра Лищинського.

Утім, попри очевидну чисельну перевагу противників Дембовського, гетьманський уряд проігнорував наведені ними аргументи та передав сотенний значок канцеляристу Генерального суду. І, варто зауважити, цей випадок ігнорування гетьманським урядом думки товариства чи його більшої частини не був поодиноким. Вельми цікавою ілюстрацією є універсал гетьмана Івана Самойловича від 27 грудня 1680 р. олишівському городовому отаману й усьому «старшому и меншому тамошній сотні товариству» щодо відставки від влади сотника Семена Супруненка та призначення гетьманською волею нового старшого. Як видно з тексту універсалу, Супруненко впав у немилість Самойловича через те, що рік тому, «очима своими видячи здрайцов наших, на тот бок Дніпра утікающих, не хотіл нам зичливе в перенятю оних услужити, чим и против все отчизни оказался неправим». За цей свій проступок, як твердив далі Самойлович, уже «тогда ж мілисмо его з наказанієм от сотницкого уряду отставити; але за ділами нашими уставичними до сего часу тому не сталося досит». І ось тепер, через рік, гетьман, «волю нашу в skutok приводячи», за допущений проступок, як і за те, «же его заслуги жадной не знаем», забрав у Супруненка сотенний значок і призначив на його місце олишівського городового отамана Левка Шрамченка. Причому, як випливає з документа, без жодної, хоч би формально представленої, процедури вільного обрання, а лише запевняючи все «старше и менше тамошній сотні товариство» в тому, що його креатура «до услуг войсковых может бити згожий». А ще регіментар обіцяв, що Шрамченко, «сотником вашим будучи, повинен будет з вами любовне обходиться».

За такого варіанту зміни влади процедура «виборів», як довідуємось із тексту універсалу, полягала лише в тому, що товариство мало «всею сотнею своею» зібратися, «абисте... его, Левка Шрамченка, за старшого сотні приняли, и корогов ему в руки вручили, и чинили ему поволность и отдавали послушенство, як ваша указывает повинность и слушность». Передбачаючи можливе невдоволення громади такими куцими «виборами», універсал наголошував на недопустимості «чинити в том волі нашой досит, без жадного спротивенства»³²⁵.

Доволі наочне уявлення про можливі способи регіментаря «елегантно» обійти принцип вільної елекції при збереженні видимості дотримання останнього, а також ознайомитись із вимогами до кандидата на посідання сотницького уряду можна хоча б із універсалу все того ж гетьмана Самойловича, але вже від 29 липня 1681 р. З нього довідуємося, що Самойлович, користуючись «повагою зверхности нашой», проігнорував законне бажання мешканців Конотопської сотні вибрати вільними голосами нового старшину («на тоє старшинство человека обобрати хочете и нашего рейментарского на тоє позволение жадаете») та призначив сотником до Конотопа колишнього правобережного полковника Федора Кандибу. Ідучи наперекір бажанню конотопців вільними голосами обрати собі старшого, гетьман акцентував увагу товариства і на «заслужоність» Кандиби перед Військом Запорозьким, і його «справність», і «розум», який він може використати для наведення належного порядку в сотні, та, що не менш важливо, готовність «справностію и належитою с того уряду услугою» виконувати волю рейментарську в місті, яке «близко боку нашего рементарского найдуется», а відтак потребує, аби в ньому «конечне во всем мети доскональный порядок, и кгда ся в чом личит жебы мела наша рейментарские и войсковые справи поважне ишли тожем»³²⁶.

³²⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Прилуцкий. — С. 270–271.

³²⁵ Універсали українських гетьманів. — С. 760–761.

³²⁶ Універсали українських гетьманів. — С. 769.

Варто відмітити, що таке виписування гетьманом усіх мислимих і немислимих чеснот претендента є радше винятком, ніж правилом. Зазвичай гетьмани були більш лаконічними у своїх представленнях і обмежувалися згадками про належність претендента до козацтва «з діда й батька» та «заслужоность» у війську, причому не обов'язково особисту, достатньо було й заслуг батька чи діда. А інколи вистачало й того, аби гетьманський уряд, затверджуючи претендента на сотницьку посаду, визнав, що той «ко управлению всяких порядков сотенних... способен». Так, наприклад, доволі пікантно виглядає «резюме» якогось там царського придворного Марка Ангеліовського, при його представленні в 1717 р. гетьманом Скоропадським товариству і поспільству Красноколядинської сотні Прилуцького полку як їхнього нового сотника: «Повелеваем ему, нынешнему красноколядинскому сотникове, уряд тот зложить, а на местце его ординцем от боку нашего сотником п. Марка Ангелиовского, который у двору монаршого при блаженныя памяти царевне Наталии Алексеевне, находовался и разных високих особ до нас были инстанции, жебисмо показали ему местце и кондицію»³²⁷.

Литава

Доволі показовою в сенсі того, як гетьмани могли відхилити запропоновані сотнянами і полковою старшиною кандидатури на посідання вакантного уряду сотника, покликаючись на невстановлені критерії відбору претендентів, є справа про обрання сотника Іваницької сотні Прилуцького полку наприкінці

1720-х років. Коли товариство Іваницької сотні за результатами проведених виборів надіслало гетьманові кандидатури трьох претендентів — Григорія Волошина, Іценка і Зоця, то Апостол забракував їх усіх, сформулювавши такі критерії: Волошина не можна обирати через те, що йому було заборонено бути сотником, Іценка — «за п'янство и неспособность», Зоця — «за глупство и калецтво»³²⁸.

**«Взяв з собою, на особенный возок, несколько відер горілки,
ездил по всей сотні селами». Ранньомодерні виборчі
політтехнології сотенного рівня**

Як правило, вибори протікали саме в тих варіаціях, як це було описано вище. Утім, зводити все різноманіття потенційно можливих практик лише до них було б некоректно. У джерелах збереглося немало прикладів, які суттєво доповнюють шаблонну картину. Зокрема, вельми цікавий випадок виборів сотника з непередбачуваним результатом трапився 1767 р. в Ічнянській сотні Прилуцького полку. Тамтешній сотник Іван Новицький (вочевидь,

³²⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 238; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 253.

³²⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — С. 309.

онук широко відомого в Україні охотницького полковника Іллі Новицького), пробувши на сотенному уряді 14 років, склав із себе старшинські повноваження, цілком можливо, розраховуючи передати сотенний значок своєму сину Івану Івановичу Новицькому. Аби мати якісь гарантії того, що процес передачі влади в сотні відбудеться «правильно», після відставки батька наказним сотником було проголошено його сина, дарма що, як стверджували опоненти Новицьких, сотницький син перед тим ні в якому званні у Війську Запорозькому не служив.

Проте підготовлена страховка не спрацювала і під час виборів у сотницького сина з'явився небезпечний конкурент — Григорій Стороженко (до слова, син ще одного колишнього ічнянського сотника, котрий представляв одну з найбільш розгалужених сотницьких династій Гетьманату — династію Стороженків). Із матеріалів справи можна зрозуміти, що кожен із претендентів зумів зібрати власну групу підтримки серед товариства сотні та шукав протекторів у глухівських правителів і патронів в імперській столиці. Вочевидь, зважаючи на службові зв'язки відставного Новицького, партії останнього вдалося швидше провести мобілізаційні заходи, зібрати необхідні підписи та відправити до Глухова представлення на обрання Івана Новицького новим сотником у Ічні. Зважаючи на жорстку формальну вимогу, зафіксовану царським указом 1715 р., обов'язково представляти в поданні альтернативних кандидатів, поруч із кандидатурою молодшого Новицького було вписано отамана Івана Романовича та сотенного писаря Федора Носка. Щоправда, опоненти Новицького стверджували, що й отаман, і сотенний писар були у змові з Новицькими і виступали в ролі звичайнісіньких статистів, так би мовити, технічних кандидатів. Натомість свого справжнього опонента — Стороженка — Новицькі не захотіли включати до списку претендентів. Агітуючи козаків за Григорія, вони поширювали відверто неправдиву інформацію: нібито Стороженко «в сотницький чин не бажає».

Тулумбас початку XVII ст.

Сам же Стороженко не лише публічно заявив про власні претензії на сотенний значок, але й провів... власні вибори. Зафіксовані на папері результати цих виборів із підписами козаків претендент переслав до Глухова. А заодно долучив до документа окреме «доношеніє», в якому прибічники

Стороженка вказували на неправильність проведених партією Новицьких виборів (практично в тих самих виразах, що їх уживав сам Стороженко). До того ж наводили перелік зловживань владою й образ, що їм причинив колишній сотник Іван Новицький. І на цій підставі висловлювали побоювання з приводу можливого їх повторення сином колишнього урядника, котрий нині балотувався на уряд. Клієнти Стороженків не обмежилися лише цими обвинуваченнями, а й доповнили допис порцією обнадійливих сподівань, що вони, природно, пов'язували з перебиранням значка своїм кандидатом. Підставою для оптимізму слугувала добра пам'ять про справедливе урядування предків їхнього обранця: «за бувшого прежде онаго Новицкаго — умершего сотника Андрея Стороженка, також и прежде оного Андрея еще предков Стороженковых, сотниками Ичанскими бывших, им никаких обид в управленіи сотнею не происходило».

Тим часом Новицькі, змушені відстоювати свою репутацію перед керівництвом автономії, також вдалися до тактики дискредитації опонентів. І у відправленому до Глухова

донесенні на той час усе ще формально наказний сотник Іван Іванович Новицький переконував у правовій бездоганності проведених у сотні виборів: участь взяли «как в сотенном Иченском правлении куренные атаманы с козаками, так и в полковой Прилуцкой канцелярии котории, полковые старшины с сотниками, быть в собраніи, добровольно и без всякого пристрастія избрали на сотничество Иченское, в кандидаты, меня и сотнян иченских — атамана Ивана Романовича и писара Федора Носкова, в чем и надлежащие по указному наставленію, выборы подписав, при доношеніи... отправлены». До того ж кандидат стверджував, що його опонент, «не будучи поставлен в кандидаты, но легко и злоумышленно в обиду мою, пришед в сотенное правление, домогался поставить его в кандидаты». При цьому Новицький акцентував увагу не лише на протиправності дій свого опонента, а й на демонстративній зневазі останнього і до традицій та законів Гетьманату, і до самої честі імперської влади: «и при том в присутственном месте, где высокомонарших указов зеркало состоит, поступал крайне горячо, не учтиво и бранно — на меня, на старшин и на бывших при том козаков». А ще — «тайно сзывал до себе атаманов и козаков, спойвая их, ласкательствами и устрашением приводил, чтобы его поставили в кандидаты». Пізніше, коли в Ічні відбулися вибори й документи з підсумками передали до полкової військової канцелярії в Прилуки, Стороженко «взяв з собою, на особенный возок, несколько відер горілки, ездил по всей сотні селами, упоивая оною, перепрошивая и уговаривая на свою сторону куренных атаманов и козаков — на подложно составленном им ніяком писмі в том, что якобы его, Стороженка, желают в сотню Ичанскую сотником — подписаться». У результаті проведення такої «агітаційної роботи» підтримку Стороженку виявили козаки Гмиранського і Парафієвського куренів, як зауважував Новицький, «лише» і «да и то не всех»³²⁹.

Цікаво, що у своїй передвиборній «агітації» претендент не покладався лише на аргументи «горілки», але вдавався до інших, не вповні законних, а то й зовсім протиправних передвиборних технологій. Зокрема, «давав різні обманчиві підписки, котрими он себя обязывал облегчение в нарядах тем козакам ділать и тех, никогда не наказывать, которіе бы не преступали усиловаться, чтоб ему, Стороженку, быть сотником». А ще, як твердив його опонент, «усилно старался на меня навесить какое нибудь сомнение, пред козаками, и уговорить их, чтоб они меня отреклись и не желали более сотником». Аргументом, який би схилив козаків до цього «не желания», за словами Новицького, Стороженко обрав закиди на його адресу, що нібито то він схильний легко погодитись «на регуляторство и их де могу в том понудить», тобто сприяти впровадженню російською владою засад регулярної держави в устрої Гетьманату, над чим у той час наполегливо працював уряд Катерини II.

Із описаної колізії можна дійти таких висновків. За сотенний значок в Ічні змагались дві впливові старшинські родини, представники яких уже очолювали сотенну адміністрацію, а Стороженки утримували владу впродовж багатьох років. Утім, смерть останнього їхнього представника на сотенному уряді без передачі влади своєму спадкоємцю дозволила Новицьким за часи тривалого перебування при владі (загалом 14 років) зміцнити позиції серед сотенної і курінної старшини в Ічнянській сотні та налаштувати на свій бік полкову старшину Прилуцького полку. Ці фактори могли стати визначальними в боротьбі за сотенний значок, якби не наполегливість представників клану Стороженків. У відчайдушних змаганнях за уряд у хід ішли і буквальний підкуп виборців у формі «підмогоричування», і більш витончені форми задобрювання, як-от різного роду передвиборчі обіцянки на випадок свого обрання, залякування негативними наслідками в разі підтримки суперника у виборчих перегонах. Важливим елементом змагального процесу виступає дискредитація суперника в очах вищої влади, формування в опонента реноме нелояльності до імперської влади.

У будь-якому разі в описаному випадку має місце цілком конкурентний виборчий процес, результати якого було важко передбачити аж до моменту завершення. І, що цікаво, розв'язка конфліктних виборів виявилася також непередбачуваною. Мало того, що

представники глухівської влади виявили підробку в представленому Стороженком «віруючому листі» на підтримку його кандидатури ічнянськими козаками, так вони ще й не визнали претензій на владу з боку Новицького, передавши сотенний значок якомусь значковому товаришу Іванові Романовичу.

Сотник «свій» чи «варяг»: кому надати перевагу?

Сотняни, звичайно ж, прихильніше ставилися до своїх місцевих кандидатів на уряди. Крім зрозумілої родинної чи товариської поруки, поваги до місцевих традицій, до уваги брався ще й фактор осілости в сотні, наявності маєтностей. І в цьому, слід визнати, таки були свої резони. Зокрема, козаки Корибутівської сотні Прилуцького полку, протестуючи проти вибрання їм у сотники канцеляриста Генерального суду, апелювали до того факту, що вже мали гіркий досвід призначення їм за старшого з Генеральної військової канцелярії сотників Ясликовського і Левандовського, котрі, «не имея в себе тамо, яко стороній чоловік, не мало строенія и другіх угодій, в нас нижайших так строенія, яко и другіе угодія, поля и гаи — безденежно, налагая на нас напрасніе вини, отбирал, а в иных, сторгуя грунт за денги, по взятіи тот грунт во свое владеніе, денег и подвес не отдавал». Через це козаки й просили гетьманський уряд призначити їм за сотника бунчукового товариша Петра Лашинського, котрий у сотні «осідлость свою и доволніе грунта иміющого»³³⁰.

Проте траплялися й протилежні випадки, коли сотняни, навпаки, прохали за сотника «варяга». Зокрема, коли в листопаді 1728 р. постало питання про обрання гідних кандидатів на вакантний уряд сотника Монастирищенської сотні Прилуцького полку, товариство так і не змогло знайти з-поміж себе козака, котрий «до правления сотенного был бы способен и за ними мог обстоювати», і було змушене просити про призначення їм за сотника прийшлого. Мова йшла про канцеляриста Генеральної військової канцелярії Івана Романовича, котрий був присланий гетьманським урядом із дорученням у сотню. Своєрідним «виправданням» цього вчинку сотнян може слугувати (крім імовірного вміння канцеляриста заправити з товариством) той факт, що попередник Романовича на уряді, наказний сотник Григорій Забарний, «прославився» службовими зловживаннями і саме за клопотанням товариства був позбавлений гетьманом влади.

Писар. Художник Т. Калинський

У контексті такої собі «варягізації» процесу виборів на сотництво слід відзначити підмічений ще О. Лазаревським тренд обрання на сотенний уряд не когось із числа нижчих старшин сотенного правління або заслужених рядових чи просто заможних місцевих товаришів, а здебільшого канцеляристів або Генеральної військової канцелярії, або Генерального військового суду, або якоїсь іншої комісії чи канцелярії при гетьманському уряді — за визначенням історика, «глухівських чиновників

низького рангу, котрі, просидівши років з десять у тій чи іншій канцелярії, прагнули здобути для себе прибутковий уряд сотника»³³¹.

«Для приватного свого пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщаютъ сердце Гетманское коррупціями». Хабарі й підкупи на виборах

Вище вже неодноразово було згадано й про спроби «подолстится и подмогоричитися козакам», від яких безпосередньо залежали результати виборів, і про «многу мзду» вищим козацьким урядникам, котрі організовували вибори та затверджували їхні результати. Наскільки поширеною практикою в останній третині XVII ст. стають хабарі гетьману за полковий уряд, видно з доносу, поданого старшиною на гетьмана Івана Самойловича в 1687 р. (хоч, зрозуміло, тут варто брати до уваги жанрову специфіку документа). Старшина звинувачувала регіментаря в тому, що він саме «за уряды полковничьи» вимагає «великие посулы, и чрез то допускает людем утеснение». А вже з наступних рядків доносу довідуємось, що й уряд генерального судді тривалий час («уже от четырех лет») залишається вакантним, бо Самойлович «хочет, чтоб тот судейский уряд за великие деньги был куплен»³³².

Про процвітання хабарництва при призначенні на полкові уряди за правління Івана Мазепи вказував у своєму доносі на гетьмана генеральний суддя Василь Кочубей 1708 р.: «за полковничьи уряды великия беретъ взятки, хочъ бы не зная какъ который заслужонный товаришъ былъ годенъ того уряду; а не будетъ ли мети достатку денегъ, то оного вострияти не сподобится, а сподобляться тии, котории зъ дьябелъ маюгъ грошей и есть что дати въ руки его по достатку»³³³.

Чи не найбільш промовистим прикладом одержання полкової посади саме через хабар, а не завдяки заслугам у козацькому війську та повазі товариства, дослідники класифікують випадок із посіданням у 1688 р. полкового уряду в Лубенському полку полковим осавулом Леонтієм Свічкою, котрий не мав для цього жодних інших даних, окрім великого багатства. Як зауважував О. Лазаревський, який, власне, першим і завів мову про симонію як імовірний спосіб отримання Свічкою посади, «Свічка був людиною грошовитою, а Мазепа любив гроші».

Подібний факт використання кандидатом на полковий уряд грошових заохочень регіментаря фіксує заповіт вдови гадяцького полковника Михайла Боруховича. У тестаменті полковничиха згадує про намагання одного зі своїх синів по смерті батька в 1704 р. посісти вакантний уряд і про його прохання виділити йому з «общего скарбу неделинного тысячу червоних и сколько сотъ талерей битыхъ» для передачі гетьману Мазепі. І хоч цього разу симонія не справила належного ефекту й полковництво в Гадячі посів не її син, а близький родич Мазепи — Степан Трощинський (племінник гетьмана), але Боруховичу-молодшому принаймні вдалося добитися від гетьмана підтвердження права володіти всіма маєтностями, що належали його батьку³³⁴.

³³¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — С. 273.

³³² Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 302.

³³³ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 109.

³³⁴ Русский архив. 1875. Кн. 3. — С. 316; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 201.

Про досить високу ціну призначення на старшинство згадувала і вдова Василя Томари, Пелагія, донька білоуського сотника Василя Болдаковського. Вона стверджувала, що прибувши на Чернігівщину лише з конем і декількома парами сукон, без службових заслуг і зв'язків серед місцевої старшини, її чоловік потратив близько 400 рублів із посагу дружини, аби отримати за ці гроші спочатку уряд вибельського сотника, а згодом — чернігівського полкового судді³³⁵. Зрозуміло, що полковницький уряд у Гетьманаті коштував дорожче.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики та водночас намагань козацької еліти подолати це ганебне явище є вступна частина положень Конституції 1710 р., у яких мова йде про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень, зокрема недопущення до влади «властолюбних накупнев, которіи, не фундуючися на заслугах своих, а прагнучи несытою пожадливістю, для приватного своего пожитку урядов войсковых и посполитых, прельщают сердце Гетманское коррумпіаціями и оными втыскаются, без вольного избрания... на уряды»³³⁶.

Вірна служба цареві як шлях до влади

На переговорах щодо умов переходу Війська Запорозького під протекцію російського царя 1654 р. та у так званих «Березневих статтях» право вільного обрання як гетьмана, так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалася винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. Проте на практиці, особливо в часи розбудови Російської імперії, центральна влада намагалася не лише перебрати під свій контроль цю сферу життя Гетьманату, а й загалом нівелювати принципи вільного обрання козацької старшини.

Зрозуміло, що зі світоглядних позицій вільна елекція в українській автономії являла собою різке протиріччя самодержавним порядкам, що набували дедалі виразніших форм у Російській державі. Утім, закріплена в угоді норма не зачіпала інтереси монархії безпосередньо, принаймні спочатку. А ще Москва була обізнана з негативною реакцією козацтва на обмежувальні дії керівництва Речі Посполитої у цій сфері та невітшних наслідках такої політики для неї. Усе це разом створювало передумови для збереження

принципу вільної елекції старшини. І лише після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII восени 1708 р., в оточенні царя Петра I запанувала думка про необхідність перебирання прерогатив реалізації кадрової політики Гетьманату.

Московські бояри. Малюнок з альбому А. Мейсберга. 1662 р.

На доцільність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українських справах. Зокрема, київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин рекомендував Петрові І змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. — В. Г.) и произвести на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні, фельдмаршал граф Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні актуальних на той час стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді стольник Федір Протас'єв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках³³⁷.

У контексті такої політики спостерігаємо перехід влади в Гетьманаті до людей, котрі жодним чином не проявили себе у Війську Запорозькому, натомість зуміли сподобатись російській владі. Наприклад, як видно з тексту грамоти Петра І від 12 грудня 1708 р. про призначення Григорія Шишкевича новомлинським сотником Ніжинського полку, на сотницький уряд він був зведений за такі заслуги: «за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил... в случае измены нам, великому государю, бывшего гетмана Мазепы»³³⁸. Або ж прилуцький полковий обозний Іван Нос, залишений гетьманом Мазепою як наказний полковник над козаками Прилуцького полку в Батурині, який не виконав свого військового обов'язку, а натомість прислужився російському командуванню при штурмі гетьманської резиденції, вже 14 листопада 1708 р., тобто менш, ніж за два тижні після тих трагічних подій, отримав від Петра І «чин полковничий» за те, що «противу наших, ратных великороссийских людей не бился»³³⁹. За аналогічні «геройства» на полтавське полковництво зійшов також Іван Черняк, котрий «служил нам, великому государю, во всякой верности, а найпаче в змену проклятого Мазепи, не склонялся к его»³⁴⁰.

Утім, в умовах критичного загострення стосунків із Османською Портою, що врешті-решт вилилось у війну 1711 р., російський канцлер Гаврило Головін вважав недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватися до масштабних радикальних дій у цій делікатній справі, оскільки це могло б спровокувати негативні наслідки для Москви. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определитъ добрых и верных»³⁴¹. Принципово нову якість кадровій політиці російської влади в Гетьманаті надав царський указ від 22 січня 1715 р. «О выборе полковой старшины и нечинении обид простому народу». На той час офіційному Петербургу вже вдалось відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу, а через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых і вірних» до царської влади. Відтак було доречно — з огляду на інтереси російської влади — встановити такий порядок заміщення старшинських вакансій, що дозволяв би не лише тримати кадрові переміщення в Гетьманаті під контролем центральних органів управління держави, а ще й легітимізував би цей контроль. Отож, гетьману було наказано негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», і відтепер полкову старшину (без полковника) і сотників наказувалось обирати вільними голосами, але обов'язково по 2–3 кандидати, із числа яких гетьман спільно з царським резидентом

337 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 32, 33, 286, 290.

338 ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 353. — Арк. 3.

339 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 318, прим. 27.

340 Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутича. — Полтава, 2007. — С. 61.

341 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 286.

вибирав найбільш гідного, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности», та зводили на відповідний уряд. Крім того, указ 1715 р. конститує складання новопоставленими старшинами присяги вірності монарху як обов'язковий атрибут обрання на старшинство³⁴².

*Печатка Малоросійського приказу з
«Титулярника» 1672 р.*

Такими були правові обмеження вільної елекції. Тим часом у площині реальної політики з 1710-х років офіційний Петербург практикує пряме призначення свого кандидата на старшинство через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів, поява яких нерідко ставала повною несподіванкою для гетьманського уряду. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено спочатку сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а потім його брата Гаврила, або ж до Ніжина — сина царського вельможі графа Петра Толстого, графа Петра Петровича Толстого. Аналогічним чином сотниками в Україні стали, крім уже згаданого Григорія Шишкевича, Петро Назаренко, Павло Жданович, Федір Лісовський, Семен Соболевський, і ще ціле гроно балканських шляхтичів — Степан Требинський, Гаврило Милорадович, Василь Кіцеш та інші. Часто-густо російська влада призначала на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону.

Якими несподіваними могли бути наслідки втручання Петербурга в кадрову сферу Гетьманату, можна побачити хоч би з кількох призначень у Новгород-Сіверській сотні Стародубського полку в останній рік гетьманування Івана Скоропадського та в часи наступу на українську автономію уряду Петра I, що настали по смерті регіментаря. Скоропадський, тимчасово відсторонивши від влади в сотні восени 1721 р. свого непримиренного опонента Федора Лісовського, перед тим як на тривалий час вирушити спочатку до Москви, а згодом до Петербурга, 4 січня 1722 р. призначив на вакантне сотництво військового товариша Федора Онопрієнка «з полецением ему всего городского и сотенных порядков правления»³⁴³. Але, вже перебуваючи в Петербурзі, Скоропадський довідався про те, що російська влада за його спиною перепризначила новгород-сіверського сотника, задіявши при цьому таку собі «багатоходівку»: поставила Семена Соболевського сотником у Погар, а «прежнего» погарського сотника Семена Галецького перевела сотником до Новгород-Сіверського.

Зрозуміло, що ні воля громади, ні воля гетьмана при цьому зовсім не бралися до уваги. А вони, варто зауважити, були категорично проти цього переміщення. І на те були серйозні підстави. Адже, хоч Галецький і був доволі відомим і впливовим козацьким старшиною Стародубщини (перед тим уже обіймав уряд полкового осавула, а звідки гетьман перевів його в 1712 р. на посаду погарського сотника), однак чергове службове переміщення — переведення з сотницького уряду в Погарі на аналогічний у Новгород-Сіверському — мало відчутний присмак скандалу, оскільки йому передувала подача колективного

³⁴² Материалы для отечественной истории / Издал М. Судиненко. — Т. 2. — С. 276.

³⁴³ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — С. 9.

чолобиття погарських обивателів на свого сотника³⁴⁴. За таких умов Скоропадський був категорично проти такої ротації і, як видно з діаріуша його перебування в Петербурзі, ще 27 лютого 1722 р. відправ у Колегію іноземних справ клопотання «против прошения Соболевского, старающогося о Сотництво Новгородское, жебы ему в том одказано»³⁴⁵. Проте гетьман мав серйозного опонента в оточенні Петра І, і ця обставина вирішила конфліктну ситуацію не на його користь. Справа в тім, що промотором цього призначення був всесильний фаворит царя, князь О. Д. Меншиков, котрий просував свого протеже Соболевського на погарського сотника, аби той «правильно» розмежував спірні маєтності князя в Погарській сотні.

Не більше «пощастило» й козакам та посполитим Новгород-Сіверського на початку 1727 р., коли з Москви за старшого їм прислали такого дивного персонажа як Василій Христичевський. Мало того, що Христичевський перед тим, як обійняти сотницький уряд, був зовсім не пов'язаний із козацькою службою, а лише служив придворним півчим у царській столиці, так ще й із перших днів перебування на уряді відразу ж відзначився «побоями и грабительствами и протчими обидами». Усі спроби гетьмана Апостола відсторонити Христичевського від уряду успіху не мали й колишній придворний півчий тримав сотницький значок у своїх руках аж до 1738 р.

Унаслідок такого брутального втручання російської влади в кадрову сферу Гетьманату виконавча владна вертикаль української автономії зазнавала суттєвих деформацій: за гетьманування Івана Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації. Знаково, що на відправлений наприкінці травня 1723 р. заклик наказного гетьмана Павла Полуботка негайно прибути до нього «для пилного интересу без умедления; за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет» жоден зі старшини не з'явився. Не менш тяжкими були й наслідки деградації засад виборності очільників і в сенсі якості кадрового потенціалу, що формувався в такий спосіб.

Тим часом апробована в 1710-х роках практика із початком наступного десятиліття XVIII ст. була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту у два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначали російських офіцерів як комендантів, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, при створенні сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки, планували ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

У середині 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества»)³⁴⁶. Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявилися не на висоті і не виправдали сподівань. А крім того, лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах розгортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра І, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Так і

344 ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 117. 131 арк.; спр. 117 а. — 125 арк.

345 Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — С. 29.

346 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1760. — Л. 71, 91.

утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату.

*Петро I в лицарських обладунках.
Художник М. Натъс*

Зокрема, у Стародубському полку після того як у 1723 р. вперше на полковництво було призначено російського офіцера Івана Кокошкіна, полковницький пернач залишався в руках російських офіцерів (за нетривалою перервою в 1728–1730 рр.) до 1741 р., коли на полковництві в Стародубі встигли побувати, крім уже згаданого Кокошкіна (урядував недовго — лише рік), Ілля Пашков (1724–1728), Олександр Дуров (1730–1734), Афанасій Радищев (1734–1741). У Чернігівському полку каденція російських офіцерів на полковий уряд тривала ще довше. Призначений замість ув'язненого за наказом Петра I до Петропавлівської фортеці Павла Полуботка, Михайло Богданов урядував упродовж 1723–1735 років, його наступник — Володимир Ізмайлов тримав

полковничий пернач із 1737 по 1748 р., аби передати його до рук серба на царській службі Івана Божица, по завершенні урядування якого в 1762 р. влада перейшла до нащадка ще одного сербського роду на царській службі Петра Милорадовича. До Ніжинського полку після опали графа Петра Петровича Толстого в 1727 р. було призначено на полковництво російського офіцера Івана Хрущова, котрий утримав пернач аж до 1742 р. І це при тому, що вже на початку 1728 р. гетьман Данило Апостол скаржився імператору, що Хрущов «не только до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен»³⁴⁷.

Особливо активними були дії імперської влади в царині кадрової політики козацької автономії в роки діяльності Малоросійської колегії, коли уповноважений Петра I майор гвардії Олександр Румянцев лише упродовж грудня 1723 — січня 1724 р. відвідав усі полкові й значну кількість сотенних центрів Гетьманату та, реалізуючи наказ імператора залишити на урядах «людей добрых, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка. — В. Г.) не приставали и желали быть коллегии»³⁴⁸, звільняв і заарештовував генеральних старшин, полковників, полкову й сотенну старшину, а також приводив на їхнє місце призначених із Петербурга старшин. Так, перебуваючи в січні 1724 р. в Чернігові, Румянцев наказав скликати полкову військову раду, на якій оголосив волю імператора щодо призначення полковником Чернігівського полку на місце ув'язненого Павла Полуботка колишнього чернігівського коменданта, російського офіцера Михайла Богданова. Крім того, Румянцев звільнив із уряду миргородського полковника Данила Апостола (останнього було заарештовано та відправлено під вартою до Петербурга),

³⁴⁷ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541. — Арк. 45.

³⁴⁸ Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 18. — С. 835.

наказного стародубського полковника Івана Чернолуцького. Загалом же царський емісар здійснив двадцять призначень на старшинські уряди Гетьманату, причому дванадцять із них було здійснено «на место» старшин, запідозрених у автономістичних настроях.

*Гетьман Данило Апостол.
Невідомий художник*

На момент реставрації гетьманської форми правління на Лівобережжі та сходження на гетьманство Данила Апостола восени 1727 р. за призначеними з Петербурга російськими офіцерами були полкові уряди в Стародубі (майор Ілля Пашков), Ніжині (підполковник Іван Хрущов), Чернігові (підполковник Михайло Богданов). Призначені російською владою серби і «волохи» обіймали уряди в Гадячі (Гаврило Милорадович), Києві (Антон Танський), Переяславі (Василь Танський). Полковий уряд у Прилуках обіймав призначений Петром I за допомогу в здобутті Запорозької Січі в травні 1709 р. Гнат Галаган. Полком у Полтаві фактично керував комендант Полтавського гарнізону, російський офіцер Іван Чичерін.

Російські офіцери, як доповідали іноземні дипломати з Петербурга, своїм урядам, сприймали призначення на полковництво в Гетьманат як вияв особливої милості та довіри начальства до них, адже кожен із таких щасливчиків міг нажити на цій посаді за рік до десяти тисяч рублів, а козаки «не смеют жаловаться, потому что в их стране... размещена в гарнизонах почти вся русская кавалерия»³⁴⁹. Аналогічним було ставлення сербських офіцерів на імперській службі. І судові справи, порушені проти Гаврила Милорадовича та Василя Танського, що перебували впродовж кінця 1720-х — початку 1730-х на розгляді в гетьманському й імператорському судах, є тому серйозним підтвердженням.

Гетьман Апостол намагався виправити ситуацію і вже в поданих у 1728 р. на ім'я імператора Петра II «Статейних пунктах» відстоював право вільних виборів на генеральну старшину, полковників та іншу полкову й сотенну адміністрацію. Проте добитися відміни курсу, що так наполегливо впроваджувала російська влада в Україні впродовж останніх кількох десятиліть, не поталанило, і в наданих Апостолу статтях (так званих «Решительных пунктах») закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини й полковників перебувало в компетенції імперського керівництва, гетьману ж лишали право представляти кандидатів на уряди в Петербурзі. А після смерті Апостола в 1734 р. вплив Петербурга на важливі кадрові рішення в Гетьманаті ще більше посилювався. Зокрема, в умовах існування Гетьманату без самого гетьмана, вирішальне слово при затвердженні кандидатур, представлених полковою старшиною, належало російському голові Правління гетьманського уряду. Крім того, знову набуває поширення практика призначення на полкові уряди російських офіцерів безпосередньо указами з Петербурга.

³⁴⁹ Сб. РИО. — Вып. 55: Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета / Изданы под редакцией Н. Ф. Дубровина. — СПб., 1878. — С. 452.

Остання рада на Січі. Художник В. Ковальов

Активне й часом нікому не підзвітне втручання представників російської влади у сферу кадрової політики Гетьманату породжує цікаві варіації «накупства» у цій царині, проти чого намагалися боротися ще укладачі Конституції 1710 р. Вельми промовистим є випадок із призначенням у 1739 р. на сотника колишнього новгород-сіверського городового отамана Івана Судієнка. Як стверджував яготинський сотник Пилип Кучинський у поданому до Петербурга в листопаді 1742 р. доносі на генерального писаря Андрія Безбородька, коли в Новгород-Сіверському звільнився уряд сотника, за заповнення вакансії взявся всесильний фаворит російської імператриці Анни Іоанівни, герцог Ернст Бірон, котрий рекомендував Правлінню гетьманського уряду призначити сотником значкового товариша Олександра Пілатовича. Але за нез'ясованих обставин уряд усе ж перейшов не до креатури російського фельдмаршала, а до Судієнка, який, за твердженням Кучинського, «стараючись на сотничество новгородское, тратил 1400 рублей, да хутро собоље в колко сот рублей, да особливо жена его Судьенкова дала Безбородку четыре куфы горелки». Цікаво, що кілька років потому Судієнко мало не втратив такий дорогий для нього — в буквальному розумінні слова — уряд. Імператриця Єлизавета Петрівна 1744 р. прислала тогочасному правителю Гетьманату генерал-лейтенанту І. І. Бібікову указ: «Пожаловали Мы певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери Императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довговременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго, а бывшаго по нене в той сотне сотника... перевести в другое место»³⁵⁰. Утім, на щастя Судієнка, з якоїсь причини перепрофілювання придворного півного на козацького сотника так і не відбулось, тому він і надалі залишився на уряді.

Яким чином на авторитеті влади Гетьманату позначалась така кадрова політика керівництва Російської імперії, наочно демонструє приклад миргородського полковника в 1740-х — початку 1750-х років Василя Капніста. Політичний мігрант із Балкан, отримавши від російської влади «хлібне місце» в Україні, відповідно до свідчень сучасників, «по спеси

³⁵⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 207, 208.

своей» «безсовестно презирал» саму владну систему Гетьманату, особливо ж полковника дратувала Генеральна військова канцелярія.

Глава 9

«З милосердям, побожнє, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку». Суд і судочинство

Суд і судочинство в ранньомодерній Україні

Розбудовуючи власну сферу суду і судочинства, Українська козацька держава багато чого запозичила в попередниці — Речі Посполитої. У Польсько-Литовській державі, варто визнати, сфера судочинства посідала надзвичайно важливе місце в суспільному житті. Більше того, тогочасна Річ Посполита спромоглася створити одну з найпередовіших судових систем Європи, забезпечивши тим самим принаймні привілейовану частину своїх громадян гарантіями дотримання законності і справедливого розгляду суперечок і конфліктів.

Земський суд

Базовими рівнями шляхетського судочинства виступали гродські (замкові), земські і підкоморські суди. Гродські суди були призначені для розгляду кримінальних справ, що підпадали під статті так званих «старостинських артикулів»: напад на будинок шляхтича, підпал будинку, господарських приміщень чи збіжжя, розбій на дорозі, наруга

над жінкою тощо. Судову адміністрацію замку очолював староста або воєвода, намісниками були підстароста та підвоєвода і саме вони зазвичай організовували розглядання справ у гродському суді. До складу суду також входили судді і писар. Усі вони мали бути добре обізнаними з чинними правовими нормами. Члени судів українських воєводств повинні були також володіти українською (у тогочасному звучанні — руською) мовою. Крім того, володіти осілістю (землею) у тому повіті, де вершили судочинство. Земські суди розглядали виключно цивільні справи між шляхтою, а також шляхтою та представниками інших верств держави. Їхній склад — суддя, підсудок і писар — формувався на виборній основі з місцевої повітової шляхти, на спеціально скликаних повітових елекційних сеймиках. Підкоморський суд розбирав справи, що стосувалися розмежування шляхетських маєтностей.

Приміщення Трибуналу Коронного у Любліні

Крім станових шляхетських існували ще й суди, в яких розглядали справи представників інших соціальних станів і груп. Так, у містах діяли міські суди. Судом вищої інстанції у великому місті був суд магістрату, склад якого формували обрані міською громадою так звані райці або радці. Такий суд по черзі очолювали бурмістри. Судом нижчої інстанції в такому місті виступав війтівський суд, що складався з обраних громадою представників — лавників, колегію яких очолював війт. У менших містах діяли спільні магістратсько-лавничі суди. Селян судили доменіальний і копний суди. Окремі судові установи існували для розв'язання судових тяжб, що виникали в середовищі єврейського населення, об'єднаного в кагали, а також осілих у межах Речі Посполитої татар, що перебували на військовій службі в короля. Згодом королівська влада надала дозвіл на функціонування окремого власного суду для українського реєстрового козацтва.

Апеляційною інстанцією був Трибунал, постанови якого мали силу сеймових ухвал. Вищим апеляційним судом щодо справ, пов'язаних зі зловживаннями суддів різного рангу чи протиправних дій вищих посадовців виступав сеймовий суд, учасниками якого призначалися сенатори, а головував король.

Загалом у Речі Посполитій склалась доволі парадоксальна ситуація, за якої, з одного боку, право входило до числа найбільш шанованих, визначальних і цінних для розвитку суспільства речей. Проте, з іншого боку, незважаючи на системну досконалість правової сфери держави, історія знає чимало прикладів повного нехтування судових постанов шляхтою. І чи не найпоказовішим тут є приклад Самуеля Лаща, «чоловіка побожного» (як він сам себе називав), котрого було засуджено аж двісті разів, у тому числі й до найтяжчих для шляхтича кар баніції (від лат. *bannitio* — позбавлення всіх прав, виведення з-під дії норм судочинства за скоєння особливо тяжких злочинів — *В. Г.*) та інфамії (лат. *infamia* — безчестя — позбавлення шляхетської честі, яким супроводжувався вирок про баніцію — *В. Г.*), проте на практиці жодного разу так і не притягнуто до відповідальності.

Революційні зміни, що відбулися в середині XVII ст. на українській землі, ліквідували всі несправедливості, що були пов'язані з винятковим привілейованим становищем шляхти. Становлення нової судової системи Гетьманату на територіях,

визволених із-під впливу адміністрації Речі Посполитої, попервах протікало шляхом спрощення судоустрою, зокрема через упровадження козацького суду, який був фактично відновленим судом реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р. Тому й судочинство Гетьманату значною мірою базувалося на традиціях і звичаях Запорозької Січі. А на Січі, як стверджував відомий знавець запорозької старовини Дмитро Яворницький (щоправда, із властивим йому перебільшенням), писаних законів від запорожців годі було й чекати, оскільки за частими військовими походами козаки не «встигали» влаштовувати внутрішні порядки³⁵¹. На Запорозжжі звичаєве військово-правове формування на уявленнях людей про «правду» та «справедливість», при цьому воно вбирало в себе елементи звичаєвих норм, характерних чи не для всіх регіонів тогочасної України. Тож і не дивно, що в ході революційних змін середини XVII ст. воно швидко набуло популярності на українських землях, географічно далеких від Дніпрових порогів. Не варто забувати, що звичаєве право не потребувало спеціальної юридичної підготовки учасників судового процесу, а завдяки цьому можна було впровадити в життя давню козацьку мрію: «Де три людини козаків, там двоє третього мають судити». І насамкінець, норми звичаєвого права відображали інтереси громади, а не володаря, як це було передбачено діючими на той час писаними правовими нормами й кодексами.

*Статут Трибуналу Великого князівства
Литовського. Титул. Вільно. 1586 р.*

Ускладнення державного життя в Україні, цілком природне у ході еволюції козацької державності, спричиняло помітні зміни в системі судочинства. Вони проявлялися в удосконаленні структури судових органів, узгодженні їх із адміністративним поділом, посиленні впливу письмово зафіксованих правових кодексів, зокрема, Литовського Статуту, «Зерцала саксонов или права саксонского и магдербурского», «Порядка прав гражданских...». Натомість звужувалися сфери застосування норм звичаєвого права. Та й судові органи, що тепер формувалися навколо особи гетьмана, полковників, сотників, а також магістратів і ратуш, багато чого запозичили з практики гродського і земського судочинства.

І такий стан речей зберігся й після того, як 1654 р. Українська держава перейшла під протекторат російських царів. Українська сторона висунула вимогу, аби Олексій Михайлович підтвердив непорушність прав і вольностей Війська Запорозького, серед яких на першому плані був саме привілей «своими правами суживаться и вольности свои имеют в добрах и в судах». У контексті судоустрою було запропоновано, аби ні воєвода, ні боярин, ні стольник «в суды войсковые не вступался, но от старейших своих чтоб товариство сужены были: где три человека козаков, тогда два третьяго должны судити». Реагуючи на цю вимогу, цар обіцяв: «Тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут»³⁵².

³⁵¹ Яворницький Д. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 31.

³⁵² Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 54–74. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 446–449.

Таким чином, і після 1654 р. судочинство Гетьманату зберігало незалежність від судових інституцій Московської держави та перебувало поза впливом її судових норм. Водночас, за умов визнання українською стороною московської протекції, російський монарх ставав сувереном щодо України, у тому числі й у судовій сфері. Проте тут ця зверхність мала переважно формальний характер. Втручання царських представників у судочинство Війська Запорозького та вплив московських традицій були епізодичними й не надто нав'язливими. Упродовж другої половини XVII — початку XVIII ст. до царської адміністрації потрапляли переважно справи, що стосувалися «державних зрад» і серйозних службових зловживань представників найвищої української адміністрації.

Судові інстанції Гетьманату

Що ж являло собою судочинство Української ранньомодерної держави? Які судові інстанції його формували? Структура загальностанових судів була тісно пов'язана зі структурою козацького адміністрування і мала доволі логічну ієрархічну структуру (хоч і не бездоганну, оскільки нерідко одна інстанція дублювала іншу). Судові й адміністративні установи Української держави мали тотожні ієрархічні рівні: низова ланка, сотенне правління, полкове правління, гетьманський провід. Очільники адміністративних урядів входили до складу судової інстанції певного рівня, більше того, саме вони їх і очолювали.

Характеризуючи структуру загальностанових або козацьких судів, дослідники виділяють два рівні: центральний та місцевий. Центральний рівень формували суд гетьмана (або гетьманського правління), Генеральна військова канцелярія та Генеральний військовий суд. Останній вважався вищим судом у державі, його очолювали два генеральні судді, а на засідання залучалися генеральні старшини; він розглядав переважно земельні спори та цивільні тяжби, а також апеляції у карних справах. Генеральна військова канцелярія час від часу збиралася й колегіально (гетьман із генеральною старшиною) розглядала апеляції з важливих карних та цивільних справ. Суд гетьмана був найвищою судовою інстанцією, рішення якої формально не підлягали оскарженню (хоча в умовах наступу російської влади на українську автономію траплялися випадки порушення цього правила).

Вертикаль місцевих козацьких судів формувалась із суду сільського отамана (незначні карні та цивільні справи козаків і посполитих), сотенних судів (сотник, писар, підсудки й городовий отаман) та полкових судів (полковник, полкові суддя, старшина, писар, значкові товариші).

Умовно кажучи, станові суди не мали стрункої ієрархічної вертикалі й безсистемно виступали такими собі локальними острівцями правосуддя для розв'язання конфліктів і покарання злочинів лише для певних соціальних груп. До групи станових судів належали міські суди для , які поділялися на магістратські (Магдебурзькі) і ратушні («мейські»), де суд здійснювала міська адміністрація — бурмістр, війт, райці, лавники, писар та представники козацької старшини. Для селян існували сільський суд війта і домініальні (панські) суди. Для духовенства й мирян у церковних та родинно-шлюбних справах діяли духовні (церковні) суди — протопопів, , та суд Київської митрополичої консисторії.

Цікаво, що в ході українсько-російських перемовин 1654 р. не лише обговорювалось, але й було позитивно вирішено питання стосовно збереження в Україні станових шляхетських судів: «Суды земскіе и градскіе чрез тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправлены быти имеют, как и прежде сего»³⁵³. Проте шляхетське судочинство в Україні фактично так і не було відновлене, а повноваження шляхетських станових судів перейшли до козацького суду, що було цілком логічно з огляду

на те, що в козацьку Україну повернулася лише та шляхта, котра була інтегрована в службову структуру Війська Запорозького.

Останню групу так званих спеціальних судів формували суди цехові, митні, мирові, а також суди для окремих етнорелігійних громад, наприклад, громади ніжинських греків. Вони розглядали суто специфічні, групові чи корпоративні, спори і діяли на засадах загального судочинства.

Спостереження за судочинством Гетьманату дає підстави стверджувати, що переважна кількість злочинів розслідувалася полковими судами. Такий стан речей пояснювався структурою повноважень судів, за якої суди нижчих інстанцій — сільського та сотенного — не могли навіть брати на розгляд кримінальні справи, а були змушені відразу ж перенаправляти їх до полкового суду. Та й рішення за іншими справами так чи інакше спрямовували на затвердження чи апеляцію до полкового суду. Апеляції на присуди полкового суду могли йти як до Генерального військового суду, так і до Генеральної військової канцелярії або навіть до гетьманського суду. До того ж полковий суд одночасно був і міським судом для мешканців та гостей полкового центру.

Хто ж входив до складу полкового суду і ніс на своїх плечах основний тягар суддівського ремесла? В якісному плані норми Литовського статуту вимагали, щоб кандидат був сумлінним, заслуженим, грамотним, обізнаним із правовими нормами, послідовним у словах і вчинках. Магдебурзьке право визначало такі обов'язкові для судді риси характеру: страх Божий, вимогливість і правдивість³⁵⁴. У спеціальній історичній літературі утвердилася думка, що за номенклатурними показниками до складу полкового суду зазвичай входили: полковник, полковий суддя, отаман, війт, бурмистр, а також дехто з полкових і сотенних старшин³⁵⁵. Окремі дослідники стверджували, що в полковому суді засідали полковник, полковий обозний, полковий суддя (як правило, очолював суд), а також інші особи полкової старшини³⁵⁶. Аналіз складу судових колегій полкового суду нашттовхує на думку, що насправді картина могла бути дещо іншою. Зокрема, обов'язковим учасником практично всіх судових розглядів є городовий отаман або його заступник — наказний отаман. Городовий отаман у цьому сенсі переважав навіть полкового суддю. Крім них, обов'язковою була присутність осіб із міського управління полкового центру — війта, бурмистрів, райців, лавників, магістратського писаря. Незамінною була присутність останніх, коли йшлося про «меські» злочини, суперечки за майно, борги тощо.

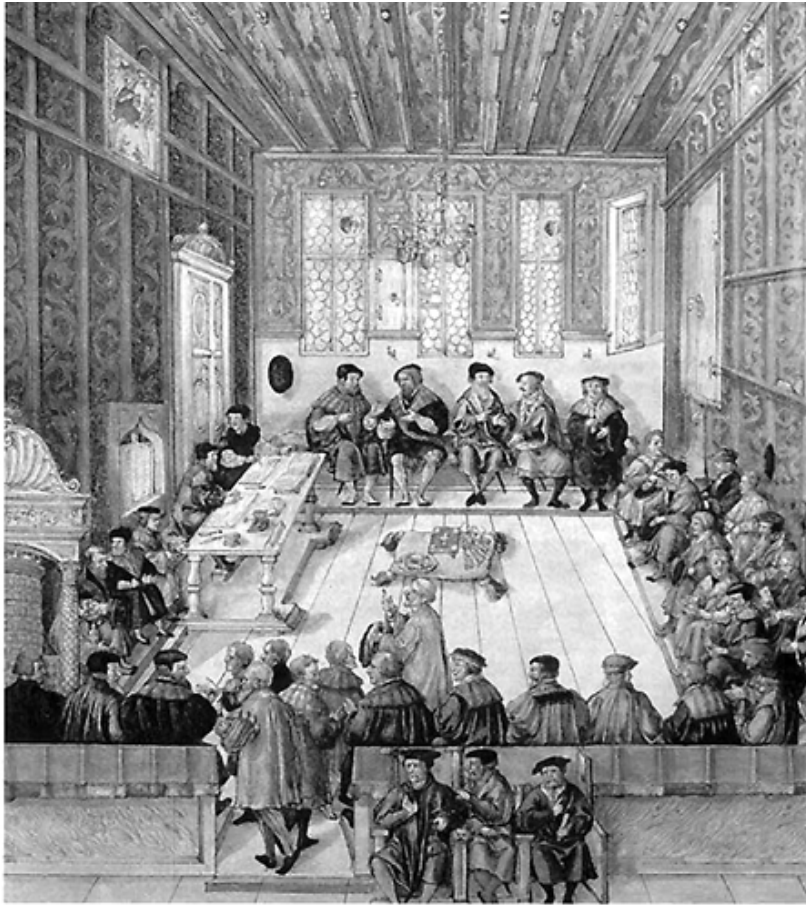
Згідно з номенклатурою полкової старшини, очільником суду мав би виступати полковий суддя. Проте всі судові засідання, на яких був полковник, проходили саме під його головуванням. За присутності на засіданні наказного полковника функції головуючого переходили до нього. Таким чином, полковий суддя був більшою мірою організатором процесу, аніж його головою. Під керівництвом останнього відбувалися попередні слідства. Участь у них, до речі, активно брали й інші представники полкової корпорації, насамперед осавули, рідше — писарі. Коли полковий суддя протягом тривалого часу був відсутній у полковому центрі, полковник своєю владою міг тимчасово передати ці функції комусь із членів полкового уряду, як це, наприклад, учинив у квітні 1723 р. прилуцький полковник Гнат Галаган, зобов'язавши «инну старшину полкову... чоломбитии полецати и окончувати»³⁵⁷.

³⁵⁴ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. — Львів, 1967. — С. 108.

³⁵⁵ Пашук А. Й. Суд і судочинство... — С. 36.

³⁵⁶ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 342.

³⁵⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Полк Прилуцкий. — С. 159–160.

Магістрат. Мініатюра XVI ст.

Стосовно самих судових розглядів, то нерідко джерела фіксують випадки, коли за присутності полкового судді на судовому засіданні головує або вищий від нього за місцем у ієрархії полковий обозний, або навіть полковий писар. Хоч зазвичай за відсутності полковника останні перебували на засіданнях як члени суду, а головував усе-таки полковий суддя. Не випадала з традиції козацького судочинства і практика присутності на засіданнях полкового суду представників вищої козацької старшини, представників гетьманського уряду чи спеціальних повірених гетьмана — «нарочно

присланий з боку его велможности панской»³⁵⁸, особливо коли мова йшла про якісь резонансні справи, або справи, що зачіпали вищі інтереси. У таких випадках представники головували на засіданнях.

В актах судових справ як учасники засідань часто-густо згадуються «зацні персони», «особи значні» чи «учтиві особи», присутні під час судових розглядів, що забезпечувало публічність судового дійства, тобто по суті ці персони відігравали роль засідателів суду. В історичній літературі «зацних персон» переважно ідентифікують як колишніх міських урядовців. За моїми спостереженнями серед «зацних персон» більше було відставних представників полкової старшини, а також добре відомих у полках осіб — колишніх городових отаманів, полкових суддів та інших полкових старшин, тобто тих «заслужених товаришів», котрі раніше вже виступали в ролі суддів, і частина яких у майбутньому ще неодноразово себе в ній спробує.

Існують також численні згадки про присутність на судових засіданнях представників громади, які своїм ставленням до винесеного присуду могли впливати на його перегляд у бік пом'якшення чи обтяження покарання.

Своєї законної сили присуд полкового суду набирав після його візування полковником. До слова, навіть у випадках, коли полковник через ті чи інші причини ігнорував судові засідання, саме його думка була визначальною при винесенні судового вироку. Підставою для такого твердження є хоч би той факт, що вироки чи не зі всіх більш-менш значних справ супроводжувалися красномовними застереженнями: «по розказанію пана полковника», з його «ведома» тощо. Та й сам судовий розгляд справи був неможливим без відома й дозволу очільника полку. Так звані «Справні книги» полків, куди вносили записи щодо судових слухань у полку, рясніють такими лексичними формами: «по указу самого его милости пана полковника», «з поважного расказаня добродия нашего...», «за

ведома е. ц. в. полковника» тощо, недвозначно вказуючи на джерело судової влади регіонального рівня.

Як правило, засідання полкового суду відбувалось у приміщенні ратуші чи магістрату, розміщеного на території полкового центру. І така локація була цілком виправданою, оскільки в приміщенні ратуші зберігались правові кодекси і збірки, на яких ґрунтувався судовий процес і до яких були змушені звертатися судді, розглядаючи ті чи інші справи. При магістраті чи ратуші несли службу особливі полкові служителі — осавульчики, возні, сторожі тощо, — послуги котрих були необхідні при організації процесу, допровадження до суду обвинуваченого і свідків, здійснення тих чи інших процесуальних дій. Крім того, приміщення цієї адміністративної споруди містило й необхідний зал для проведення засідання, а також спеціальні камери для утримання осіб, що вчинили особливо тяжкі злочини.

Перерахувавши всі переваги від реалізації судочинства в ратуші чи магістраті, мусимо визнати, що на практиці часто-густо все це нівелював єдиний фактор — особиста зручність того чи іншого очільника суду. Тому нерідко засідання переносили до будинку чи двору полковника, хоч цьому й не радів гетьманський уряд і це було приводом для скарг на дії полковника з боку товариства полку. Так, козаки й посполиті Гадяцького полку, оскаржуючи незаконні дії свого полковника, призначеного Петром I, Михайла Милорадовича, серед іншого вказували, що той замість ратуші зробив місцем судочинства полковничий будинок.

В окремих випадках практикувались і виїзні засідання полкового суду, коли полковий суд у повному чи обмеженому складі виїжджав до сотенного центру і провадив там спільне із сотенним судом засідання. Така зміна локації зумовлювалася потребою в опитуванні великого кола свідків, а відтак і економії коштів на їх доставку в полковий центр.

Винесені полковим судом вироки, на які сторонами процесу не було подано апеляції, вважалися остаточними й не підлягали оскарженню в майбутньому. За порушення останнього припису було передбачено штраф: «Если бы которая сторона впредь могла сюю справу взновляты, на такого упорного покладаем вины пивтысячи золотых»³⁵⁹. Обов'язкове затвердження гетьманом присуду полкового суду було передбачене у випадку винесення останнім смертного вироку за особливо тяжкі злочини — державна зрада, вироблення фальшивих грошей, вбивство з обтяжуючими обставинами тощо. Але нерідко полковий суд у ході слухань із власної ініціативи звертався до Генерального суду чи гетьмана з клопотанням про якісь роз'яснення чи поради. Наприклад, у 1702 р. Прилуцький полковий суд, розслідуючи справу про крадіжку та відчуючи брак доказової бази, звернувся по допомогу до генерального судді Василя Кочубея. Ознайомившись зі справою, Кочубей порадив прилуцькій старшині провести допит обвинуваченого згідно з нормами Литовських статутів — із застосуванням дозволених законом тортур: «Можно его трикрат распаленою шиною на ден еден мучати». Коли ж застосування тортур не допомогли в просуванні справи і прилучани повторно звернулися до генерального судді за порадою, той запропонував полковнику на вибір: або звільнити обвинуваченого на поруки, або, якщо поручителів не буде, тримати в тюрмі, але «не тесно», щоб загоїлися завдані розпеченим залізом рани³⁶⁰.

Діяльність полкових судів перебувала під контролем гетьманського уряду, який час від часу влаштовував перевірки відрядженням до полкового міста своїх представників «от рейментарского раменя». Останні були уповноважені скасовувати неправомочні судові постанови. Часто такими гетьманськими уповноваженими виступали представники генеральної старшини.

Сотенний суд розглядав переважно нетяжкі кримінальні злочини і полагався різного роду майнові конфлікти поміж сотнянами. Склад цього уряду формувала сотенна

359 *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 189.

360 *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 339–340.

старшина — сотник, городовий отаман, сотенний писар, а також міська старшина — війт, бурмистер, міський писар. До участі в процесі також залучалися представники сотенного значного товариства. Лише в поодиноких випадках у джерелах знаходимо згадки про якогось «судію» як учасника сотенного суду. Утім, це аж ніяк не є свідченням існування в сотенному управлінні номенклатури сотенного судді, оскільки згаданий старшина може представляти, скажімо, не козацьке, а міське управління.

Найнижчою судовою інстанцією загальностанового суду був сільський суд, на чолі якого стояли: козацький отаман, війт чи староста (залежно від статусу села — вільного військового поселення чи приватної власності). Членами суду виступали як курінні отамани, так і значні місцеві козаки та заможні посполиті. Судовими виконавцями і слідчими були сільський осавулець і десятники. Коли в сільському суді розглядали справи козаків, то суд доповнювали представники козацького товариства, а коли селян — поважні посполиті. Якщо суперечка виникала між селянином і козаком, то в разі подачі скарги першим, судити мав козацький отаман спільно зі «знатним товариством», а коли другий, то правопорушення розбирали староста чи війт³⁶¹. Названі офіційні особи брали безпосередню участь у проведенні слідства та видавали характеристики на обвинувачених тощо. До їхньої компетенції належало вирішення справ про дрібні злочини: крадіжки, побиття, порушення випасу худоби... Більш важливі передавали до вищих інстанцій.

За гетьманування Д. Апостола сталося певне розмежування повноважень «меського уряду» з полковими й сотенними судами. Згідно з «Решительними пунктами», козаків зобов'язували звертатись у судових позовах до полкових і сотенних судів і канцелярій, а міщан і ратушних посполитих — до магістратів і ратуш.

Як на сільський, так і на сотенний суд, крім власне самого судочинства, було покладено обов'язки фіксації злочину, проведення збору доказів, первісного розслідування тяжких злочинів, матеріали яких передавали на розгляд полкового суду. Саме полковий суд, як суд першої інстанції, брав на себе левову частку всіх тяжких кримінальних судових справ, а також справ, що стосувалися полкової і сотенної старшини, знатних козаків, які мали імунітет перед представниками сотенного правління, і як суд другої інстанції — апеляції на присуди сотенних судів. Хоча, варто зауважити, нерідко траплялися випадки, коли сторони, невдоволені якістю присудів сотенних судів, апелювали відразу до Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії чи навіть гетьмана. Що ж являла собою ця — вища або центральна — ланка судочинства Гетьманату?

Генеральний військовий суд уважався вищим у державі. Як правило, його очолювали два генеральні судді, і один із них був першим старшим суддею, утім, траплялися випадки тривалого перебування на чолі суду лише одного очільника. Проведення засідань цього суду відбулися в гетьманській резиденції, хоча були випадки і виїзних сесій. Потреба в цьому виникала, коли накопичувалася значна кількість справ, що стосувалися тієї чи іншої території, або ж розгляд справи потребував залучення великої кількості свідків, що жили далеко від гетьманських резиденцій.

До засідань Генерального суду залучали як генеральних старшин, так і представників полкового правління, а також знатних військових товаришів, безурядову старшину Гетьманату. Частим учасником процесів виступали городові отамани гетьманської резиденції та сотники Чигирини, Батурина чи Глухова. Головували на засіданнях генеральні судді, котрим в організації процесу допомагали писарі. Інколи старший із судових писарів заміщав суддю. У таких випадках у документах його записували як наказного суддю. Рішення Генерального суду — декрети — обов'язково скріплювали спеціальною судовою печаткою, за відсутності якої постанова була нечинною.

Як суд першої інстанції Генеральний суд розглядав конфлікти поміж представниками вищої і середньої козацької старшини, яка за статусом не підлягала

---

361 Матеріали до історії українського права / Вид. М. Василенко. — К., 1929. — Ч. 1. — С. 11.

юрисдикції полкових судів, а також справи про серйозні службові зловживання представників козацької і міської адміністрації Гетьманату. Як касаційна інстанція — переважно апеляції на присуди полкових судів, хоч траплялися й випадки прямого звернення сторін на перегляд рішень сотенних судів.

Вирок Генерального суду міг бути оскаржений перед гетьманом, котрий, зі свого боку, або розглядав апеляцію в гетьманському суді, або передавав справу на розгляд Генеральної військової канцелярії. Структурно Генеральний військовий суд підпорядковувався як гетьманові, так і Генеральній військовій канцелярії. І такий стан речей залишався незмінним до проведеної гетьманом Апостолом реформи, згідно з якою Генеральний суд виходив із-під підпорядкування Генеральної військової канцелярії.

В окремих випадках апеляції за наказом гетьмана могла розглядати колегія генеральних старшин. Як суд першої інстанції колегія генеральної старшини могла розбирати особливо резонансні справи, що стосувалися державної зради, заколотів проти гетьмана тощо. Генеральна військова канцелярія аналізувала — або колегіально, за участі гетьмана, або без нього, але за присутності генеральної старшини — апеляції з важливих карних та цивільних справ. Крім того, в її компетенції були функції з обслуговування судочинства центрального рівня. Таким був її статус до 1722 р., тобто до часу, як у ході судової реформи наказний гетьман Павло Полуботок розширив її повноваження. На судові сесії Генеральна військова канцелярія збиралася час від часу, залежно від накопичення справ.

Суд гетьмана був найвищою судовою інстанцією, рішення якої формально не підлягало оскарженню (хоча в умовах наступу російської влади на українську автономію траплялися випадки порушення цього правила).

Чи не головною вадою українського судочинства була громіздка й багаторівнева структура апеляцій, коли оскаржувати судові рішення можна було не в одній, а відразу в кількох касаційних інстанціях. Неабияку плутанину в судочинстві й розмивання цілісності правової бази породжували намагання російської влади не лише взяти під контроль систему українського судочинства, але і втрутитися в його перебіг, переслідуючи нагальні (приватні) або державні інтереси (далекосяжні політичні цілі ліквідації автономії України в судовій царині).

Особливо виразно втручання царських представників у судочинство Гетьманату проявилось після трагічних подій 1708–1709 років. Попри численні заклики гетьмана Скоропадського «людей малороссийских рейменту гетманского ни за какие преступления, так сами генералы, как и полковники, и протчие офицеры за караулы не брали бы и судом своим не судили, а також бы езекуций на дома не надсылали» та щедрі обіцянки монарха «прав и вольностей не нарушат»³⁶², езекуції царських офіцерів над місцевим населенням стають звичним явищем. Практика втручання російських представників у судочинство Гетьманату не припинилася й після завершення воєнної кампанії на її території. Доказом цього може бути чолобитна гетьмана Скоропадського, подана Петрові I 28 квітня 1722 р., що містила клопотання про заборону київському генерал-губернаторові та іншим російським військовим і цивільним представникам, які несли службу в Україні, «вступатись до судов и правления малороссийского»³⁶³.

До того ж із початком XVIII ст. російська влада намагається втрутитись у процес формування чинного в Україні карного кодексу. 1706 р. гетьманові надіслали «Память с Преображенского приказа», де було регламентовано міри покарання за скоєння важких злочинів: «Которые люди явятца в воровствах, а смертной казни они не довелись, и таких, смотря по винам, ссылают на каторги, запятнав пятном, на 20 и 15 лет, а меньше не

³⁶² НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 8 — № 229. — Арк. 92 зв.; Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 314.

³⁶³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 8 — № 228. — Арк. 38 зв.

ссылать»³⁶⁴. Пізніше указом від 14 листопада 1721 р. російський уряд спробував поставити українське судочинство під контроль царської адміністрації та запровадити деякі російські норми судочинства в Генеральному суді.

Але справжній наступ корони Романових на українську автономію у сфері судочинства розпочався з перенесенням в Україну російської владної структури — Малоросійської колегії. Інструкція Сенату від 16 травня 1722 р. визначала колегію як найвищу касаційну установу Гетьманату, до якої мали надходити судові справи, не вирішені в українських судах. А саме її заснування уряд Петра I трактував не інакше, як намагання ліквідувати непорядки й зловживання в організації українського суду³⁶⁵.

Непорядки в українських судових інстанціях, до яких апелював російський уряд, насправді мали місце. Об'єктивно їх зумовив загальний стан владної дистрофії за часів гетьманування Скоропадського. Урядовці всіх рівнів зловживали своїми повноваженнями — від сільських судів, які часто-густо відбувалися «при пиятиці», і до Генерального військового суду, який на той час очолював генеральний суддя Іван Чарниш, добре знаний в Україні завдяки своїй епічній пристрасті до хабарництва. Службові зловживання судових виконавців різних рівнів проявлялися в необ'єктивності та упередженості при розгляданні справ, хабарництві, багаторічній тяганині при розгляді позовів тощо. Показовою в цьому плані є справа генерального судді Чарниша із сотником Кіцешем, яку судові інстанції Гетьманату розглядали впродовж десяти років. Не унікальною для судової практики тих часів стала майнова суперечка жителів Стародубського полку Н. Ламаки та І. Пілатовича «от начала имеетца быть девять год»³⁶⁶.

Печатка генерального судді Івана Чарниша

Проте діяльність російської установи в Україні не лише не ліквідувала існуючих недоліків, а ще й породила чимало нових, породжених неприхованою політизацією судочинства. Адже завдання колегії, задекларовані при заснуванні як виключно превентивні — «дабы малороссийский народ ни от кого, как несправедливыми судами... утесняем не был»³⁶⁷, насправді мали цілком очевидну політичну мету. Вже при її заснуванні в царському оточенні планували активно користатися в судочинстві Гетьманату Генеральним регламентом Російської імперії (що було грубим порушенням української автономії у сфері судочинства).

Наприкінці травня 1722 р. в Сенаті обговорювали питання про запровадження в Україні гербового паперу та канцелярських зборів (що було типовим для російської державної традиції). І хоча сенатори вирішили поки «до указу не брать», та «впредь такие дела производит на гербовой»³⁶⁸. Та й загалом зі стартом діяльності Малоросійської колегії розпочався активний процес руйнування традиційної судової структури Гетьманату. Російська владна установа оголосила про розгляд судових позовів на державців і старшину без попередньої апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня, тим самим зруйнувавши традиційну ієрархію судових установ. На засіданні

³⁶⁴ РГАДА. — Ф. 229, оп. 1, дело 103. — Л. 32 об.

³⁶⁵ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 8 — № 229. — Арк. 97; ПСЗ. — Т. 6. — № 4010.

³⁶⁶ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 264. — Арк. 22–23 зв.

³⁶⁷ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 8 — № 229. — Арк. 97; ПСЗ, т. 6, № 4010.

³⁶⁸ РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1758. — Л. 516–516 об., 522.

22 жовтня 1722 р. сенатори ухвалили рішення таємно писати до президента Вельямінова, аби той спонукав українців подавати клопотання про зміну судочинства в Україні — а саме, щоб надалі їх судили «по правам и уложениям» Російської держави³⁶⁹.

Автономістично налаштована старшина на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком, добре усвідомлюючи негативні наслідки втручання Малоросійської колегії в українське судочинство, вже з серпня 1722 р. звертає особливу увагу на потребу ліквідації непорядків у судових органах і оптимізації діяльності судової системи Гетьманату. Запропонована Полуботком концепція судової реформи передбачала заборону на стягнення в суді так званих накладок, закріплювала принцип колегіальності судового дійства: полковникові суворо заборонялось одноосібно вирішувати справи, які надалі мали розглядати лише «в присутствіи и другой старшини тамошней, також-де безурядовых, толко бы честных и разумных особ, которые нарочно к тому определить надлежит»³⁷⁰. Передбачалося і впорядкування судового процесу. Адже в цей час норми Литовського статуту та Магдебурзького права, що стосувалися формалізації процесу, мало впливали на організацію судочинства Гетьманату. Особливо актуальною ця проблема була для сільських судів, які загалом не мали законодавчо визначеної форми, а до того ж сільський суд здійснювали «атаманья и войты в шинковых дворах, при пиятиці, за которою совершенное и зрілое в справах разсуждение быти не може». Отож гетьман наказував, «чтоб отсели кормчие же суди абы вовсе одставлены и скорененны были — грозно, под опасением строкого каранья». Правосуддя мали здійснювати «в пристойных містах, непянственным, но трезвым и совістным умом людей жалобливых». справи розглядати й вирішувати «общесовістно, по истині, як право и самая слушность указывает, без жаднаго пристрастия и неправости, не норовлячи нікому и не посягаючи ні на кого яким непорядочным образом».

З метою формалізації процесу та встановлення ефективного контролю за проходженням справи інстанціями судовий орган на бажання позивача мав надати тому «писменный, за руками своими» витяг про слухання справи та її результати («яким порядком оная точилась, слухана и окончена была»). Судовий витяг відтепер ставав підставою для розгляду справи в наступній інстанції, якби позивач подав апеляцію з приводу попереднього рішення³⁷¹.

Покрова Богородиці із церкви с. Сулимівки, із зображенням наказного гетьмана Павла Полуботка і переяславського полковника Федора Сулими

Водночас із заходами, спрямованими на вдосконалення системи судочинства, наказний гетьман та очолювана ним Генеральна канцелярія прагнули ліквідувати недоліки в діяльності Генерального військового суду. Полуботок вказівкою від 20 серпня 1722 р. створив інститут так званих

— Т. 18. — С. 830.

— № 234. — Арк. 29–30 зв.; Універсали генеральної канцелярії до історії українського права. — К., 1929. — Військової генеральної канцелярії приєднаних.

— № 234. — Арк. 30.

асесорів Генерального суду. Останні за відсутності генерального судді мали розглядати й оперативно вирішувати справи, які надходили до найвищої судової інстанції Гетьманату. На період судової сесії на посаду асесорів призначали по чергово підготовлених урядовців зі складу бунчукових товаришів, рідше сотників.

3 грудня 1722 р. уряд Полуботка видав універсал, яким регламентував порядок подання апеляцій. У політичному аспекті проблема апеляцій визначала місце Малоросійської колегії в структурі судових органів Гетьманату. Спираючись на положення сенатського указу, Генеральна канцелярія конститувала обов'язковість поетапного розгляду справ: до Колегії могли подавати позови, що пройшли апробацію в усіх нижчих судових інстанціях. Українська влада навіть покликала на попередній сенатський указ, який забороняв Малоросійській колегії «вступать в такие дела судные», які «прежде на кого челобитные в генералном суде и в войсковой канцелярии и в полковых и протчих всяких канцеляриях, сколько в Малой России обретаецца и в ратушских судах не будет»³⁷². Насамкінець в універсалі від 3 грудня 1722 р., крім наказу судовим виконавцям вирішувати справи «по самой истине, без взятков, безволочитно и без всяких прихотей», містилася вказівка «письмами закрепляют свою децизию вправду и те письма стороне требующе отдавати»³⁷³, тобто обов'язковості видання на руки сторонам процесу зафіксованого на письмі присуду.

Запропонована Полуботком судова реформа не лише спиралася на місцеві традиції у сфері судочинства, а й враховувала тогочасні досягнення європейської правової культури. Але далеко не завжди рекомендації мали підтримку на місцях. І головна причина тут крилася не стільки в недоречності змін чи їх обтяжливості, скільки в розумінні старшинами загальної ситуації в автономії, коли Малоросійська колегія, попри спротив Полуботка, невпинно перебирала до своїх рук важелі державного управління й упроваджувала нововведення, узгоджені з центральною імперською владою. Розгром старшинської опозиції в другій половині 1723 — на початку 1724 років створив сприятливі умови для реалізації програми реформування українського судочинства, розробленої не гетьманським урядом, а Сенатом і Малоросійською колегією. А сенатський указ 16 квітня 1723 р. закріпив такий порядок організації судочинства Гетьманату: на розгляд Малоросійської колегії висували справи за апеляціями, коли позивач вказував на факт судової тяганини в нижчих судових інстанціях; також лише при спільному візуванні в Генеральній військовій канцелярії та Малоросійській колегії чинності набували вироки з приводу «смертных езекуций и публичного наказания»³⁷⁴. На практиці співіснування двох установ із однаковими повноваженнями в судовій сфері мало такий вигляд. У разі подання позову до колегії канцеляристи надсилали до Генеральної канцелярії запит про розгляд справи в нижчих інстанціях, а також про міркування української сторони щодо конкретної справи. Для винесення смертного вироку в кримінальній справі відповідно до сенатського указу колегія просила згоди в канцелярії. Так само й Генеральна канцелярія в аналогічних випадках радилася з російською установою. Коли потрібно було прискорити вирішення справи, колегія часом запрошувала генеральну старшину взяти участь у спільних засіданнях, на яких розглядали позови, що здавалися надто складними для розв'язання. Якщо до російської установи надходили скарги з приводу тривалого перебування справ на розгляді українських судів, колегія вимагала негайно передати потрібні документи з Генеральної військової канцелярії до неї³⁷⁵.

Проте з часом характер взаємодії Генеральної канцелярії та Малоросійської колегії у сфері судочинства зазнав принципових змін. Із судової практики колегії зникли спільні з генеральною старшиною засідання, на яких вирішували б важливі та складні справи. Вищій

³⁷² РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1759. — Л. 141 об.

³⁷³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 8 — № 234. — Арк. 82.

³⁷⁴ РГАДА. — Ф. 9, оп. 2, дело 32. — Л. 27; ПСЗ, т. 7, № 4196.

³⁷⁵ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 264. — Арк. 22.

українській владній установі дедалі частіше відводили роль виконавця чорнової судової роботи: організації розслідування, його технічного забезпечення, формування думки щодо суті справи відповідно до місцевих традицій. На основі поданої з Генеральної канцелярії в письмовому вигляді промеморії колегія виносила вирок. Користуючись правом найвищої касаційної інстанції та спираючись на заяву сторони, Малоросійська колегія забирала з Генеральної канцелярії на розгляд ще не розв'язані справи, виключаючи в такий спосіб цілі анклавів з системи козацького суду, наприклад Шептаківську волость³⁷⁶. Сенатським указом від 19 червня 1724 р. під судову владу колегії передавалось українське духовенство — у справах, що не стосувалися духовного відомства. Рішення мотивували тим, що «ныне явилось в Малороссийскую коллегию много челобитчиков на духовных в великих обидах»³⁷⁷.

Підпорядкування державного життя Гетьманату російським владним структурам, посилення впливу на українське судочинство з боку загальноімперських правових норм і порядків спричинили активне втручання в судочинство України не лише з боку Малоросійської колегії, а й з боку інших російських державних інститутів, розташованих на її території. Зокрема, на той час у діяльність полкових і сотенних судових органів втрутилися російські коменданти. З погляду російської влади, це було абсолютно легітимно, адже відповідало меті їхнього перебування в українських полках. Крім того, в документальних свідченнях натрапляємо на згадки про втручання в українське судочинство також і російських гарнізонних канцелярій, що було протиправним актом. Так, на початку 1727 р. з Генеральної військової канцелярії до Малоросійської колегії надійшла промеморія, що містила клопотання про заборону Глухівській гарнізонній канцелярії «вступатися в судніє діла и в Енеральную канцелярию з досаждением впред бы не писати»³⁷⁸.

Загалом діяльність Малоросійської колегії в судовій сфері не лише не ліквідувала старі непорядки, а й спричинила нові, пов'язані з руйнуванням традиційної системи судочинства Гетьманату, незнанням (а часто й свідомим ігноруванням) законів, які діяли в Україні раніше, а також різними службовими зловживаннями судів. Одразу після закриття колегії царський міністр при гетьманському дворі Ф. Наумов доповідав у Москву, що «о коллежских членах как от гетмана так и от протчих слышу, великие обиды чинены здешнему народу, и будет-де многие челобитье, что и показываетца по делам как на членов, так и на подьячих»³⁷⁹. У березні 1728 р. гетьман Д. Апостол також повідомляв у Сенат, що «діла оная коллегія вершила не по правам малороссийским по своим прихотям, о яких оной коллегії многіе малороссіяне тепер бют челом и просят рассмотрения»³⁸⁰. Тому гетьман порушив клопотання про дозвіл на перегляд судових справ, за якими виносила вирок колегія, адже та «вершения обстоятельного не учинила, потакаяючи стороне изо взятчиков, о чом на оную коллегію имеется явное доказательство»³⁸¹.

Докази хабарництва членів Малоросійської колегії містилися як у гетьманському листі, так і в численних чолобитних, які надходили з українських полків. Скажімо, у «Віденні полку Ніжинського разных сотень всякого званія людей...», підготованому наприкінці 1727 р., було вказано, що лише з жителів цього полку члени та канцеляристи Колегії стягнули хабарів на суму понад 800 руб.³⁸² Звинувачення в хабарництві висували як проти дрібних російських чиновників, так і проти самого президента колегії Вельямінова³⁸³.

376 ЦДІАУК. — Ф. оп. 3, спр. 1427. — Арк. 4–12.

377 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 8 — № 236. — Арк. 44–44 зв.; РГАДА. — Ф. 2 48, оп. 29, дело 1768. — Л. 30.

378 Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности записки щоденния при конце того ж года 1728. / Упорядн М. Е. Слабченко — Одесса, 1913. — С. 31.

379 Цит. за: *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини // Україна в першій половині XVIII віку. К., 1930. — С. 127.

380 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 3568. — Л. 22.

381 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 3568. — Л. 22.

382 РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1785. — Л. 228–364; ОР РГБ, ф. 159, № 2789, л. 1–14.

383 Сб. РИО. — Т. 84. — С. 429.

Здійснене Малоросійською колегією реформування судової сфери не враховувало існуючих порядків і традицій, і ця обставина в поєднанні з консерватизмом, притаманним правовій культурі будь-якого етносу, призвела до відмови від заведених норм і порядків уже в роки так званої першої реставрації Гетьманату. Утім, російський уряд, ліквідувавши в 1727 р. Малоросійську колегію, зберіг за собою контроль над українським судочинством. Це стало можливо завдяки реорганізації Генерального військового суду, проведеної у 1727–1728 роках. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральні старшини на чолі з гетьманом. Щоб зберегти контроль над українським судочинством, до складу Генерального суду включили трьох російських представників. Їм забороняли втручатися в хід судового процесу, а провадити його мали згідно з вимогами чинних в Україні правових кодексів, «но точно присутствовать для правосудия». Обов'язки президента Генерального суду виконував гетьман. Особи, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалося імператорові як «главному судии Всероссийской империи»³⁸⁴. Водночас, попри деклароване повернення до традиційної для України системи судочинства, в Генеральному військовому суді активно впроваджували нові порядки в діловодстві, типові для судочинства Російської держави.

На російських членів суду, крім контролю за судочинством Гетьманату, було покладено також функції політичного нагляду в краї, зокрема за діяльністю українського гетьмана, «дабы он по данным ему пунктам поступал порядочно»³⁸⁵.

Радикальні зміни в судочинстві мали статися після реалізації судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1763 р., котрий за зразком станового шляхетського судочинства, характерного для Речі Посполитої, заснував земські, городські та підкоморські суди. Згідно з положеннями реформи, Генеральний військовий суд очолили двоє суддів, а до його складу було включено 10 представників старшини — по одному від кожного полку. У виборах до органу могли брати участь полкові старшини, сотники, а також значкові, бунчукові й військові товариші. Якщо кандидат у члени суду не був обраний у визначений термін (наприклад, через хворобу або смерть), то інституція могла тимчасово функціонувати в неповному складі. При підготовці вироку кожний із присутніх на засіданні мав право висловлювати власну думку, причому опитування починалося з тих, хто займав меншу посаду. Магістрати та їхні суди звільнялися з-під підпорядкування полковим канцеляріям. Розгляд справ міщан був доручений земським судам³⁸⁶.

Джерела українського права

Серед джерел українського права, що набуло вжитку в судах Гетьманату, як ми зазначили раніше, помітну роль відігравали норми звичаєвого права. Вони виникали й оформлювалися в ході еволюції господарчо-побутових взаємин і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних побутових обставин. Сукупність таких правил і норм, обов'язкових до виконання нарівні із законом, а в разі їх порушення — до покарання, схожого з вироком законодавчих органів, і являло собою звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні (чи окремому регіоні), що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного життя. Тому поширення законодавства

³⁸⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. — Варшава, 1934 — С. 160.

³⁸⁵ РГАДА. — Ф. 248, оп. 29, дело 1788. — Л. 159–162.

³⁸⁶ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. — Ч. 1. — С. 119.

відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Якщо останні не суперечили інтересам соціальної еліти, їм часто надавали силу закону.

Тяжіння населення Гетьманату до звичаєвих правових норм було особливо помітним у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Саме в цей час як влада, так і підвладні, аргументуючи свої дії чи заперечуючи правомірність дій опонентів, найчастіше апелювали до традиції: «подług старожитных и старейших обычаев». Відповідно й суди, починаючи від сільського і завершуючи Генеральним, більшою чи меншою мірою спиралися на вироблені загалом норми звичаєвого права.

Звертає на себе увагу той факт, що процес формування звичаєвого права, враховуючи революційний характер змін, що відбулися в Україні за якихось півстоліття, протікав доволі динамічно. І, скажімо, якщо в середині XVII ст. певна соціальна дія сприймалася як порушення норми, то за декілька десятиліть вона уже могла розцінюватися як категорія звичаєвого права. Вельми промовистим тут є випадок, пов'язаний з ім'ям полковника Павла Тетері. Перебуваючи в Москві влітку 1657 р. за дорученням гетьманського уряду з дипломатичною місією, Тетеря передав царю прохання родини Виговських щодо пожалування їм земель та угідь у Білорусі. Коли ж російське керівництво зауважило, що Виговським і так уже надані в Україні чималі земельні пожалування й завдячуючи їм, «мочно жить без нужды», старшина відповів: пожалуваними царем землями Виговські фактично не користуються, бо бояться розправи над собою посполитих і рядових козаків. Отож полковник просив і надалі зберігати в таємниці факти цих пожалувань, аби не наражати на небезпеку старшину: «только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маестности, и их де всех тотчас побьют»³⁸⁷.

Такими були реалії середини XVII ст. А вже наприкінці століття придбання старшиною чи пожалування їм у власність сіл, містечок і навіть цілих міст стає настільки типовим, що сприймається суспільством як одна з норм звичаєвого права. Тож козацька старшина, порушуючи прохання перед гетьманом чи царем щодо нових пожалувань, вже широко апелює при цьому до поняття «по давному обыковению». Так само й гетьманський уряд, передаючи до рук того чи іншого старшини чергову маєтність, аргументує свої дії нормами звичаєвого права — «ведлуг обычая».

---

³⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 764, 765.

Литовський Статут 1588 року. Третє видання. Друкарня Мамонічів. Вільно. 1588 р.

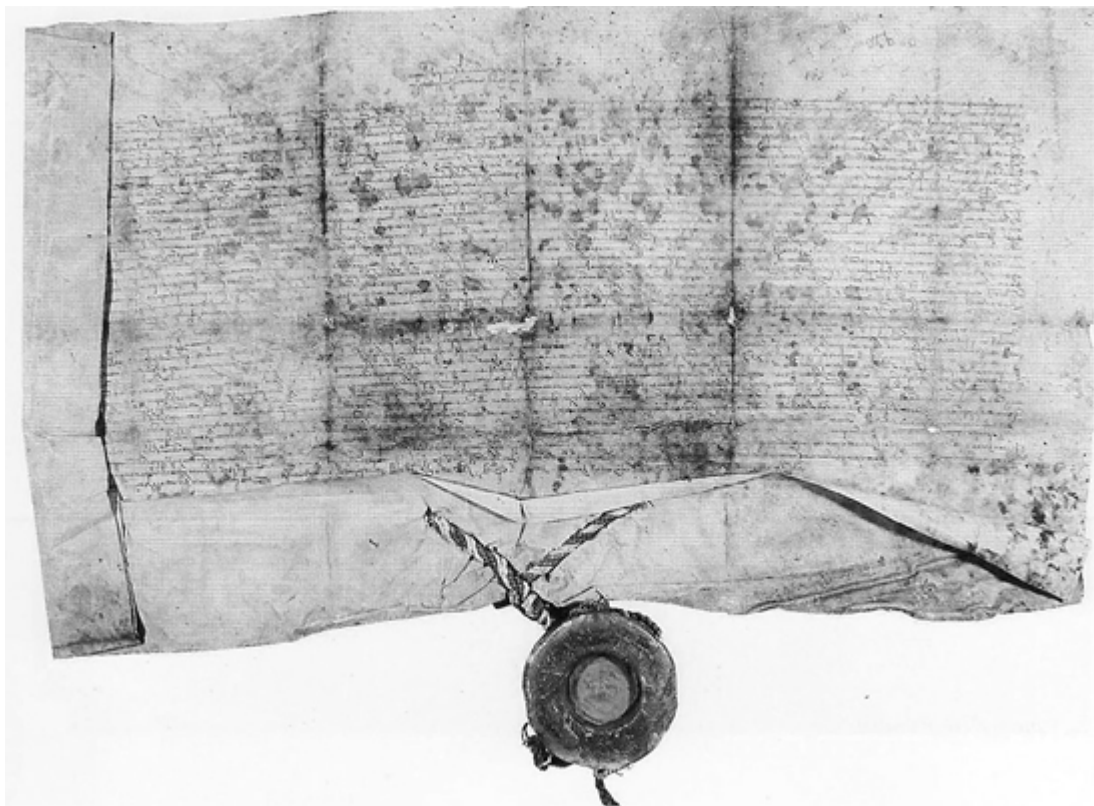
Активно залучаючи норми звичаєвого права в процесі судових розглядів, козацька старшина широко використовувала його при спробі кодифікації власного законодавства, послуговуючись ними нарівні з положеннями. Так, у підготовленому українською владою зводі законів «Права, по которым судится малороссийский народ», звичаї класифікувалися як одне з головних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'язувалися посилалися на них, коли в діючому законодавстві чогось «не доставало» або «не находилось», а «прибавить подлежало, то, в пользу одного ж народа, в согласии и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков». У такому разі звичаї мали бути «Закону Божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковые добрые обыкновения силу права имеют»³⁸⁸.

З-поміж писаних правових кодексів одним із найуживаніших в українських судах була збірка законів, відома як Литовські Статути або Статути Великого князівства Литовського. І хоч у назві наголос зроблено на «литовському» походженні збірки, одним із головних її джерел була «Руська Правда». Крім того, Статути увібрали в себе й положення німецьких і польських судебників. Найбільш досконалим і технічно відпрацьованим, із правничого боку, слід вважати кодекс 1588 р., що базувався на ідеях і положеннях Старого (1529 р.) і Волинського (1566 р.) статутів. До революції середини XVII ст. на українських землях, які належали до Речі Посполитої, офіційно затверджений владою Другий Статут формально зберігав юридичну силу. Стосовно чинності Третього Статуту уряд не приймав

³⁸⁸ Права, по которым судится малороссийский народ... из трех книг, а имено: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переводе с из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенная в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — Гл. VI. — Арт. 3. — П. 1; Гл. VII. — Арт. 1. — П. 3; Арт. 4, 5.

ніякої спеціальної ухвали, але в більшості випадків діяв саме цей кодекс. Фактично всі «непривілейовані» міста й значніші містечка користувалися його друкованим польським виданням 1614 р. Тобто на українських землях Другий і Третій Статути застосовувалися паралельно, із деякою перевагою останнього, в редакції 1614 р.

Грамота на надання місту Магдебурзьких прав

У судах Української козацької держави старшина й заможні козаки прагнули максимального використання в суді Литовських Статутів, у той час як міське населення традиційно «своїм» вважало Магдебурзьке право — найпоширеніший у містах Центрально-Східної Європи варіант німецького права, кодифікований у XII ст. в Магдебурзі. Загалом це право передбачало міську автономію та міське самоврядування, а у судовій сфері — автономне судочинство. В українських судах найбільшого поширення набули правові збірки «Артикули Магдебурзького права» та «Порядок міських судів». У судовій практиці користувалися не оригіналами німецьких збірок права, а здебільшого їх переробками в перекладах польською чи латиною.

Різноманітність джерел права створювала передумови для варіативності тлумачення тих чи інших конфліктних ситуацій і нерідко зумовлювала появу складних правових колізій. Неабияким стимулом для цього була й відсутність на той час чіткої демаркації сфери підсудності тієї чи іншої інстанції, а ще козацька адміністрація нерідко нехтувала судовим імунітетом населення міст, що володіли заснованим на Магдебурзькому праві самоврядним статусом. Доволі промовистий випадок стався в 1761 р., коли магістрат Ніжина звернувся до гетьмана Розумовського зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка, розглядаючи справи щодо майнової суперечки містян, винесла рішення не за Магдебурзьким правом, як то на їхню думку мало бути, а за Литовським Статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на таку правову колізію. Згідно з артикулами Статуту, власник успадкованих від батька чи матері маєтків має право відчужувати їх через продавання, дарування, записування будь-якій іншій особі, минаючи

власних дітей і родичів. Між тим, за Магдебурзьким правом, ніхто не мав права відчужувати «дідизну» землю, не отримавши на те згоди спадкоємців. До того ж, відповідно до Статуту, материнський маєток мав успадковуватися рівноправно як синами, так і доньками, а батьківський — тільки по чоловічій лінії. На противагу цьому, за Магдебурзьким правом, останній однаково міг переходити і до синів, і до дочок. Отож, як бачимо, від того, який правовий кодекс суд визнавав за підставовий, залежало й рішення. Заслухавши аргументи сторін, гетьман не лише зобов'язав Генеральну військову канцелярію переглянути свою ухвалу, відштовхуючись від норм Магдебурзького права, а й узагальнив цей прецедент, видавши спеціальну постанову, якою наказав: у «привілейованих» містах судити лише за «магдебургією»³⁸⁹.

Нерідко суд, застосовуючи до злочинця «Саксонське Зерцало» (німецьке право), за яким мав суворо покарати винного, потім вдавався до норм Литовського Статуту чи звичаєвого права, чим значно полегшував вирок. Варто визнати, що при визначенні уподобань щодо правових підстав якогось конкретного судового розгляду учасники процесу часто-густо підходили максимально прагматично, так би мовити, інструментально — залежно від ситуації і власного інтересу. Більшості селянства й незаможного козацького товариства зрозумілими були норми звичаєвого права. Утім, остаточний вибір правового кодексу, як підставового, залежав усе ж не від учасників процесу, а від суддів і їхнього уявлення про справедливість і власний майновий інтерес.

*«Права, по которым судится малороссийский народ».
Глухів, 1743 р.*

Аби внормувати правову базу, гетьман Апостол 1730 р. поширив у судах «Інструкцію», в основі якої лежали Литовські Статути й Магдебурзьке право, посилення ж на російське законодавство в ній взагалі ігнорувалися. І саме Статути було визнано основним кодексом при розгляданні цивільних і кримінальних справ. Трохи згодом, у 1734 р., при Канцелярії гетьманського правління було підготовлено збірку правових норм під назвою «Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской». За змістом і соціальною спрямованістю «Процесс...» наближався до іншої збірки законів, відомої як «Права, по которым судится малороссийский народ». Активна робота над цією збіркою розпочалася ще в 20-ті роки XVIII ст., але через неузгодженість дій і розбіжність у поглядах членів кодифікаційної комісії (представників від старшини та вищого духовенства) проект був підготовлений лише в 1744 р., а Сенат так і не затвердив його офіційно.

Поширення російського права в Україні

³⁸⁹ Теличенко І. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 417.

Уперше російські закони почали використовувати під час розгляду справ у судах Гетьманату вже в другій половині XVII ст., проте стосувалися вони лише вузького кола злочинів. Крім справ про службові зловживання та «зради», під юрисдикцію правових кодексів Російської держави підпадали справи про викриття кріпаків російських поміщиків, котрі утекли в Україну. У петровську добу набув поширення «Воинский устав» для розглядання різного роду військових злочинів. Ним же влада користувалася й під час розгляду справ про контрабанду, нелегальний перетин кордону, бродяжництво тощо.

Якісно новий етап на шляху інтеграції українського судочинства в загальноімперську судову систему розпочався після поширення на території Гетьманату дії указу Петра I від 5 листопада 1723 р. «О суде по новоучененной форме», який регламентував порядок організації судового процесу. Реагуючи на цю вказівку, правителі Генеральної канцелярії зобов'язали полковників та осіб на полкових посадах «по всем сотням той монарший указ обявитъ и опубликовать, чтоб всяк видал, якою формою писать челобитную и яким образом по вышеменованной форме судиться»³⁹⁰. І саме з цього моменту в судовій практиці активно використовують «Протокольні книги», «Выписи з протокольних книг» тощо³⁹¹. Генеральна військова канцелярія перестала розглядати позови, складені не за встановленим в указі Петра I зразком, і вимагала від полкових органів правосуддя діяти аналогічно³⁹². Формалізація судового процесу на ґрунті конституйованих указом положень стала рішучим кроком російського уряду на шляху до уніфікації українського судочинства до загальноімперських порядків (а це своєю чергою стало важливою передумовою інтеграції судової системи Гетьманату до державного організму Російської імперії).

Сторінка «Соборного Уложения 1649 года»

Утвердження Малоросійської колегії при владі й подальше поширення дії указу «О суде по новоучененной форме» спричинили зростання ролі і значення правових кодексів Російської держави при вирішенні судових справ у відповідних установах Гетьманату, адже судочинство Колегії спиралося переважно на російські закони та укази. До того ж, цю історичну колізію не можна вважати винятково зумовленою необізнаністю російських чиновників із правовими актами, що були в ужитку в українських судах (хоч таке припущення цілком логічне, адже правові книги, якими користувалися в судах Гетьманату, почали перекладати російською лише в 30-х роках). Ситуація була зумовлена цілеспрямованою політикою російського уряду. Так, сенатська ухвала від 22 жовтня 1722 р. рекомендувала Малоросійській колегії заохочувати українців подавати клопотання з приводу запровадження в судах Гетьманату загальноімперських «прав и уложений». Трохи згодом, у 1730 р., Іноземна колегія, якій на той час були підпорядковані українські справи, надіслала царському резидентові в Україні,

³⁹⁰ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 8 — № 236. — Арк. 13–13 зв.; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. А. Маркович. — М., 1859. — Ч. I. — С. 43.

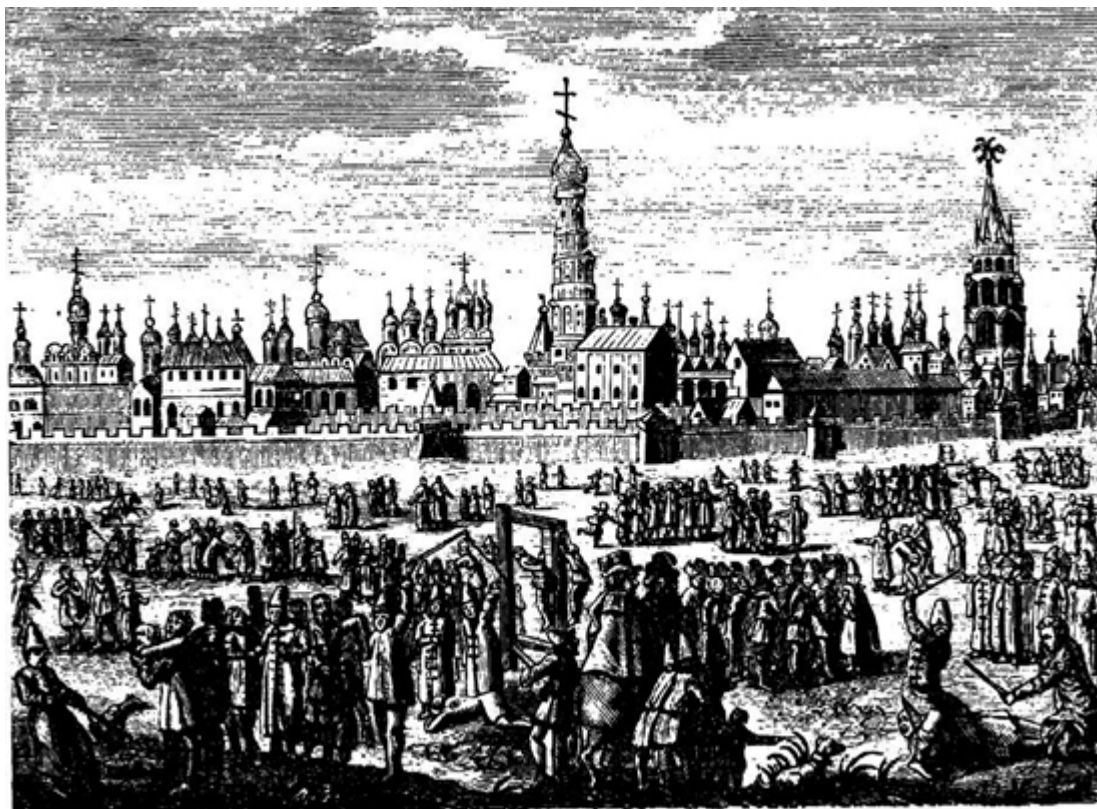
³⁹¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 53994. — Арк. 54–56; № 53997. — Арк. 62.

³⁹² Протокол отпусковых писем за гетмана Апостола 1728 года... — С. 18, 38.

князю Шаховському, вказівку, щоб у Генеральному військовому суді під час вирішення справ більше зважали на «государевы законы и указы», а не на «малороссийские права»³⁹³.

Під впливом російських правових кодексів і судової практики Малоросійської колегії в середині 20-х років принципових змін зазнав і процесуальний характер судочинства Гетьманату. Раніше в Україні діяв так званий змагальний процес, який витікав з правових норм «Руської правди». Суть змагального процесу полягала в тому, що в ході судового розгляду сторони самостійно використовували фактичний матеріал і судові докази, доводячи за їх допомогою власну позицію³⁹⁴. На теренах Росії змагальний процес почав зникати з судової практики з моменту запровадження «Судебника» 1497 р., а остаточно вийшов з ужитку на підставі указу від 1697 р.³⁹⁵ Натомість набув поширення так званий інквізиційний процес, при якому доказовими матеріалами урядував суд, а сторони з суб'єктів перетворювалися на об'єкти судового дійства.

Публічні езекуції в Москві. Гравюра з книги Олеарія «Подорожі...»

Поширення інквізиційного процесу на території Лівобережної України пов'язане зі створенням Малоросійської колегії. «Пытки в застенках», які спершу існували тільки в судовій практиці російських установ, із часом почали застосовувати і в судах Гетьманату. Зростання частки інквізиційних процесів у судочинстві України призводило до втрати ще однієї важливої ознаки українського суду попередньої доби — публічного характеру процесу. Раніше судове дійство відбувалося відкрито — «при иных зацных и верных и годных», або «при многих общих персонах»³⁹⁶. Більше того, не лише судовий процес, а й

³⁹³ Окінішев Л. Звідомлення про командування до Москви та до Харкова // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 466.

³⁹⁴

³⁹⁵ Чельцов-Бебутов М. Курс советского уголовного права. — М., 1957. — Т. 1. — С. 169; Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва. — К., 1994. — С. 89.

³⁹⁶ Пащук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні. — С. 105.

слідчі дії (так звана «проба»), допити звинувачених відбувалися прилюдно. Кожен із присутніх міг зробити заяву чи дати свідчення у справі, що розглядалася, або в ході процесу порушити клопотання про винесення доцільного, на його думку, вироку. В ході ініційованих російською владою змін не лише слідчі дії, а й судові процеси в кримінальних справах дедалі частіше відбувалися за закритими дверима, часто із застосуванням типових для російської традиції «плетей», «кнута», «огня». Під впливом російських правових норм і традицій, активно впроваджуваних у судочинство Гетьманату, в українських судах зникає з ужитку так зване попереднє слідство на місці скоєння злочину, яке здійснювали спеціально призначені судові виконавці. Натомість поширюється практика виклику на слідство до судової установи — «призват для допросу»³⁹⁷.

У процесі ліквідації російською владою Малоросійської колегії як інструменту уніфікації державних порядків Гетьману із загальноімперськими зразками та інкорпорації козацької держави до складу імперії було скасовано й чимало нововведень до державного життя України, у тому числі й у сфері судочинства. Спеціальної постанови імперської влади стосовно ігнорування українськими судами імператорського указу «О суде по новопоставленной форме» від 5 листопада 1723 р., як видно з аналізу джерел, не існувало. Утім, правова культура є надзвичайно консервативною за своєю суттю і в умовах відсутності жорсткого адміністративного тиску українські суди дуже швидко відмовилися від нав'язаних їм центральною владою вимог щодо формалізації суду та повернулися до використання звичних для них практик судочинства.

Новий наступ на українську автономію у сфері судоустрою і судочинства розпочався по смерті гетьмана Данила Апостола в 1734 р. Заради «приобыкания» українського люду до загальноімперських порядків російська адміністрація з новою силою береться за перебудову у сфері діловодства та судочинства Гетьманату. Це втілювалося в повторному запровадженні в Україні імператорського указу «О суде по новоучененной форме». Крім того, в офіційних рекомендаціях із Петербурга царським представникам в Україні було наказано при вирішенні судових справ у Генеральному військовому суді надавати перевагу правовим кодексам Російської імперії.

Прикметно, що в роки другого відновлення Гетьманату в середині XVIII ст. на теренах України знову було припинено дію указу від 5 листопада 1723 р. Так, 16 квітня 1751 р. гетьман Кирило Розумовський видав ордер, у якому, називаючи неправомірними дії голови канцелярії міністерського правління, князя Нарішкіна («оной же Министерской канцелярии и вступаться в суды малороссийские, мимо Генералную Канцелярию, не подлежало»), скасував згадану вказівку російського представника й наказав: «в том Генералном и в других судебных местах искомым и ответным и протчим ділам поступать и суд производить по правам малороссийским»³⁹⁸.

Злочини і кари в українському судочинстві

Аналізуючи систему покарань за злочини, що діяла в Україні впродовж XVII–XVIII ст., можна виділити дві великі групи: покарання за злочини проти публічного добра та покарання за злочини проти приватних інтересів. До злочинів проти публічного добра належать злочинні дії проти маєстату володаря. Останній, за духом і буквою Литовських Статутів, є помазаником бога, джерелом права і справедливості, а отже, і порушення величчя й гідності монарха — найтяжчий злочин, що заслуговує найсуворішого покарання. Переступ

³⁹⁷ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года... — С. 10.

³⁹⁸ Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв. — С. 129.

міг проявлятися як у спробах завдати шкоди життю і здоров'ю господаря, так і у зневажливих висловлюваннях на його адресу, підготовці бунту тощо.

Близькими до цієї підгрупи злочинів є протиправні дії супроти держави. До них належать різні вияви державної зради (змови з ворогами, приведення ворожого війська, допомоги ворогу зброєю, грішми тощо), а також військові злочини — дезертирство, втеча з поля бою, грабіж під час походу тощо. Ще одну підгрупу складали злочини проти громадськості, зокрема злочини проти Церкви (богохульство, блюзнірство, відступництво від християнської віри, «чародейство і волшебство»), фальшування грошей і грамот, криводушна присяга й брехливі обвинувачення, злочини проти моралі і проти родини. Злочинні дії проти держави, як і зlodіяння проти релігії, каралися надзвичайно суворо — переважно на смерть, причому в найтяжчих формах, наприклад, через спалювання живцем. За фальшування грошей законом було передбачено заливання в горло злочинця розтопленого олова. Як бачимо, фантазії давнім правникам не бракувало.

Цікаво, що для злочинів проти релігії існувала певна градація проступків. Наприклад, зневажання Богоматері і святих, ганьблення Хреста і святих ікон, а також непошанування неділь і святкових днів вважалося «меншим» проступком. За них на злочинця чекали «лише» покарання на тілі, позбавлення прав чи вигнання з країни.

За злочини проти моралі, до яких зараховували гвалтування, позашлюбні статеві зносини, звідництво з метою наживи тощо, винуватця могли засудити і до публічного побиття й вигнання з міста, і до так званої «кваліфікованої форми смертної кари», що передбачала різноманітні способи вбивства — спалення, четвертування, закопування в землю тощо. Особливо жорстокими були покарання за гвалтування малолітніх, неважливо, дівчинки чи хлопчика. Так само непримиренним було ставлення й до гомосексуальних статевиx зносин (так званий «содомський гріх»), навіть якщо при цьому й не було зафіксовано акту насильства.

Група злочинів проти родини за своїми характеристиками була близькою до зlodіянн проти моралі. Зокрема, до них зараховували подружню зраду, багатоженство, кровозмішення, зігнання плоду, а також нажиття та полишення позашлюбної дитини тощо. За ці переступи кара передбачалася доволі жорстка — смертний вирок, здебільшого через відрубання голови. Чоловік, впіймавши дружини на вчиненні подружньої зради, міг безкарно вбити перелюбців. Але, що цікаво, допускалось і вибачення скривдженим чоловіком позашлюбних стосунків своєї дружини та її помилування. За такого розвитку подій смертна кара замінювалася штрафом, який стягувався з майна спільника зрадниці. Так само й у випадку згвалтування дівчини злочинцю загрожувала смертна кара, якої, утім, можна було уникнути, одружившись на скривдженій, якщо, звичайно, остання на це погоджувалася.

Другу групу злочинів — зlodіяння проти приватних інтересів — формували злочини проти життя, тіла, честі й свободи, майна людини. Характеризуючи злочини проти життя особи, розрізняли навмисні й ненавмисні вбивства. «Нарочні» чи «умишлені» вбивства своєю чергою поділяли на важкі, кваліфіковані, та звичайні. При визначенні тяжкості заподіяного зважали на соціальний статус як суб'єкта злочину, так і об'єкта злочинних дій. До уваги брали й особистий зв'язок між ними — чи то родинний, чи то службовий, чи то підданський. Особливо суворо переслідувалися вбивства слугою свого пана, посполитим — шляхтича чи козака, дітьми — батьків, одним членом подружжя — другого, братом — брата чи сестри. Не менш значимими були й обставини реалізації злочинних дій. Зокрема, обтяжуючими факторами вважали здійснення вбивства бандою, вночі в результаті гвалтовного наїзду на чужу господу, під час ярмарку чи народного зібрання, підступно й таємно, за попередньої змовою, «из злоби и ярости», за допомогою небезпечних спеціальних засобів — вогнепальної зброї, ножа, кинджала, отрути тощо.

За вбивство за обтяжуючих обставин, як правило, карали на смерть, причому в найбільш жорстоких формах: четвертуванням, спаленням живцем, закопуванням живцем у

землю (здебільшого стосувалося жінок), відтинанням голови. До цих покарань додавали ще й відшкодування матеріального збитку, завданого сім'ї постраждалого. І якщо за злочини проти життя шляхтича, козака, міщанина, посполитого чи й навіть так званих «людей безчесних» (позашлюбних дітей, людей, позбавлених вироком честі чи «шельмованих» катом) формально передбачалась однакова смертна кара, то у матеріальній частині судового вироку була суттєва диференціація, яка й залежала від соціального статусу об'єкта злочинної дії.

За злочини проти життя, вчинені ненавмисно або через необережність (наприклад, під час «кулачного бою») часто виносили смертний вирок. Щоправда, у цьому випадку кара була без додаткових тортур, а виконувалася через відрубання голови. Не було передбачено й матеріальної компенсації родині загиблого в кулачному бою, оскільки участь у таких боях класифікувалася як «противність правам». Більше того, як жертва небезпечних розваг, так і скараний на смерть вбивця у таких випадках позбавлялися права поховання за християнськими канонами. Нерідко за ненавмисні вбивства суд пом'якшував вирок, замінюючи його церковною покутою.

Смертна кара нерідко присуджувалася і за злочини проти тіла людини, але, скажімо, за умови, що вони були вчинені учасником банди. Найчастіше злочинці каралися каліченням (відрубанням руки чи ноги, відрізанням кінчика носа, язика тощо), побиттям чи так званим «побиттям зневажливим», ув'язненням чи грошовими штрафами.

*Кара смерті через втинання голови сокирою.
Фрагмент оздоблення дверей. XV ст.*

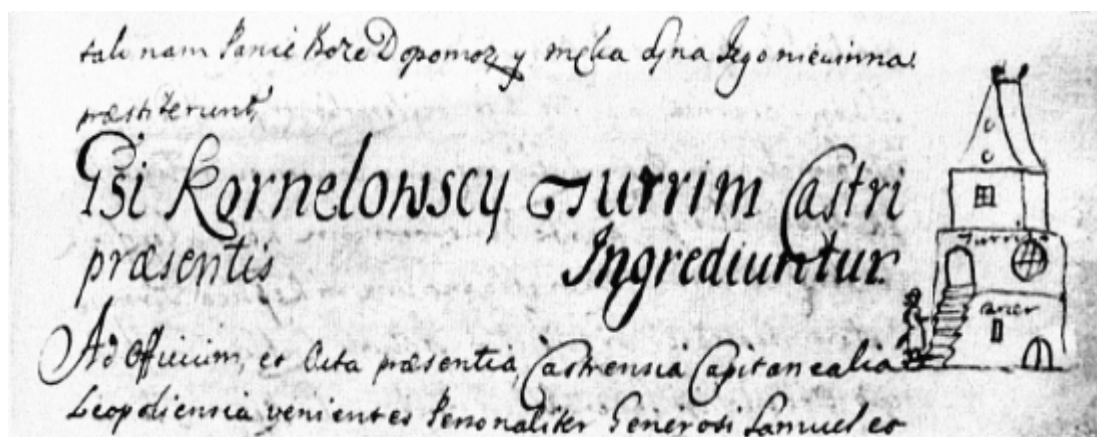
До групи злочинів проти честі і свободи включали словесне, «чинне» чи письмове «безчестя». До розряду «важчої» зневаги словом належало, насамперед, «опорочення» шляхтича чи козака закидом щодо їхньої «посполитої породи». Аналогічним чином трактувалися і закиди щодо позашлюбного походження тієї чи іншої особи. Утім, якщо такий закид було зроблено в жартівливій формі або під впливом емоцій, у розпал сварки, то він трактувався вже не так серйозно. До «зневаги чинної» належали побої, заподіяні зневажливим знаряддям (батоном, києм, різкою) або зневажливим способом — вириванням волосся на голові чи бороді, ляпасом по щоці тощо. Або коли намагання виказати особі зневагу, перевищували саме тілесне пошкодження. Письмові зневаги могли виявитися у написанні «пашквілів» із фальшивими звинуваченнями якоїсь особи, поширенні «подметних писем».

Карою за такі злочинні дії могло бути ув'язнення терміном до 6 тижнів, обтяжене штрафом за моральні збитки, розмір якого визначався з огляду на матеріальну спроможність підсудного. У випадку, коли об'єктом злочину були представники чорного чи білого духовенства або особи жіночої статі, моральне відшкодування призначали у подвійному розмірі. При повторному злочині була передбачена подвійна кара, відповідно, при наступному переступі закону — потрійна і т. д. Причому при четвертому рецидиві, крім суттєво збільшеного терміну утримання під вартою та примноженого розміру грошового штрафу, злочинця «за шельмованого публікували», тобто позбавляли честі, а також карали «розрізанням ніздрів».

При розслідуванні злочинів проти майна брався до уваги факт, чи мало місце насильство при заволодінні чужим майном. Залежно від цього справа класифікувалася як розбій, крадіжка або привласнення. І саме від рівня насильства, а не від розмірів завданої матеріальної шкоди, як правило, й залежала суворість покарання. Крім того, існувало й багато інших критеріїв, за якими кара за злочинні дії або посилювалася, або пом'якшувалася. Так, при покаранні за крадіжку обтяжуючою була обставина, якщо місце злочину пильно охороняли (наприклад, із закритого приміщення, де стояла кована залізом скриня, зачинена на міцний замок). І навпаки: Феміда демонструвала поблажливість, якщо вкрадена річ була на видноті й не охоронялася. Показово нещадним було покарання за обкрадання церков і освячених місць, а також викопування із могил трупів.

За злочини проти майна за обтяжуючих обставин, відповідно до букви тогочасного судочинства, злочинця засуджували на смерть через повішення. Якщо це було викрадення вільної християнської людини з метою продажу в рабство, то багато що залежало від особи покупця живого товару. Якщо він був також християнином, то його «лише» вішали або відрубували голову, а якщо мусульманином чи іудеєм, — четвертували. За легкі злочини проти майна могли лише привселюдно побити. При повторенні злочину — побити й відрізати вухо, при наступному рецидиві — побити, відрізати носа й випалити на чолі ганебне тавро, а вже при четвертому встановленому злочині — стратити (цікаво, що коли йшлося про крадіжку збіжжя з поля, то смертну кару застосовували уже за третій рецидив). А коли крадій боронився або втікав, то його навіть дозволялося безкарно вбити чи то при крадіжці в домі, чи поза ним, але обов'язково під час погоні.

Незвично виглядає трактування судочинством ранньомодерної доби терміну «грабіж». На відміну від модерного сприйняття останнього як форми насильницького заволодіння чужим майном, у судах Гетьманату під ним розуміли таку собі самопоміч вірителя, котрий, не маючи ефективних способів повернути своє майно, безправно опановує статки свого кривдника — чи то з метою користуватися ними завжди, чи то поки боржник не поверне належне. З огляду на легальну мету таких протиправних дій і, вочевидь, віддаючи належне традиції звичаєвого права, яке відстоювало самозахист і самопоміч, грабіж вважався злочином меншої тяжкості й карався лише грошовими штрафами.

Львівська в'язниця. Аматорський малюнок. 1714 р.

Залежно від ступеню важкості злочину одна й та ж кара могла набувати різного наповнення. Скажімо, ув'язнення могло бути важким і легким. За першим варіантом засуджений відбував термін ув'язнення в «тюрмі спідній», тобто в підземеллі або в льоху. Другий варіант передбачав «тюрму верхню» у наземній частині в'язниці. Ув'язнення мало здебільшого карб ганьби і застосовувалася до нижчих верств суспільства. Для представників

козацького стану аналогом тюремного ув'язнення було «сидіння на гарматі», тобто приковування до гарматного лафета.

Чинниками, що пом'якшували покарання, були молодий вік або, навпаки, «в подейшлих літах старість», попереднє чесне життя, запаморочення алкоголем, провокування злочинних дій постраждалим, чужа намова, нужда і голод тощо.

Злочинця, котрий колись давно вчинив злочин і не поніс за нього покарання, а потому жив «чесно», зазвичай, за давністю строку вчинення злочину не притягали до кримінальної відповідальності, він спокутував провину через утримання в монастирі для відбуття церковної єпитимії.

Антропологічний вимір судочинства: прибутки суддів і користі громади від практики пом'якшення судових вироків

Судочинство Гетьманату, як уже було сказано, являло собою доволі цікаву мішанину норм і традицій, які, з одного боку, ґрунтувалися на положеннях Литовських Статутів і Магдебурзького права, а з іншого, були щедро «приправлені» канонами права звичаєвого. Наявність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його від надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, але й часто-густо сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду.

Вочевидь, немалою мірою цьому сприяла й та обставина, що для позивачів здебільшого йшлося не стільки про дотримання норм законності, скільки про відшкодування матеріальних і моральних збитків. Так само й судді, тісно пов'язані зі спільнотою, де було скоєно злочин, опікувалися не так дотриманням непорушної букви закону, як збереженням спокою громади та викоріненням конфлікту. Маючи при цьому на увазі, як побачимо далі при розгляді матеріалів судових справ, і цілком очевидний власний матеріальний інтерес від виправлення надто жорстких караючих постанов писаних правових кодексів у бік суттєво пом'якшення. Отже, практика винагородження учасників судового процесу та місцевої адміністрації за рахунок сторони, яку суд визнав винною, безумовно, неабияк сприяла пожвавленню грошового обігу та рухові матеріальних цінностей у межах суду. А зважаючи на відсутність чіткої регламентації у цій частині судового дійства, вирoki, які передбачали різноманітні грошові й майнові стягнення на користь місцевої адміністрації (котра зазвичай була й учасником судового процесу), є доволі цікавими для реконструкції реальної моделі українського судочинства гетьманської доби та, відповідно, вивчення «людського» виміру українського судочинства.

Згадки про гроші та натуральну плату в судах Гетьманату звучали в різному контексті, як-то: «головщина» (грошове відшкодування родичам убитого за «голову» від винного по його смерті), «пограбування» (відбирання майна на користь потерпілого як компенсація за каліцтва), «нав'язка» (відшкодування потерпілому збитків за фізичні й моральні кривди). Але коли йдеться про легальні способи стягнення грошей і натуральної плати на користь судової адміністрації, то згадаємо, що собою являють так звані «вина панська» і «вина врядова».

«Вина панська» і «вина врядова»

Практика стягнення «вини» в судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Так, її побутування спостерегли дослідники судочинства Великого князівства Литовського, які розглядали сплату «вини» як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарб великого князя. З огляду на це, категорія «вини», зазвичай, уточнювалася як «вина господарская». Зібрані в такий спосіб кошти акумулювалися в руках старост, державців і тивунів, але витрачали їх за приписами господарської канцелярії (так званий «квит») як плату адміністраторам і служителям чи як відшкодування приватним особам державних боргів. Залишки сум судових прибутків відправляли до столиці. У часи становлення земського судочинства шляхта домогалася, аби частина отриманих коштів ішла на користь земських суддів. Центральна влада не заперечувала, але наголошувала, що «вини» мають бути стягнуті «з милосердям, побожне, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку»³⁹⁹.

Знайомство з матеріалами справ, що перебували на розгляді в судових інстанціях Гетьманату, наштовхує на думку, що практично кожна справа після оголошення імені винного завершувалася не лише зобов'язанням останнього відшкодувати потерпілому матеріальні та моральні збитки, а й указівкою на сплату так званої «вини» — штрафу в грошах чи «худобі» (тут історичне поняття має ширший контекст — як майно загалом), отримувачем якого була вже не потерпіла сторона, а представники центральної чи місцевої влади.

Що ж являла собою «вина»? Від чого залежав її розмір та адресація? Згадки про накладання українськими судами «вини» як самостійного й самодостатнього виду покарання зустрічаємо переважно у випадках із незначними й не обтяженими додатковими провинами злочинами. Зокрема, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку чужих бджіл 29 травня 1684 р. полковий суд присудив стягнути з нього чотири пня бджіл і пару волів як «вини панської» та корову як «вини врядової»⁴⁰⁰. Поруб «потаємно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше проданій ним частині лісу Стефанові Бенецькому вартувала йому стягнення пари волів як «вини» на користь полковника⁴⁰¹. Так само й крадіж старосанжаровським жителем Грицьком Буйволом проса з ниви у серпні 1684 р., відповідно до присуду місцевого сотенного суду, коштував йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови — «на влад Старосанжаровський»⁴⁰².

Цікаво, що за нормами «Саксону», крадіжка збіжжя в денну пору каралася утинанням голови злочинцю⁴⁰³. Імовірно, для Грицька Буйвола обставиною, що пом'якшила його вину, було те, що він нібито помилково забрав чуже просо, прийнявши його за своє⁴⁰⁴. Можливо, існували й інші, не відображені в матеріалах судової справи, аргументи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість. Але терпимість як ознака правової свідомості козацьких суддів була досить характерною для судочинства Гетьманату. Як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литовськими Статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем за спробою розплатитись із ним сімома «золотими чехами мідними», які він брав у «миндзаров циган». Згідно з нормами Литовського Статуту, фальшивомонетники, вину яких було доведено, каралися на смерть через спалення або заливання в горло розплавленого олова. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за

399 Любавський М. Литовско-Русский сейм. — С. 299, 399, 413–414, 505, 536, 554.

400 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. І, № 55257. — Арк. 19.

401 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 55257. — Арк. 35 зв.-36.

402 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 55257. — Арк. 25 зв.-26.

403 Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów — Warszawa, 1954. — S. 44–45.

404 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 55257. — Арк. 25 зв.

проступок із Олексія було лише «взято вину кухву горілки простой троє коней з возом, жупан новий до двору полковничого»⁴⁰⁵.

Доволі м'який присуд був винесений полковим судом і у справі прилуцького купця-єврея Іщика, котрий на ярмарку в Полтаві «от суботы до понеделка з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значне хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби разом і перегнати горілку), був упійманий при спробі згвалтування дружини господаря. Розглянувши справу, що містила подвійний злочин, Полтавський суд, проте, оголосив доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»⁴⁰⁶.

Аналізуючи судові справи, в яких наявні згадки про стягнення «вини», утверджуємося в думці, що в досліджуваний час на означеній території цей вид покарання не асоціювався з відшкодуванням збитків потерпілій стороні. У переважній частині справ увага акцентується на тому факті, що стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»⁴⁰⁷. Аналогічним чином виглядає і присуд у справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя села Івочинці вола й сани.

Розміри стягнутої полковими чи сотенними судами «вини» майже не залежали від тяжкості скоєного злочину. Розмір грошового штрафу чи вартість майна визначалася матеріальною спроможністю злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а в місцевого шафаря чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господарю, коштувала йому пари волів, яких «за тоє проступство взяти до двора полковничого». І характерно, що у справі є натяк на зв'язок вироку й матеріальної спроможності винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «же толко пара волів всего, нехай вмести и млтвому пану и добродієву будет ясно»⁴⁰⁸. Вочевидь, за таким принципом визначали і розміри «вини» за проступок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночи чаровала», — до двору полковника взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»⁴⁰⁹.

Ще більш промовистою є справа про побиття циганами, «неробочими бавячисями пробышством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалася у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття Івана, його сина, дружини й дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні накладі і всю «шкоду», обраховані з посиланнями на норми Литовського Статуту в грошовому еквіваленті, а також «вину», розміри якої, як указано в джерелі, чітко диференціювалися незалежно від тяжкості скоєного особисто кожним учасником бійки, а співмірно до їхнього майнового статусу: від заможніших («от можнійших») — по парі волів, до менш заможних — по коню. А злочинців, у кого не було жодної худоби («от других и бидла немающих»), було наказано «каждого выбити добре»⁴¹⁰.

Аргументи матеріальної спроможності злочинців були, вочевидь, визначальними і при розгляданні в грудні 1694 р. справи про розпусні дії («о пополнению вшетенчества») мельника села Бруссе Кіндрата та шинкарки Гапки. Вивчивши справу, у матеріалах якої немає жодних вказівок щодо існування якихось додаткових обставин, які б пом'якшували чи, навпаки, обтяжували вину злочинців, суд виніс Гапці смертний вирок, а щодо Кіндрата обмежився лише накладанням штрафу — «особливой панской вини»⁴¹¹.

405 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 31 зв.

406 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 31.

407 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 54 зв.

408 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 23 зв.

409 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 26.

410 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 27.

411 НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 58.

Слід зауважити, що стягнення «вини» судовими установами Гетьманату розглядалося не лише як самостійна форма покарання, а і як спосіб заміщення значно суворіших покарань (у тому числі й смертельних езекуцій) грошовими чи майновими стягненнями. Причому судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних ушкоджень грошовими штрафами. Клопотання щодо перегляду судового рішення часто порушували родичі або приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кривные его об змиловане»⁴¹²). Інколи у ролі прохача був і сам постраждалий — «сторона акторская». Мали місце й випадки, коли суд сам ініціював такі дії, звертаючи увагу або то на «молодост літ», чи то «в подейшлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом останнього є справа щодо спроби гомосексуального зґвалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком. Справу розглядав Полтавський суд у 1683 р. Вивчивши обставини, оголосив «смертельне караня». Суворість покарання обумовлена тим, що злочинець раніше уже двічі попадався на злочинах проти моралі. Так, у роки полковництва Прокопа Левенця Собко «на том же чожоложстві был зловлений», а в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже на початку 1680-х років), Василя було спіймано на скотоложстві — «на Богомерзком ділі з быдлиною, а имено з шкапою». За свою провину злочинець сплатив «врядови міському вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою шкапою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі⁴¹³. Тим не менше, незважаючи на рецидиви злочину, під час оголошення Собку вироку судді згледілися «на его в подейшлих літах старость» та замінили здавалося б неминучий смертний вирок сплатою «вини належной панской»⁴¹⁴.

Аналогічні прояви ліберальності судових постанов спостерігаємо й у випадку зі справою жителя села Спасівці Костика (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був упійманий на злочині, суд виніс вирок: «его Костику смертельно зкарати». Утім, відразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кривных оного прозбы даровали миненому Костику горло вязенем и виною панскою скарать казалисμο»⁴¹⁵.

Засідання міської ради. 1703 р.

Зауважуючи тенденцію до лібералізації системи визначених писемними правовими кодексами судових покарань, не можемо не помітити в окремих випадках відверто завищену строгість вироку. Щоправда, часто-густо така показна строгість покарання супроводжувалася наступною за цим виразною готовністю до його пом'якшення. Зокрема, не інакше як судову розправу можна класифікувати первісний вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. у справі про крадіжку Остапом Литвиненком вівці. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всього складу полкової старшини навіть після щирого зізнання винного у скоєному, вочевидь, через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому не могло бути й мови про повернення вкраденого власнику,

⁴¹² НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 34.

⁴¹³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 37.

⁴¹⁴ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 2–3, 34.

⁴¹⁵ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 34 зв.

не актуалізувала правний артикул, де йшлося про крадіжку дрібної худоби, а віднайшла у Литовських Статутах обґрунтування для Литвиненка смертної кари: «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третього, о жонах і о дітех, которіе вживали речей краденех, горлом сам тот злодей мает быти каран». І лише згодом, зважаючи на прохання приятелів Остапових і «поглядаючи на молодост літ», суд постановив замінити смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Цікаво, що й ця судова постанова присутніми була оскаржена. І остаточне рішення суду вимагало від винуватця лише винагородити втрати постраждалого, а також нагородити «с приналежною виною врядовою [суд] за для окупу врізаного члонку»⁴¹⁶.

Не менш показовою є й справа полтавського міщанина Мартина Бражника. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинилися на ночівлю у господі Бражника. У процесі розслідування з'ясувалося, що злочин вчинив син господаря Іван, а прикривали його дії батько й мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван за зґвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений на смерть, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим — злодія засудили до страти на шибениці, а його батьків — до «назначенію члонков». Утім, зважаючи на «слізне упрошеніє» родичів, суд переглянув рішення, відмінивши і смертний вирок для злочинця-сина, і тілесне маркування для співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і виявлення доказів насправді було проведене постраждалими), Бражник мав «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный злодий» (себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий із доказом злочину — так званім «лицем»), а саме: «пану полковнику Федору Івановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныщею изо всеми угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и пчол тридцатеро и четверо [пнів], и дви пари волов»⁴¹⁷.

Немалий матеріальний зиск мав і полковник Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього справу й оголосив доволі вигідний у матеріальному сенсі присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку зґвалтував свою челядницю, а згодом примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов пять, лошак і ручница з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського уряду міського полковник дозволяв стягнути: «быков два, овец двадцать і дві и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину⁴¹⁸. Адже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшов позов щодо зґвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязения дати», а після вивчення доказів та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари «зтятьем шиї». Щоправда, заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду. Натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок

⁴¹⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. II: Справы вечистые 1664–1671 годов / Ред. и прим. В. Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 108.

⁴¹⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни... — С. 207.

⁴¹⁸ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 55257. — Арк. 4 зв.-5.

жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоны; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет»⁴¹⁹.

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та наступну за цим його втечу від правосуддя судова колегія, покладаючись на артикули Литовського Статуту, присудила дружині того «мужебойцы» сплатити «головщину» і правні наклади, а також «належну вину панську і нашого враду от мала и до велика». Так, у вигляді «вини панської» у Василю до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого враду» у присуді не означені⁴²⁰.

Російські монети XVIII ст.

Посилаючись на інформацію з матеріалів судової справи, яку у листопаді 1684 р. розглядали в Соколківському сотенному суді, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду такого собі узаконеного публічного хабара за

припинення судового процесу. Так, у ході згаданої справи, де йшлося про «пополніння вшетенства» сином місцевого жителя Процика Гончаренка, Семена, з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько, «за тоє чужоложство... вызволяючи сына свого», віддав до двору полковника коня⁴²¹.

Штрафи накладали не лише на осіб винних, а й на тих, які відаючи про факт злочинної дії, не заявили про неї місцевому уряду чи «околичным» людям. Так, наприклад, у 1698 р. судова колегія Полтавського суду оголосила про стягнення грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали звинуваченими, за те що вони, «поймавши» пару на перелюбові і «поли урізали» (саме цей символічний жест і публічно засвідчував акт перелюбу), проте, «тамошньому урядови не оповидалы и лице — жупан дякив и полы» не передали, аж поки про цей злочин не стало відомо від інших людей.

На стягнуті з винних кошти й матеріальні цінності з числа нестраждалих від злочину осіб, а лише через належність до адміністрації чи судового органу, претендували гетьман, полковник, а також судді й міський уряд. За джерелами спрямування у присудах, крім «вини панської», «вини врядової», є ще й «вина до шкатулки войсковой». Найчастіше адресатом отримання «вини» є полковник, на користь якого і збирається «вина панська». Вона, зазвичай, за своїми розмірами значно переважала інші види штрафу — «вину врядову» та «вину до шкатулки войсковой». Адресування «вини панської» саме полковнику, а не гетьману видається доволі прикметним для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й технології тогочасних владних стосунків у більш широкому сенсі. Адже, відштовхуючись від традицій, що сягали доби Великого князівства Литовського, було б цілком логічно, аби збір, який раніше йшов на користь великого князя, тепер збирався на користь козацького регіментаря. Проте в судочинстві Гетьманату кінцевим бенефіціаром стає полковник, і це може бути ще одним свідченням високого рівня децентралізації влади Гетьманату, її концентрації в локальних межах окремих адміністративних одиниць, якими є полкові утворення.

⁴¹⁹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 20–21.

⁴²⁰ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 24–25 зв.

⁴²¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 19 зв.-20.

*Золоті червінці часів правління царів
Івана і Петра Олексійовичів*

У більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у полковому центрі, так і в сотнях полку, повністю спрямовується «до двору полковника». І лише в окремих випадках спостерігаємо прояви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником та урядником нижчого, сотенного, рівня. Так, під час згаданої раніше справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» поділялася на дві адресації, хоча й украй нерівномірно: полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику лише — одну корову⁴²².

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньо інформації, аби достеменно встановити отримувача «вини врядової». Лише в поодиноких випадках є уточнення її адресації, які дозволяють висловити наступне припущення. На відміну від «вини панської», яка практично завжди йшла на користь полковника, байдуже, в якому населеному пункті стався злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець, у випадку зі стягненням «вини врядової» географія злочину мала значення і відшкодування отримував не полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація.

Скільки коштувало примирення в суді?

У судовій практиці Гетьманату доволі поширеним було завершення розгляду примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін без втручання суддів — так зване «прощенє добровольне». У випадку судового замирення, якщо вина однієї зі сторін доведена, було передбачено відшкодування фізичних чи моральних збитків постраждалому; крім того винний мав покрити судові видатки позивача. У таких справах інколи містяться згадки й про сплату сторонами відповідного судового мита — так званої «змирщини» чи «звичайної змирщини».

27 жовтня 1667 р. Полтавський полковий суд розглянув позов щодо побутового конфлікту між братами Хведком і Тимком Мокренськими, у розпал якого, як скаржився Хведко, його менший брат, «напавши, яко и жону мою, збыл, чого болшей в жалю моем не могу знести, яко от меншого»⁴²³. Суду вдалося примирити братів. Платою за послуги судді взяли «звичайну змирщину», не уточнивши при цьому в судовій постанові її розмірів і джерела стягнення. Зважаючи на те, що провина молодшого брата була очевидною, суд виніс постанову, якою на майбутнє заборонив Тимкові зневажати свого старшого брата «любо в подпидках, албо в дому и на сходце», а у випадку порушення постанови той мав сплатити на міський уряд 10 талярів вини, а до «скринки» шевського цеху — «п'ят фунтов воску и бочку пива».

⁴²² НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — IP. — Ф. 55257. — Арк. 17.

⁴²³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов / Ред. и прим. В. Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912 — С. 114.

Незадовго перед тим, 27 липня 1667 р., цей же суд залагодив сварку й бійку між Федором Бугаєм і Климом Григоренком. Примиривши сторони, суд наклав «заруку» такого змісту: «кгда бы посвар, любо бой, албо похвалка, любо през якие колвек люде віри годне вщал люб Хведор Бугай люб Клим албо жона его на якую бы колвек сторону тое ся показано, повинна будет тая сторона платит заруки выни пану полков[никови] таляров 20, а на вряд меский таляров 10»⁴²⁴.

А ось у липні 1699 р. у випадку з досягненням мирової згоди поміж переволочанським протопопом о. Григорієм і переволочанським сотником Іваном Ковальчуком (згоді передувало «оболженіє» протопопом сотника та у відповідь рішучі насильницькі дії останнього — «побыття и головы пробыття и волосов вырванья») «зарука» за порушення угоди була встановлена вже у розмірі ста талярів. Причому, якщо винним у порушенні угоди буде о. Григорій, «вина» піде на користь митрополита, а коли слово порушить сотник Ковальчук — збагатиться полковник полтавський⁴²⁵.

Вулична сварка. Аматорський малюнок. 1670 р.

Так само й у серпні 1669 р., коли суд залагодив «посвар» поміж полковим осавулом Юрком Тубулцем та мешканцем Мильців Оксютою і його синами, Семеном і Остапом, у випадку порушення якоюсь зі сторін мирової угоди, «тен каждый попадет за неповстятливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на вряд меский Полтавский таляров десят»⁴²⁶.

«Прощеніє добровольне» та його ціна

Крім судового полагодження конфліктів, широко практикували й позасудове примирення конфліктуючих сторін. Традиції так званих «полюбовних» або «приятельських» судів були глибоко вкорінені у звичаєвих нормах та увійшли в норми Литовських Статутів, якими широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського та

⁴²⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 102.

⁴²⁵ Левицкий О. Очерки народной жизни... — С. 264.

⁴²⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 160.

Корони Польської, піклуючись, з одного боку, гарантуванням недоторканості власності «поштивості», а з іншого, — зменшуючи фінансові витрати під час суду та унеможливаючи довготривалу судову тяганину.

У випадку, коли сторони дійшли «угоди і вічного прощення» самостійно, функції міського уряду зводилися лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові накладі не стягувалися. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової. Свідченням цьому є «зарука» про примирення поміж братами Речиченками, вписана до актових книг 26 липня 1671 р. Відповідно до неї, «рожоні брати» Юрко і Іван Речиченки зобов'язувалися: якщо хтось із них «насідати в перехвалках, в бою, в посварах вщати, теди безотпустне попадет у вину пану полковнику Пултавскому сто таяров, а на врьяд меский десят таяров»⁴²⁷.

Сфера застосування «угоди і вічного прощення» не обмежувалася лише дрібними побутовими конфліктами, іноді мова йшла і про досить-таки тяжкі злочини, наприклад, убивство. Так, Полтавська міська актова книга записом від 28 травня 1661 р. фіксує факт «вічного прощення» вдови загиблого Сави Байрака Мотрі, його братів, близьких і далеких нащадків убивцям, Василю Безотосному і Левку Куцеві. Як плату за прощення й обіцянку більше жодних справ із цього приводу не поновляти, винні мали «во всем угодити слушне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика, так за душу небожчиковскую, яко и правне выклады веде права посполитого»⁴²⁸.

Так само й у червні 1670 р. в актові книги було внесено «угоду і вічне прощення», досягнуте в конфлікті між колишнім городовим отаманом Манцем Федоровичем та діючим полковим осавулом Артюхом Василевичем. Суть конфлікту полягала в тому, що останній «под час пяний неохоти, а ні теж през який ли колвек ренкор злий, але і овшем с пригоди, образил Манца на члонку, обтявши шаблею руку правую по локті». Зважаючи на прохання товариства, постраждалий, хоч і «прискорбіти», все ж погодився у «вічне в препомнене пусти». Під час виголошення прощення Артюх дав постраждалому 20 коп. грошей, і сторони домовилися під загрозою сплати вини до «шкатули войсковой» 100 таярів більше не піднімати цієї справи. Заборона поширювалася також на «Манцевих приятелюй, близьких и далных».

Набагато більшими були розміри заруки, встановленої при укладені мирової угоди та «прощення добровольного» поміж полтавськими мешканками Пелагеєю Яковихою та Педорою Грицихою у липні 1688 р. Як видно з матеріалів актового запису, мирова угода була досягнута сторонами без допомоги суду, проте розміри встановленої заруки були доволі великими: у разі порушення мирової, навіть за «найменшіи ущипльвіи слова», винна сторона мала б сплатити «до скарбу воскового тисячу золотих, а особливо пану полковныкови полтавському сто таяров»⁴²⁹.

«Выкидщина» в судах Гетьманату

На стадії представлення доказів одним зі способів підтвердження правдивості слів сторони судової тяжби використовували так звану «выкидщину» («видкичину») або заклад. У більшості випадків до впровадження процесового закладу вдавалися після скарги й так званого «відпору» (репліки у відповідь) сторони, яка була позвана. Суть процедури полягала в тому, що одна зі сторін, бажаючи спростувати докази контрагента чи наголосити на правдивості власних показів, запорукою невинності задекларувала певну суму грошей

⁴²⁷ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — С. 112–113.

⁴²⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 179.

⁴²⁹ Левицкий О. Очерки народной жизни... — С. 262.

(могло йтися також і про готовність виставити на заставу своє здоров'я чи, як крайній вияв, життя).

У судах Гетьманату у випадку застосування грошової або майнової «викидщини» та наступного доведення неправдивості слів «викидщика» задеклароване раніше майно чи кошти йшли на користь суду або адміністрації. Зокрема, у справі від 26 лютого 1670 р. про крадіжку збіжжя Федором Баклійським у Васька Сівака постраждалий «выкидалися з десяти таларов», і після винесення сприятливого для нього приговору суму закладу мав покрити засуджений додатково до суми «вини врядової» — «належную вину врядову з выдкищиною»⁴³⁰.

У випадку, коли сторона, яка програла тяжбу, не мала змоги покрити суму «викидщини» монетою, з неї стягували встановлений судом натуральний еквівалент. Зокрема, 12 червня 1684 р. Диканьський сотенний суд розглядав справу про потрапу проса в місцевого жителя Павла Плющенка, котрий, доводячи правдивість свого позову, «выкидался з десяти талерей» із обвинуваченим ним Логвином. Після того як суд визнав останнього винним, місцева адміністрація відібрала в нього «за тую выкидщину» корову з телям, яку диканьський отаман відправив до двору полковника⁴³¹.

З аналізу судових справ, що перебували на розгляді полкових судів, можна зробити висновок, що сторони вдавалися до застосування практики «викидщини» не надто часто.

Ціна неправдивих свідчень і фальшивих спростувань правдивих показів

У судових книгах подеколи фіксуються приклади отримання судом прибутку від виявлення фактів неправдивих свідчень чи заперечень учасниками процесу правдивих тверджень. Показання свідків, відповідно до існуючих норм, дозволялося «ганити» — тобто заперечувати, ставити під сумнів їх істинність. У випадку, коли «ганіння» були безпідставними, викритий «ганитель» мав не лише винагородити ображену честь свідка та особисто оплатити всі судові витрати, але й сплатити певну «вину».

Прикладом останнього є випадок, що розглядався Полтавським полковим судом у 1690 р., коли, як виявилось згодом, справедливо звинувачений у «чужолозстве» дружині паламаря із села Івончинці Яцька Даценка, Явдосі, із тамтешнім дяком Романом Івашенком, не лише вдалося уникнути покарання, а й відігратися на своїй «інстігаторші» (у цьому випадку — особі, яка висувала обвинувачення), змусивши її через відповідне судове рішення перепросити «несправедливо звинувачену», а також сплатити «вину панську і врядову» у розмірі ста золотих. Злопам'ятна Явдоха не втрималася навіть від того, аби після принизливої процедури перепрошення ще дати своїй обвинувачувальці декілька ляпасів. Утім, невдовзі ця судова історія мала несподіване продовження: несправедливо покараній «інстігаторші» вдалося отримати докази нових «втешенчеств» паламарки з дяком. Нова судова справа завершилася на її користь, супротивна сторона мала повернути незаконно стягнуті 100 золотих, а також покрити судові витрати і сплатити «вину панську и урядову». Крім того, аби не поновлювати розгляд цієї неприємної справи в майбутньому, суд наклав «на такого упорного... вины пивтысячи золотих»⁴³².

Ще одна стаття судових видатків сторони, яка програла справу, формувалася через існуючу практику внесення позивачем на стадії подачі позову спеціального внеску на судові витрати — «накладу правного». Після суду й визнання відповідача винним він мав

⁴³⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. С. 182.

⁴³¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ІР. — Ф. 55257. — Арк. 19.

⁴³² Левицкий О. Очерки народной жизни... — С. 182–189.

відшкодувати й суму «накладу правного», щоправда, його отримувачами були не суд чи адміністрація, а сторона, яка його вносила.

«Узаконені» хабарі в українських судах

Щоб повністю закрити питання про грошовий обіг у судах Гетьманату, варто згадати про таку доволі пікантну сторінку цієї історії, як сплата суддям і судовим служителям так званих «поклонів» і «накладок». Вельми показовою в сенсі їх поширення та грошового розміру є справа військового товариша Стародубського полку Івана Улізка, котрий судячись за спадкову землю зі своїм двоюрідним братом Михайлом Улізком, витратив доволі значну, як на той час, суму — 184 золотих. Усі витрати Улізко скрупульозно й детально занотовував до спеціального «Реєстру для підрахунку сколко утратил я денег своих позоваючи з братом своїм...», з якого можна довідатися, яким чином оплачувалася справедливість в українських судах. Отож, лише «об'являючи» присуд Генеральної військової канцелярії у своїй справі тогочасному очільнику Стародубського полку, наказному полковнику Семену Галецькому, скаржник презентував півосьмачки вівса та калачі ціною в 17 шагів. Змушений повторно звертатися до Генеральної канцелярії у своїй справі, оскільки попереднє рішення не було реалізоване, Улізко «поклонитися» правителям канцелярії вже наступним чином: Іванові Левенцю презентував «колач шостаковий і голову цукру» вартістю в 4 золотих і 2 шаги, Іванові Мануйловичу — 2 калачі й 2 цукрові голови вартістю в 9 золотих, а старшому канцеляристу Данилу Покорському — калач і голову цукру ціною в 4 золотих і 2 шаги. До того ж позивач не мав змоги оминати писарів Генеральної військової канцелярії (за належне процесуальне оформлення справи), межових комісарів (за виїзд на спірні ґрунти і їх обстеження), вістових козаків (за своєчасне і процесуально правильне оповіщення відповідача), візників (за доправлення свідків). Свідкам він сплатив так зване «свідочне» та дав кошти на харчування. А крім того — сторожам, караульним і навіть непричетним до справи старшинам (про всяк випадок).

Срібний
рубль
Петра I
1723 р. і
срібна
полтина

Д
о слова,
судові
витрати

Улізка були не те що унікальними у своєму роді, а навіть певною мірою «скромними». Скажімо, «поклони» й «накладки» колишнього стародубського городового отамана, а по тому значкового товариша Стародубського полку Леонтія Озерського, котрий приблизно в той самий час, що й Улізко, шукав справедливості в судах Гетьманату, вартували аж 410 золотих⁴³³.

⁴³³ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «накладки» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 195–209.

Червінець 1757 р.

Описані вище практики судових стягнень дають підстави стверджувати, що вплив звичаєвого права робить доволі помітною рисою козацького судочинства заміну жорстких кар, унормованих положеннями Литовських Статутів чи Магдебурзького права, на більш поблажливі й гуманні грошові чи майнові штрафи. Мотиви поширення подібного, з огляду на адресатів отримання штрафних коштів, котрі одночасно виступали і в ролі суддів, можна вбачати в певних цілком конкретних матеріальних інтересах останніх. Розлогі реєстри «вини панської» чи «вини врядової» в резолютивних частинах судових справ переконливо доводять, що виконання судових повноважень приносило неабиякі матеріальні вигоди. Утім, користь від подібних проявів гуманності мала й уся місцева громада, адже в інтересах останньої було не стільки показово жорстоко покарати злочинців, скільки відшкодувати понесені збитки та, що головне, не допустити повторення злочинів у майбутньому.

«Як були ми козаками»

Замість епілогу

Восени 1763-го вища козацька старшина Гетьманату, усвідомивши себе «українською шляхтою», відповідальною за долю країни, зібралась у Глухові, аби спільними зусиллями віднайти для держави гідне місце у світі, що почав стрімко змінюватися. Ці зміни асоціювалися зі сходженням на російський трон у результаті палацового перевороту Катерини II — правительниці, вихованої під впливом ідей камералізму й Просвітництва, прихильниці концепції добре регульованої поліцейської держави. Від початку володарювання нова імператриця демонструвала прагнення посилити контроль над провінціями, раціоналізувати їх устрій, примножити податкові надходження в казну⁴³⁴.

Як видно з документів, що з'явилися в результаті глухівських політичних дискусій, «українська шляхта» усвідомлювала неможливість уникнути царської протекції над Україною, але водночас прагнула отримати гарантії збереження автономії. У підготовленій петиції до імператриці від імені Війська Запорозького та «малоросійського народу»

⁴³⁴ Сутнісні характеристики світогляду Катерини II та впливу на нього ідей камералізму та Просвітництва є предметом дискусій. Див.: *Raef M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800.* — New Haven, 1983; *Jones R. E. Provincial Development in Russia: Catherine II and Jacob Sievers.* — New Brunswick, 1984; *Madariaga I. Russia in the Age of Catherine the Great.* — New Haven, 1981.

старшина наголошувала на необхідності відновлення договірних взаємин між царською владою та козацькою державою на підставі «Статей Богдана Хмельницького». З імперією Україну мав єднати лише скіпетр спільного монарха, тим часом як правитель, уряд, територія, фінанси в Гетьманаті мали бути власними. Принагідно старшина прохала Катерину II про затвердження за родом Розумовських спадкового гетьманства.

*Нагородна медаль Війська Запорозького,
вручена від імені Катерини I*

Такими були вимоги «шляхетства». Утім, на той час Гетьманат уже не мав шансів на майбутнє. Російська держава добудовувала каркас своєї версії абсолютизму, за якої самодержавство було не лише стрижнем влади в державі, а водночас і її джерелом, і сенсом, і змістовним наповненням. Не допускала російська модель абсолютизму й простору для існування регіональних автономій. Прагнучи однорідності державного устрою, Катерина II протиставляла впроваджуваний нею новий раціональний порядок (за її визначенням, «найкращий з усіх порядків»⁴³⁵) давнім «феодальним» привілеям окремих історичних регіонів, які для неї були допотопними реліктами, що тільки перешкоджали досягненню основної мети — створенню унітарної, добре врегульованої держави. Тому в січні 1764 р. імператриця викликала Розумовського до Петербурга для пояснень щодо старшинських ініціатив. І нічого доброго цей виклик гетьману не віщував, навіть попри те, що Кирило Розумовський, як і його старший брат Олексій, підтримали вчинений прибічниками Катерини державний переворот, у результаті якого її чоловік — імператор Петро III — не лише був відсторонений від влади, а й фізично знищений. Проте, як кажуть, нічого особистого: доля української автономії залежала вже не стільки від уподобань правителя, скільки диктувалася логікою розвитку імперії.

Готуючись до розмови з гетьманом, імператриця уважно ознайомилась із «Запискою про непорядки в Малоросії, які йдуть нині від зловживань правами і звичаями, підтвердженими в грамотах», завбачливо підготовленою її секретарем Григорієм Тепловим, котрий свого часу був вихователем Кирила Розумовського, а коли того обрали на гетьманство — декілька років провів у Глухові. Україну Теплов трактував не інакше як органічну частину російської державної території, колись силоміць від неї відірвану, але згодом законно повернуту. Аналогічної думки була й Катерина. Тому автономістичні ідеї, висловлені українською старшиною в Глухові, були визнані шкідливою інспірацією, платою за яку стало змушене зречення Розумовським булави, на яке той погодився вже в лютому 1764 р.

Перебуваючи під враженням від цієї відставки, імператриця в листі до генерального прокурора, князя А. А. Вяземського чітко пояснила, що головними принципами політики щодо західних околиць імперії мають стати русифікація та адміністративна централізація: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованим їм привілеями. Порушити ці привілеї зразу було б непристойно однак не можна вважати ці провінції чужими і поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони

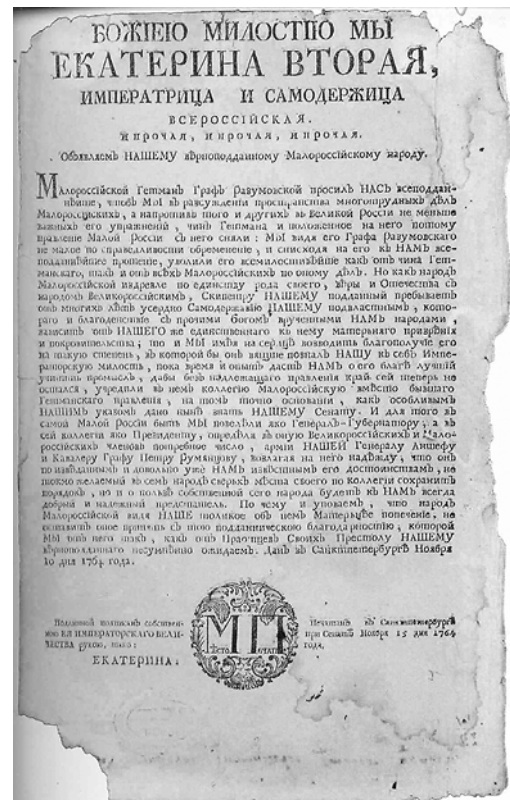
⁴³⁵ Сб. РИО. — Т. 7. — С. 376–391.

обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс»⁴³⁶. У процесі пошуку цих «зручних способів» уряд Катерини II взяв курс на поступову уніфікацію державних порядків колишнього Гетьманату й асиміляцію тамтешнього суспільства: «коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім'я гетьманів зeszли». 10 листопада 1764 р. було оприлюднено маніфест імператриці про ліквідацію в Україні інституту гетьманства. Тоді ж було створено Другу малоросійську колегію, що замінила собою гетьманську форму правління й водночас увібрала в себе елементи колишньої державної структури Гетьманату. Уже при заснуванні колегія поглинула найвищий виконавчий орган при гетьманському правлінні — Генеральну військову канцелярію, роком пізніше підпорядкувала Генеральний військовий суд, а два роки по тому — Генеральну лічильну комісію. Канцелярію малоросійського скарбу, Канцелярію генеральної артилерії було трансформовано в колегіальні департаменти.

*Указ Катерини II про ліквідацію
гетьманства і запровадження
Малоросійської колегії, 10 листопада 1764 р.*

Розпочавши такі грандіозні для українського державного життя перетворення, імператриця, як дізнаємося з листа до призначеного «малоросійським шефом» графа П. О. Румянцева, не надто переймалася загрозою виникнення старшинсько-шляхетської опозиції. Навіть у розпал діяльності так званої Законодавчої комісії, яку українські опозиціонери використали як трибуну для відстоювання автономних прав Гетьманату⁴³⁷, Катерина II в листі до Румянцева написала, що вона не дуже вже й схвильована депутатськими наказами, які містили «умоначертання прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения»⁴³⁸.

Крім ігнорування невігідних для царського двору проектів і пропозицій, в арсеналі російської влади була й звична практика маніпулювання соціальними протиріччями. Та якщо в роки гетьманування І. Виговського чи П. Полуботка уряди Олексія Михайловича й Петра I апелювали до соціальних низів українського суспільства, намагаючись у такий спосіб вплинути на українську еліту, то в часи Катерини II офіційний Петербург відкрито загравав із козацькою старшиною, обіцяючи їй при лояльному ставленні статус російського дворянства. Втрату виняткових політичних прав у межах Гетьманату компенсували гарантіями широких соціальних привілеїв і допуском до державної служби в усій імперії. Одночасно імператриця остаточно ліквідувала принцип виборності старшин, поширивши ці зміни й на найнижчий, сотенний, рівень. Старшинські двори нарешті звільнилися від постойв російських військ. Звичною стала практика надання козацьким урядникам табельних чинів.

⁴³⁶ Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1885. — № 1. — С. 104.

⁴³⁷ Kohut Z. A Gentry Democracy Within an Autocracy: The Politics of Hryhorij Poletyka (1723/25–1784) // Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak by His Students and Colleagues on His Sixtieth Birthday? — Cambridge, Mass., 1980. — P. 507–519.

⁴³⁸ Сочинения императрицы Екатерины II. — СПб., 1850. — С. 189–190.

Вирішальним у процесі юридичного відмежування старшини від решти загалу став 1767 р., коли козацька еліта отримала право обирати депутатів у Законодавчу комісію та брати участь у роботі цієї інституції на тих самих підставах, що й російські дворяни. З цього часу українська старшина могла відправляти своїх дітей в кадетський корпус і товариства шляхетних дівчат. Перед тим, ще з листопада 1766 р., уряд Катерини II дозволив старшинам купувати вотчинні села. Це стало початком процесу юридичного закріплення за козацькою елітою — як і за всім загальноімперським нобілітетом — кріпосного права. У січні 1782 р. землі Лівобережної України, як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва було приєднано до імперії. Указ імператриці від 3 травня 1783 р. закріпив існування на землях Лівобережної України кріпосного права. А серія указів і вказівок поширила на українське шляхетство дію Жалуваної грамоти Катерини II дворянству від 1785 р. Політичні заходи та створені соціальні резервуари для зниження політичної активності української старшини, позбавленої державності, підготували необхідні умови для остаточної інкорпорації українських земель. Гетьманат припинив існування і став надбанням історії.

Знаючи про сумний кінець історії виникнення, розвитку та занепаду української державності раннього Нового часу, важко втриматися від песимізму у відповіді на питання в пролозі до нашої розповіді: що являла собою Українська ранньомодерна держава і яким є її місце в загальній канві української історії. Перед тим, як робити остаточні висновки, можливо, варто знайти відповідь на таке-от «віртуальне» питання: а чи була б можливою Україна, якою ми її знаємо й любимо, без славетної й буремної, сповненої перемог і поразок, історії козацької держави? Чи не там слід шукати ментальні вияви українського волелюбства, прагнення до незалежності, критичного ставлення до влади, віри у власні сили?

І справа тут не лише в романтизованому в середині XIX ст. образі козацької України як такого собі втілення «золотої доби» української історії. Варто визнати, що роль козацької доби важко переоцінити, адже саме від тих традицій відштовхувалися отці модерної української нації, коли вводили українців у світ сучасних європейських націй. Але й життя люду в Гетьманаті було доволі комфортним. Посол датського короля Фредеріка IV Юль Юст, подорожуючи на початку XVIII ст. Україною, занотував до щоденника: «Населення Козацької України живе в добробуті й приспівуючи»⁴³⁹. Чистота, чепурність українців, їхні гарні помешкання нагадували послу його Батьківщину — Данію.

І справді, досить уже того, що більше століття українці не знали, що таке кріпосна залежність, не були обтяжені аж надто великими податками й поборами, мали змогу навчати грамоті дітей. Не лише козаки, а й простолюди міг тією чи іншою мірою впливати на владу, обираючи старшин від низового рівня до найвищого — гетьманського. І привілейовані верстви суспільства, і соціальні низи мали можливість шукати справедливості в судах, оскаржувати неправомірні дії старшини й навіть державців. Звичайно ж, наділені владою старшини чи заможні козаки й шляхта, як засвідчують численні приклади судових справ, завдяки грошам і службовим зв'язкам часто-густо мали певну перевагу перед простолюдом. Утім, грубезні томи скарг козаків і поспільства на представників влади, навіть найвищого рівня, значна частина яких призвела до відставок старшин чи примусів відшкодувати майнові втрати потерпілих, хіба не є проявом хоч якоїсь підзвітності влади, її залежності від думки підвладних? Аби пересвідчитись у цьому, достатньо пригадати модель владних стосунків у Російській державі, де навіть представники дворянських родин і найбільш аристократичних боярських фамілій для правителя були ніким іншим, як його безправними підданими, життя і майно яких уповні залежало від доброї волі царя. Де кріпосне право набуло такого універсального й поглинаючого звучання, що сучасні російські академічні історики цілком серйозно ведуть розмову про кріпосну залежність не лише селян, мешканців російських міст і слобод, а й... російського дворянства. І тривав цей стан аж до

часів видання Катериною II Жалуваної грамоти дворянству 1785 р.⁴⁴⁰ Або коли український селянин чи міщанин, звертаючись до ясновельможного гетьмана, підписувалися своїми справжніми іменами, то царські дворяни й бояри у своїх зверненнях до государя принизливо іменували себе «Васька», «Петька», «Мішка». І хіба не в цих історіях формувалися ментальні уявлення народу про людську гідність, самоповагу, критичне ставлення до влади й відповідальність останньої перед своїми громадянами?

Не варто сприймати як виразну ознаку неповноцінності державного життя Гетьманату і його перебування під протекцією іноземного правителя. Достатньо пригадати, що загалом уся тогочасна Європа являла собою хитро сплетене мереживо протекторатно-васалітетних зв'язків, де лише імператор і падишах виступали суверенами й не мали над собою влади іншого світського володаря, решта ж — королі, царі, князі, герцоги, графи, маркграфи, господарі — володарювали, маючи над собою владу та, що не менш важливо, протекцію і захист більш потужного правителя. Питання полягало лише в тому, чи буде протектор належним чином піклуватися про підзахисного, надавати йому політичну та військову допомогу, дотримуватись узятих на себе зобов'язань і не порушувати в незаконний спосіб суверенних прав васала. А отже, чи розвиватиметься повноцінно васально залежна держава, чи за деякий час утратить — не з власної волі — будь-які ознаки самобутності. Молдавія, Трансільванія, Волощина впродовж багатьох віків перебували під протекцією Оттоманської Порти, не втрачаючи власної суб'єктності. Як, власне, й численні німецькі князівства під зверхністю імператора. А скажімо, Пруссія, яка в часи прийняття гетьманом Хмельницьким протекції російського царя, перебувала під протекцією польського короля, наприкінці 1650-х років зуміла позбутися її політичними способами, аби вже за певний час стати однією з наймогутніших німецьких держав, що об'єднала навколо себе всю Німеччину. У випадку з Українською ранньомодерною державою сталося навпаки. Але чи лише на українській еліті лежить вина за такий сумний фінал? Політика — мистецтво можливого. Зважаючи на тенденції цивілізаційного розвитку протектора, під крила якого вимушено потрапила Україна, вікно таких можливостей було відверто завузьким...

Утім, попри всі болючі поразки, невдачі й поступовий занепад, Українська держава раннього Нового часу, безперечно, стала однією з найбільш яскравих, титульних сторінок історії української нації. Без цієї славної сторінки, без козацької доблесті й жертвності, без досвіду розбудови українського державного життя у XVII-XVIII ст. і без щирого захоплення українців історією козацької доби, вочевидь, не було б і сучасної української нації, її ментальних уявлень про добро і зло, гідність і справедливість, патріотизм і самопожертву. Не було б тієї України, яку ми любимо й шануємо.

---

⁴⁴⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 3-е исправл. изд. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 360–382.